

**ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ФЕДУНКІВ ЗЕНОВІЙ БОГДАНОВИЧ

УДК 623.1/.3(477)+719(477)“1434/1772”(043.3/5)

ДИСЕРТАЦІЯ

ОБОРОННІ СПОРУДИ

**ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
ЯК ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ (1434–1772 рр.)**

26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство

Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ З. Б. Федунків

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Кот Сергій Іванович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Федунків З. Б. Оборонні споруди Галицької землі Руського воєводства як об'єкти культурної спадщини (1434–1772 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 26.00.05. – Музеєзнавство. Пам'яткознавство. – Центр пам'яткознавства Національної академії наук України й Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – Київ, 2017.

Дисертація присвячена актуальній науковій проблемі забезпечення збереження оборонних споруд та укріплень історичної Галицької землі Руського воєводства Польської Корони і Речі Посполитої 1434–1772 рр. як об'єктів культурної спадщини.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в дисертації на основі вибраної методики, аналізу статистичних даних визначено передумови та особливості функціонування оборонних споруд Галицької землі. У дисертації вперше: визначено територіальні межі історичної Галицької землі у різні хронологічні періоди її функціонування; здійснено системне дослідження історичних оборонних споруд, спрямоване на визначення закономірностей їх виникнення та основних чинників подальшого формування. На основі опрацювання широкого кола джерел, частина яких вводиться до наукового обігу вперше, реконструйовано картину становлення оборонного будівництва на території краю, проведено наукову ідентифікацію значної кількості оборонних споруд Галицької землі, здійснено класифікацію цінних історичних споруд оборонної архітектури регіону відповідно до комплексу показників, які їх типологічно характеризують.

Уточнено і доповнено архітектурно-фортифікаційні та інші характеристики оборонних споруд; закономірності розвитку і простежено загальні риси і локальну своєрідність оборонного будівництва в контексті прогресу вогнепальної зброї на прикладі укріплень міст, замків, оборонних сакральних комплексів історичної Галицької землі. Встановлено ступінь збереження оборонних споруд та визначено їх значення як об'єктів культурної спадщини.

Набули подальшого розвитку рекомендації щодо охорони і використання оборонних споруд, їх консервації, реставрації, музеєфікації, пристосування до сучасних потреб. Визначено конкретні заходи, спрямовані на комплексну модернізацію території військово-історичного середовища оборонних комплексів з музеєфікацією об'єктів шляхом консервації збережених фрагментів фортифікаційних споруд, створення музейної інфраструктури.

Практичне значення роботи полягає в тому, що основні положення дисертації можуть бути використані:

- при розширенні списку об'єктів культурної спадщини, що потребують збереження й охорони;
- при опрацюванні опорних історико-архітектурних і генеральних планів міст, історичних населених місць, на території яких знаходяться досліджувані об'єкти;
- для підготовки узагальнюючих праць, підручників і науково-методичних посібників з архітектурно-містобудівної спадщини;
- при опрацюванні проектів реставрації, музеєфікації існуючих і нововиявлених об'єктів культурної спадщини – цінних фортифікаційних споруд.

Основні теоретичні положення роботи:

- сприятимуть заповненню прогалини в дослідженнях оборонної архітектури Західної України;
- спонукатимуть до занесення окремих оборонних споруд у Державний реєстр нерухомих пам'яток;
- допоможуть у науковій інвентаризації, законодавчому та нормативному забезпеченню заходів зі збереження об'єктів культурної спадщини, забезпеченню захисту історичного середовища оборонних комплексів шляхом встановлення зон охорони у системі історичних міст і сільських поселень.

Результатами досліджень доповнено регіональний контекст періоду 1434–1772 рр. у розділі оборонної архітектури в історії й теорії архітектури України, що може бути використано у нормативних і спеціальних лекційних курсах для спеціальностей 191 «Архітектура та містобудування», 032 «Історія та археологія».

У результаті дослідження проведено аналіз наукової літератури, який свідчить про те, що у сучасній українській історіографії відсутнє спеціальне узагальнене комплексне дослідження з вивчення оборонних споруд історичної Галицької землі, у якій би розглядалося окреслене у завданнях дисертації коло питань, що стосуються оборонних об'єктів Галицької землі впродовж усього її існування. Автором зафіксоване помітне відставання ступеня дослідженості оборонних споруд Галицької землі порівняно з територією інших земель історичної території Речі Посполитої XV–XVIII ст.

Наукову літературу у процесі її аналізу автором структуровано у групи: праці загальнотеоретичного характеру; з конкретних проблем охорони і реставрації нерухомих пам'яток; з основ сучасного пам'яткознавства і пам'яткоохоронної діяльності, а також широкий комплекс робіт з різних аспектів дослідження об'єктів оборонної архітектури. Означений комплекс у свою чергу поділено на групи, в яких оборонні споруди Галицької землі висвітлюються у контексті: загальних аспектів оборонної архітектури краю; правових актів; економічної історії; соціальних досліджень історії Галицької землі; історичної географії; процесу урбанізації; історії населених пунктів; військової історії; історії визвольних рухів і шляхетсько-магнатських міжусобиць; історії духовних святинь; етнографічних і лінгвістичних, генеалогічних і геральдичних та іконографічних обстежень; історичної картографії, історичної топографії, картографічних і планіметричних досліджень.

Завдяки аналізу, узагальненню й систематизії значної кількості історичних, картографічних, топонімічних, топографічних, археологічних та іконографічних джерел автором виявлено різноманітні та багатопланові за змістом документи. Аналіз наукової літератури та джерел дозволив виявити головні історичні періоди існування Галицької землі, як адміністративно-територіальної одиниці та визначити її межі; прослідкувати історичні передумови, процес формування і розвитку оборонних комплексів Галицької землі у системі оборони південно-східних рубежів Руського воєводства досліджуваного періоду. Завдяки дослідженням і опрацьованим історичним документам XV–XVIII ст., автор зміг прослідкувати і виділити чотири найважливіші періоди активізації оборонного будівництва: перший – 1530–1594 рр.,

другий – 1600–1610 рр., третій – 1624–1648 рр., четвертий – 1658–1660-і рр.; окреслити еволюційний процес переходу від давньоруської до європейської системи оборони шляхом модернізації старих укріплень та нового будівництва, а також акцентувати увагу на процесі звернення до давньоруського архаїчного типу земляних оборонних укріплень у різні періоди існування Галицької землі.

Загалом, автором дослідження за основними видами джерел (картографічними матеріалами, історичними документами), за попередніми науковими дослідженнями і власними натурними обстеженнями ідентифіковано 248 оборонних комплексів у 170 історичних населених місцях історичної Галицької землі. 216 оборонних комплексів, споруд і укріплень систематизовано за показниками, які їх типологічно характеризують. Запропоновано два види критеріїв: загальні, властиві всьому історичному архітектурно-містобудівному оборонному комплексу (географічне розташування, державно-адміністративний, соціально-економічний статус, характер власності, час і спосіб заснування) та оборонні, характерні тільки для фортифікацій (розпланувально-геометрична конфігурація укріплень (абрис), композиційно-просторовий уклад оборонних комплексів, укріплень і споруд, типи укріплень за школами фортифікації тощо).

За результатами проведених натурних обстежень категоризовано досліджувані оборонні споруди й укріплення залежно від стану їх збереження. На 2016 рік обстежено 74 міських і замкових укріплень, з яких визначено 10, що зберегли цілісну об'ємно-планувальну структуру (в Тернопільській обл. – 8 замків, Івано-Франківській – 2 замки), 18 збережені як архітектурно-археологічні об'єкти (2 – міські оборонні споруди й укріплення, 16 – замкові), 46 – як археологічні (17 – міські укріплення, 29 – замкові).

Дисертантом за результатами архітектурно-фортифікаційного аналізу, проведених теоретичних і натурних досліджень запропоновано ефективний спосіб збереження архітектурно-археологічної пам'ятки і реалізації її експозиційно-пізнавальної цінності шляхом музеєфікації та показу об'єкта як музейного експоната на місці створення.

Розроблено також конкретні заходи щодо охорони, збереження оборонних споруд вибраних комплексів: історичного міста-фортеці Богородчани, укріпленого міста Калуша, міста-фортеці і замку Маріямполь та оборонного монастиря скит Манявський. Запропоновано також основні засади програми регенерації історико-архітектурного простору міста Маріямполь в межах міських укріплень і створення комплексного середовищного музею історичного міста, який може поєднати цінні історичні фортифікаційні архітектурно-містобудівні комплекси і ландшафт, сприятиме відтворенню культурно-історичного середовища періоду найбільшого розквіту XVII–XVIII ст.

Ключові слова: Галицька земля, об'єкти культурної спадщини, оборонні споруди, міста-фортеці, укріплені міста, замки, сакральні оборонні комплекси і споруди.

ABSTRACT

Fedunkiv Z. B. Defense constructions, dated, as objects of cultural heritage, situated on the territory of Galician province that was a part of Ruthenian voivodeship (1434–1772). – Manuscript.

Thesis for Ph. D. in Historical sciences, speciality 26.00.05. – Museology. Study of monuments. – Centre of Study of monuments of National Academy of Sciences of Ukraine and the Ukrainian Society for Protection of Historical and Cultural Monuments. – Kyiv, 2017.

The thesis is devoted to relevant scientific problem concerning preservation of defense constructions and fortifications, dated 1434–1772, situated on the territory of Galician province that was a part of Ruthenian voivodeship of Polish-Lithuanian Commonwealth.

The scientific novelty of the study lies in the fact that preconditions and features of functioning of defense constructions of Galician province are determined in this research on the basis of the chosen methodology and analysis of statistical data. In this research, for the first time, the territorial boundaries of historical Galician province, dated different chronological periods, were defined.

Systematic research of lost and preserved defense constructions, focused on identifying of common factors of their development and the key factors of their further formation, was realized in this research work. On the basis of a wide range of sources, part of which was entered by the author into scientific circulation for the first time, the picture of the formation of defense building history in this region was reconstructed. Also the scientific identification of 248 defense constructions, situated on the territory of Galician province, was made. In this research, work there was introduced the classification of valuable historic buildings, as a parts of defensive architecture situated in this region. This classification was made in accordance to a set of features that took part in the typology characteristic of researched objects. Architectural-fortified and other characteristics of defense constructions are specified and supplemented in this research; also the regularities of its development are explored, the general features and local originality of defense construction were deduced in the context of the progress of firearms, and by the example of fortified cities, castles, defensive sacral complexes situated on the territory of historical Galician province. We also established their degree of preservation and determined their value in the list of objects of cultural heritage.

The recommendations concerning protection and use of defense constructions, their conservation, restoration, museumification, adaptation to modern needs were presented in this research. We also defined specific measures for comprehensive modernization of the territory of objects with its further museumification on the basis of: conservation of surviving fragments of fortifications; regulation and landscaping of the existing military-historical environment of defense complexes; creation of the museum infrastructure.

The practical value of the work lies in the fact that the fundamental principles of the research could be used while:

- extension of the list of cultural heritage objects, that are in need of preservation and protection;
- elaboration of the historical-architectural and general key city plans, including plans of historical settlements, on the territory of which investigated objects are located;
- preparation of general works, textbooks and scientific-methodological aids about architectural and urban heritage;

- adaptation of the projects concerning restoration, museification of existing and newly discovered objects of cultural heritage that become the valuable fortifications.

Basic theoretical positions of the research work:

- promote the process concerning closing the gaps in research of the defense architecture of Western Ukraine;

- stimulate to add certain defense constructions to the State Register of immovable monuments;

- assist scientists while scientific inventory, legislative and normative supporting of measures on preservation of the objects of cultural heritage, also will help to protect the historical environment of defense complexes by establishing protection zones in the system of historic cities and rural settlements.

The results of this research add the regional context in the section of defense architecture within the history and theory of Ukrainian architecture dated the period between 1434 and 1772. They also could be used in normative and specific lecture courses for specialties 191 "Architecture and town planning", 032 "History and Archeology".

Due to the research, the analysis of scientific literature has been conducted. It shows us that in modern Ukrainian historiography we can't find specific generalized comprehensive research concerning defense constructions of the historical Galician province. There is no scientific information which is focused on the problems of defensive objects of the Galician province throughout all periods of its existence. The author documented a serious falling of the research degree concerning defense constructions of the Galician province in comparison with other territories that formed parts of historical area of the Polish-Lithuanian Commonwealth dated XV–XVIII centuries.

The scientific literature, in the process of its analysis, was structured by the author in such groups: general theoretical works; literature focused on the specific problems of the protection and restoration of immovable monuments; research works concerning basics of monuments protective activities, as well as a wide range of works on various aspects of defense architecture studying. This complex of theoretical works is divided in few groups in which the defensive constructions of the Galician province are shown in the context of: general aspects of the defense architecture of the region; legal acts; economic history;

social studies of the history of the Galician province; historical geography; the process of urbanization; the history of settlements; military history; the history of liberation movements and nobility-magnate infightings; the history of spiritual sanctuaries; ethnographic and linguistic, genealogical, heraldic and iconographic surveys; historical cartography, historical topography, cartographic and planimetric studies.

Due to the analysis, generalization and systematization of a large number of historical, cartographic, toponymic, topographical, archaeological and iconographic sources, the author has identified various and multidimensional documents. The analysis of scientific literature and sources allowed us to reveal the main historical periods of the existence of the Galician province as an administrative-territorial unit. It also gives us an opportunity to determine the boundaries of this province; to follow the historical background, the process of formation and development of defensive complexes of the Galician province in the system of the southeastern boundaries of the Ruthenian Voivodeship while studied period. Thanks to the explored and elaborated historical documents dated XV–XVIII centuries, the author was able to trace and separate four major periods of activation of defense construction: the first one – 1530–1594 years, the second – 1600–1610 years, the third – 1624–1648 years, the fourth – 1658-1660's. Also in this research the evolutionary process concerning transition from the Old Ruthenian to the European defense system was outlined by modernizing the old fortifications and new construction. The author focused our attention on the process of using the ancient archaic type of ground defense fortifications while different periods of the Galician province existence.

In general, the author identified 248 defensive complexes in 170 settlements of historical Galician province. This identification was based on the main types of sources (cartographic materials, historical documents), according to preliminary scientific studies and own field surveys. 216 defense complexes, structures and fortifications are systematized according to indicators that typologically characterize them. Two types of criteria are proposed: general, contained in the whole historical architectural and urban defense complex (geographic location, state administrative status, socio-economic status, ownership type, time and mode of foundation); defensive, that is typical only for

fortifications (planning-geometric configuration of fortifications, space-compositional structure of defense complexes, fortifications and structures, types of fortifications according to fortification schools, etc.).

According to the results of the field surveys, defensive constructions and fortifications are categorized due to their value of preservation. In 2016, 74 city fortifications and castle defensive constructions were inspected, 10 of which were identified as those who preserved the integral shape-planning structure (Ternopil region – 8 castles, Ivano-Frankivsk region – 2 castles), 18 of the inspected objects are preserved as architectural and archaeological sites (2 – city defensive structures and fortifications, 16 – castles), 46 – are preserved as archeological (17 – city fortifications, 29 – castles).

According to the results of the architectural and fortification analysis, together with the theoretical and field surveys, the author proposed an effective way of preserving the architectural and archaeological monuments. It was also suggested the way of realization of exposure-cognitive value of monument by using museumification and exposition of the object at the place of its creation.

There were also developed numerous of measures concerning protection, preservation of selected defensive constructions: the historical city-fortress Bohorodchany, the fortified town Kalush, the city-fortress and the castle Mariampil and the fortified monastery Skyt Maniavsky. The main principles of the program of regeneration of the historical-architectural area of town Mariampil within the city fortifications boundaries were proposed. We also suggested to create an integrated environmental museum of the historic city which can combine valuable historic fortified architectural and urban complexes in conjunction with the landscape. All this measures will also help to recreate the cultural and historical environment of the period of the greatest prosperity of the XVII–XVIII centuries.

Key words: Galician province, objects of cultural heritage, defense constructions, town-fortress, fortified town, castle, sacral defense complexes and buildings.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Федунків З. Галицький замок. Івано-Франківськ: «Нова зоря», 2013. 183 с.
2. Федунків З. Станиславів на давніх мапах та планах. Івано-Франківськ: «Лілея НВ», 2014. 173 с.
3. Федунків З. Галицький релігійний центр: проблеми і факти. Івано-Франківськ: «Нова зоря», 2001. 287 с.
4. Федунків З., Поліщук Л., Нагірний В. Городище княжої доби Чернелиця IV: результати попередніх досліджень // Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича. Львів, 2014. Вип. 8. 418 с. С. 225-234.
5. Федунків З. Адміністративно-територіальний устрій та територіальні межі Галицької землі Руського воєводства // Краєзнавство. Науковий журнал. 2015. №3-4 (92/93). 331 с. С. 187-198.
6. Федунків З. Локалізація замку і міських укріплень м. Калуш XVI–XVIII ст. за історичними та картографічними матеріалами // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць. №27. Київ, 2015. 334 с. С. 278-290.
7. Федунків З., Дуфенюк О. Укріплене містечко Більшівці та проблеми його дослідження // Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій. Збірник наукових праць / За заг. ред. М. В. Бевза. Львів: «Растр», 2015. Ч. 7. 408 с. С. 306-317.
8. Федунків З. Замок і міські укріплення м. Калуша XVI – XVIII ст. в світлі історичних та картографічних джерел // Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій. Збірник наукових праць / За заг. ред. М.В. Бевза. Львів: «Растр», 2015. Ч. 7. 408 с. С. 297-305.
9. Федунків З. Еволюція оборонних укріплень бастионних регулярних замків Західної України // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-технічний збірник / Відпов. ред. М. М. Дьомін. Київ: КНУБА, 2016. Вип. №43: у 2-х частинах. Ч. 1. 364 с. С. 332-342.

10. Федункив З. Эволюция оборонительных укреплений бастионных регулярных замков Западной Украины // Вопросы истории фортификации. Научный рецензированный альманах (С-Петербург-Москва: «Остров», 2015). 2015. №5. 158 с. С. 15-28.

11. FedunkiW Z. Polishchuk L. A fortress town of Michalche // Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Collection of scientific articles / Edited by Z. Gardzinski, M. Bevz. Chelm-Lviv, 2016. 351 с. С. 42-48.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

12. Федунків З. Замки і фортеці Прикарпаття очима резидента французької розвідки Ульріха фон Вердума // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів. IV Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячена 180-й річниці від дня народження В. Б. Антоновича (1834-1908). Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. 514 с. С. 341-345.

13. Федунків З. Рожнятівський замок: історія та архітектурно-планувальна характеристика в світлі нових і нововиявлених джерел // Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: «Рута», 2015. 324 с. С. 193-199.

14. Федунків З. Фортифікація Більшівців: міські укріплення, замок, інкастельований монастир // Галич і Галицька земля : матеріали міжнародної наукової конференції (Галич, 30-31 жовтня 2014 р.). Галич, 2014. 423 с. С. 336-345.

15. Федунків З. Фортеці, замки та інкастельовані споруди Прикарпаття на картах Гійома Левассера Боплана // Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної заочної конференції 5–6 червня 2014 р. Київ, 2014. 505 с. С. 69-75.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

16. Федунків З. Теоретична реконструкція Чернелицького замку // Пам'ятки України. Історія та культура. 2015. №7-9 (215-217) (липень-вересень). 84 с. С. 12-25.
17. Нагірний В., З. Федунків. Пам'ятка [Чернелицький замок] в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття // Пам'ятки України. Історія та культура. 2015. №7-9 (215-217) (липень-вересень). 84 с. С. 68-75.
18. Федунків З. Галич в «Історично-статистично-географічному словнику королівств Галичини» Франциска Сярчинського // Галич: Збірник наукових праць. Вип. 1. / За ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. 216 с. С. 155-178.
19. Федунків З. Оборонні об'єкти Богородчан: історія і фортифікаційно-планувальні особливості // Краєзнавець Прикарпаття. Регіональний науково-методичний альманах. 2015. №25 (січень-червень). 79 с. С. 21-33.
20. Федунків З. Місто-фортеця і замок Михальче // Краєзнавець Прикарпаття. Регіональний науково-методичний альманах. 2016. №27 (січень-червень). 79 с. С. 6-11.
21. Федунків З., Бондарев І., Гандзюк Р. Станиславівська фортеця, 1663-1672 // Звід пам'яток Івано-Франківської області. Івано-Франківськ і села міської ради. Книга 1: Пам'ятки археології, історії та мистецтва. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2016. 383 с. С. 209-222.
22. Федунків З. Три твердині Станиславова // Станиславівська фортеця. Збірник статей / упор. І. Бондарев, З. Федунків. Івано-Франківськ: «Лілея НВ», 2010. 191 с. С. 138-179.
23. Федунків З. Коштовний камінь Прикарпаття. Історичні нариси про минувшину й сучасність міста Бурштина. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2006. 823 с.
24. Федунків З. Герби Івано-Франківська (Станиславова). Івано-Франківськ: «Лілея НВ», 2008. 80 с.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	16
ВСТУП	17
 РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукової розробки теми.....	26
1.2. Джерельна база.....	49
1.3. Методологічні основи дослідження	64
Висновки до розділу 1	76
 РОЗДІЛ 2	
ФОРМУВАННЯ ОБОРОННИХ КОМПЛЕКСІВ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ У СИСТЕМІ ОБОРОНИ ПІВДЕННО-СХІДНИХ РУБЕЖІВ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 1434–1772 рр.	
2.1. Адміністративно-територіальний устрій Галицької землі	78
2.2. Історичні передумови формування і розвитку оборонних об'єктів Галицької землі в контексті військової історії.....	84
2.3. Розвиток системи оборони і занепад фортифікаційного будівництва Галицької землі у XV–XVIII ст.....	98
Висновки до розділу 2	116
 РОЗДІЛ 3	
ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ОБ'ЄКТІВ ОБОРОННОГО ЗОДЧЕСТВА ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 1434–1772 рр.	
3.1. Виявлення й ідентифікація історичних оборонних комплексів і споруд Галицької землі.....	119
3.2. Класифікація оборонних комплексів і споруд Галицької землі.....	131

3.3. Базові фортифікаційні споруди та їх різновиди в оборонних комплексах Галицької землі.....	164
Висновки до розділу 3	184

РОЗДІЛ 4

ПИТАННЯ ОХОРОНИ, ЗБЕРЕЖЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ

4.1. Основні засади охорони і збереження пам'яток оборонної архітектури історичної території Галицької землі.....	188
4.2. Особливості фортифікаційних споруд історичних міст Богородчан, Маріямполя, Калуша й оборонного монастиря скит Манявський.....	191
Висновки до розділу 4	203
ПІДСУМКОВІ ВИСНОВКИ	208
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	213
ДОДАТКИ (Том 2)	1 - 349

Перелік умовних скорочень

ДАІФО – Державний архів Івано-Франківської області

ДАЛО – Державний архів Львівської області

ДАТО – Державний архів Тернопільської області

ЛННБ ім. В. Стефаника – Львівська національна наукова бібліотека
ім. В. Стефаника. Відділ рукописів

НАН України – Національна академія наук України

ЦДІА у м. Києві – Центральний державний історичний архів у м. Києві

ЦДІА у м. Львові – Центральний державний історичний архів у м. Львові

AGAD w Warszawie – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
Akademii Nauk w Krakowie

BJ UJ – Biblioteka Jagiellońska Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

BN w Warszawie – Biblioteka Narodowa w Warszawie, Baza Polona

BNPAU i PAN – Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej
Akademii Nauk w Krakowie

DBC – Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa we Wrocławiu

FIHS UJ – Fototeka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego

NAC – Narodowe Archiwum Cyfrowe. Archiwum Ilustracji

ZniO – Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Галицька земля утворена на землях, які почергово належали Білій Хорватії (IX–X ст.), Київській Русі (кін. X–XI ст.), Галицькому (XII ст.) і Галицько-Волинському (XIII ст.) князівствам. Після захоплення у 1349 р. частини Галицько-Волинського князівства Польщею відбулася її інкорпорація до Польського королівства на правах особистого домену короля. Королівською власністю вона залишалася майже століття. Згідно з Єдлинським привілеєм Владислава Ягайла, який набув чинності 1434 р., колишній королівський домен отримав нову офіційну назву – Руське воєводство (лат. *Palatinat Russiae*, пол. *Województwo Ruskie*) із землями Львівською, Перемишльською, Сяноцькою, Галицькою і Холмською. Галицька земля стала однією з адміністративно-територіальних одиниць нижчого рівня Корони Королівства Польського, проіснувала 338 років і була ліквідована після першого поділу Речі Посполитої (1772).

Історичні події, внутрішньо- і зовнішньополітичні відносини між державами Східної Європи у XV–XVIII ст. впливали на складні внутрішньодержавні процеси, що відбувалися на землях України, які входили до складу Корони Королівства Польського і Речі Посполитої та слугували історичним тлом для розвитку оборонної архітектури. У досліджуваній період на території Галицької землі було фортифіковано й модернізовано значну кількість міст, замків, сакральних комплексів і закладено нові. Упродовж XVI – 1-ї пол. XVIII ст. ці об'єкти зберігають оборонну функцію, а з сер. XVIII ст. поступово занепадають, часто перетворюючись на руїни.

Розвиток економічних і суспільних процесів у сучасному світі призводить не тільки до прогресу в певних ділянках життєдіяльності людини, а й до втрат, у тому числі й об'єктів культурної спадщини. Тому сьогодні гостро стоїть питання вивчення і збереження військової історико-містобудівної спадщини, її охорони й включення у культурне життя сучасного суспільства.

Цінність оборонних комплексів та окремих оборонних споруд як об'єктів культурної спадщини визначається комплексно, оскільки вони одночасно є цінними

з погляду: *археології*, завдяки збереженим культурним пластам будівельної і військової сфер життєдіяльності людей певної території; *історії*, оскільки пов'язані з важливими історичними подіями, життям та діяльністю відомих осіб; *архітектури*, тому що характеризуються ознаками певної епохи й культури, стилів і традицій; *містобудування*, завдяки збереженню історичної розпланувальної структури, яка є складовим елементом розпланування історичних міст або територій; *інженерних досягнень*, тому що оборонні споруди як військово-інженерні об'єкти визначали рівень розвитку оборонного мистецтва й зброї минулих епох; в окремих випадках – *монументального мистецтва* як місця концентрації мистецьких об'єктів.

Розгалужена мережа оборонних споруд і комплексів склалася внаслідок різних історичних процесів, що відбувалися на теренах українських земель упродовж багатьох століть. Зміцнення їх обороноздатності дозволяло забезпечити місцеве населення від військової експансії, самовільних військових експедицій молдавських, татарських і турецьких завойовників, національно-визвольних воєн, феодалських міжусобиць. Оборонні споруди Галицької землі відтворюють загальні риси і локальну своєрідність еволюції оборонного будівництва в контексті прогресу вогнепальної зброї. Тільки незначна їх кількість збереглася до наших днів як цілісна об'ємно-розпланувальна оборонна структура або як її фрагменти – в більшості випадків у вигляді археологічних залишків. Рештки оборонних мурів, башт, фрагменти давніх укріплень є унікальними документальними свідченнями численних історичних подій, пов'язаних з визначними постатями. Оборонні споруди та укріплення становлять значну історико-архітектурну цінність, розкривають розвиток військового мистецтва та будівельних технологій. Системне дослідження й забезпечення збереження оборонних споруд і укріплень як об'єктів культурної спадщини повинне зайняти належне місце у пам'яткоохоронній галузі України.

До цього часу окремі оборонні споруди історичної Галицької землі досліджували переважно вибірково з позицій археології, історії, архітектури тощо у контексті вивчення історичних подій, архітектурно-містобудівного аналізу історичних населених місць або розвитку військово-інженерної справи, проте досі їх

не систематизовано і не досліджено комплексно. Тому на сьогоднішній день не створено цілісної картини розвитку оборонної архітектури Галицької землі. Також відсутні відомості про локалізацію багатьох об'єктів, не встановлено стан збереження наявних оборонних споруд і укріплень, досі їх не каталогізовано.

Оборонні об'єкти Галицької землі мають багату історію. Ті, що частково або повністю збереглися, демонструють нашарування різних архітектурних епох, стилів, конструктивних прийомів і систем оборони. Фактори історичного розвитку вплинули на типологічну характеристику оборонних об'єктів. На сьогодні назріло завдання побудувати класифікаційну модель оборонних об'єктів, для чого необхідне ґрунтовне попереднє вивчення фахових історико-архітектурних розвідок, а також ідентифікація різночасових фортифікаційних складових оборонних комплексів (фрагментів оборонних стін, башт, бастіонів, брам тощо). Проблема ідентифікації, у тому числі втрачених елементів, вимагає спеціальних знань з історії оборонної архітектури і навичок опрацювання картографічних історичних матеріалів та натурних обстежень. Більшість історичних міст Галицької землі мали оборонні споруди певного типу, але частина з них збереглася тільки на археологічному рівні, тож завдання їх ідентифікації та теоретичної реконструкції історичного вигляду потребують наукового вирішення.

Актуальність дослідження також обґрунтована великою кількістю історичних, картографічних, топонімічних, топографічних, археологічних, іконографічних та етнографічних джерел, які потребують ретельного вивчення. Здобутки історіографії, натурних обстежень, накопичення нових даних у ході наукового пошуку визначають потребу їх об'єктивного аналізу на сучасному науковому рівні. Дослідження джерел, які несуть інформацію про вплив оборонних комплексів і споруд на доленосні події в історії західноукраїнських земель, дозволяє виявити основні оборонні осередки, причини і тенденції їхнього розвитку і занепаду.

Суперечливими є висновки деяких дослідників про воєнні події, пов'язані з оборонними спорудами. Чимало положень у наукових працях, укладених під впливом упереджень ідеологічного характеру, стали на заваді об'єктивному дослідженню ролі оборонних споруд в історичному процесі. У сучасних суспільно-

політичних умовах фортифікаційна тематика актуалізується конкретними завданнями військово-патріотичного виховання молоді, а в окремих випадках і практичного використання здобутків середньовічних фортифікаторів. Дослідження має на меті ознайомити широке коло громадськості з теоретичними засадами формування оборонних споруд, які здебільшого творили первісне архітектурне ядро населених пунктів досліджуваної території, й довести потребу їхнього збереження.

Актуальності темі додає необхідність зупинити руйнування збережених фортифікаційних споруд як важливих пам'яток культури, нищення яких відбувається через не усвідомлення їх цінності. Комплексний історичний, архітектурно-містобудівний, фортифікаційний аналіз оборонних споруд сприятиме вирішенню питання їх збереження, охорони та музеєфікації як ефективного методу використання цієї цінної складової історико-культурної спадщини України. Це має особливе значення з огляду на незадовільний сучасний стан збережених на наземному рівні більшості об'єктів. Робота покликана розширити наукові дослідження оборонних споруд, спонукати до проведення інвентаризації оборонних об'єктів, їх популяризації з метою захисту від руйнування, забезпечення охорони та всебічного вивчення.

Існуюча практика охорони культурної спадщини засвідчує, що багато проблем музеєфікації фортифікаційних споруд в Україні залишаються невирішеними. Недостатність методичних розробок та потреба у реалізації досвіду застосування принципів організації сучасних музеїв просто неба актуалізує вироблення відповідних рекомендацій у цьому напрямі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до наукової теми, затвердженої Центром пам'яткознавства НАН України й Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, і відповідає науковому напрямку Центру пам'яткознавства: «Актуальні проблеми збереження нерухомих пам'яток України з урахуванням регіональних особливостей (південно-східний, західний, північний, центральний регіони)» 0115U002874 та «Культурна спадщина у формуванні соціогуманітарного простору в Україні на початку ХХІ століття» 0216U002328, програмі складання Державного реєстру

нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини та підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України», що здійснюється відповідно до Указів Президента України № 1328 від 11.12.2000 р. і № 1156 від 28.11.2007 р.

Метою наукової роботи є комплексне дослідження оборонних об'єктів Галицької землі Руського воєводства (1434–1772 рр.): виявлення, ідентифікація і систематизація оборонних споруд та укріплень за архетиповими ознаками у групи, а також розробка рекомендацій щодо їх збереження, охорони, експонування та музеєфікації. Відповідно до поставленої мети визначено такі основні **завдання**:

1. Проаналізувати історіографію, джерельну базу, результати попередніх експедиційних обстежень оборонних споруд Галицької землі, підсумувати стан наукової розробки теми та погляди науковців про роль фортифікаційних споруд у захисті теренів краю;

2. Визначити територіальні межі історичної Галицької землі у різні хронологічні періоди її функціонування від 1434 до 1772 рр.;

3. Виявити чинники, які впливали на формування оборонних комплексів, споруд та укріплень і функціонування системи оборони Галицької землі. Реконструювати картину становлення та розвитку оборонного будівництва Галицької землі упродовж досліджуваного періоду;

4. Здійснити наукову ідентифікацію оборонних споруд Галицької землі, розкрити основні тенденції їх розвитку. Класифікувати цінні історичні споруди оборонної архітектури регіону відповідно до комплексу показників, які їх типологічно характеризують;

5. Визначити рівень збереженості оборонних споруд історичної Галицької землі та їх цінність як об'єктів культурної спадщини. Розробити пропозиції щодо збереження й охорони оборонних споруд, їх консервації, реставрації, музеєфікації, пристосування до сучасних потреб.

Виконання завдань дасть можливість заповнити прогалину в дослідженнях оборонної архітектури Західної України, спонукати до занесення окремих оборонних споруд у Державний реєстр пам'яток, сприяти виявленню, науковій

інвентаризації, оцінці вартості, законодавчому та нормативному забезпеченню заходів зі збереження об'єктів культурної спадщини, захисту історичного середовища через встановлення зон охорони в системі історичних міст і сільських поселень.

Об'єкт дослідження – розвиток та регіональні особливості оборонної архітектури в Україні, охорона пам'яток національної культурної спадщини.

Предмет дослідження – історія формування та архітектурно-фортифікаційна характеристика оборонних комплексів міст, замків, сакральних укріплених комплексів та окремих споруд на території історичної Галицької землі Руського воєводства і питання їх збереження, охорони й музеєфікації.

Хронологічні межі дослідження визначаються часом існування Галицької землі як адміністративно-територіальної одиниці у складі Руського воєводства Корони Королівства Польського і Речі Посполитої (1434–1772).

Територіальні межі дослідження визначаються трьома історичними періодами існування Галицької землі як адміністративно-територіальної одиниці. За сучасним адміністративно-територіальним поділом, це Івано-Франківська область (окрім Долинського і Рожнятівського районів), Буцацький, Монастириський, Підгаєцький, Терехівський, Тернопільський і Скалатський райони й окремі населені пункти Гусятинського, Заліщицького, Козівського і Чортківського районів Тернопільської області.

Методика дослідження ґрунтується на загальнонаукових методах: історичних (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний), системному, типологічному, пізнавальному, а також спеціальних методах, зокрема таких, як натурні обстеження, теоретична реконструкція, статистично-графічний метод.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації на основі вибраної методики, аналізу статистичних даних визначено передумови та особливості функціонування оборонних споруд Галицької землі.

У науковій роботі вперше визначено територіальні межі історичної Галицької землі у різні хронологічні періоди її функціонування; виявлено 248, класифіковано 216 архітектурно-містобудівних оборонних комплексів, які діяли на досліджуваній

території у XV–XVIII ст., досліджено їх архітектурно-фортифікаційні та інші характеристики; з'ясовано закономірності розвитку і простежено загальні риси і локальну своєрідність оборонного будівництва в контексті прогресу вогнепальної зброї на прикладі укріплень міст, замків, оборонних сакральних комплексів історичної Галицької землі; розроблено комплексні рекомендації щодо їх охорони, збереження і використання.

Практичне значення роботи полягає в тому, що основні положення дисертації можуть бути використані: 1) при розширенні списку об'єктів культурної спадщини, що потребують збереження й охорони; 2) при опрацюванні опорних історико-архітектурних і генеральних планів міст, історичних населених місць, на території яких розміщені досліджувані об'єкти; 3) для підготовки узагальнювальних праць, підручників і науково-методичних посібників з архітектурно-містобудівної спадщини; 4) при опрацюванні проектів реставрації, музеєфікації наявних і нововиявлених об'єктів культурної спадщини – цінних фортифікаційних споруд.

Основні теоретичні положення роботи сприятимуть заповненню прогалини в дослідженнях оборонної архітектури Західної України, спонукатимуть до занесення окремих оборонних споруд у Державний реєстр нерухомих пам'яток, допоможуть у науковій інвентаризації, законодавчому та нормативному забезпеченні заходів зі збереження об'єктів культурної спадщини, захисті історичного середовища оборонних комплексів через встановлення зон охорони у системі історичних міст і сільських поселень. Результатами досліджень доповнено регіональний контекст періоду 1434–1772 рр. у розділі оборонної архітектури в історії й теорії архітектури України, що може бути використано у нормативних і спеціальних лекційних курсах для спеціальностей 191 «Архітектура та містобудування», 032 «Історія та археологія».

Особистий внесок здобувача визначається самостійно виконаним дослідженням з локалізації меж Галицької землі як адміністративно-територіальної одиниці у складі Руського воєводства Королівства Польського і Речі Посполитої в різні історичні періоди; ідентифікацією, вивченням та комплексним аналізом окремої групи об'єктів культурної спадщини, що пов'язані з розвитком системи

оборони краю; введенням до наукового обігу широкого кола архівних джерел та літератури; виявленням і описом ряду раніше не відомих об'єктів оборонного зодчества.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації у 2014–2016 рр. оприлюднено у формі доповідей та обговорено на **трьох міжнародних наукових конференціях**: 1) Міжнародна наукова конференція «Галич і Галицька земля» (Галич, 30–31 жовтня 2014 р.); 2) VII-th International Conference «Current issues in research, conservation and restoration of historical fortifications» (Lviv-Chełm: 6–7.VI. 2015); 3) VIII-th International Conference «Current issues in research, conservation and restoration of historical fortifications» (Lviv-Chełm: 27–31. V. 2016) та **чотирьох всеукраїнських наукових конференціях**: 1) IV Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я», присвячена 180-й річниці від дня народження В. Б. Антоновича (Кам'янець-Подільський, жовтень 2014); 2) Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття» (Ужгород, 5–6 червня 2014); 3) V Всеукраїнська науково-практична конференція, приурочена 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника «Археологія & Фортифікація України» (Кам'янець-Подільський, жовтень 2015); 4) Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми розвитку архітектури, містобудування, дизайну та мистецтва», присвячена 45-річчю архітектурного факультету ПолтНТУ (Полтава, 16–18 травня 2016 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладені у 24 публікаціях, з них: 3 монографії, 8 праць у фахових наукових виданнях України, 2 – у закордонних фахових виданнях та 11 публікацій, що додатково відображають результати дослідження. Особистий внесок здобувача у працях, написаних у співавторстві, полягає у постановці проблеми, аналізі результатів авторських досліджень, теоретичних реконструкціях об'єктів оборонної архітектури досліджуваної території тощо.

Впровадження результатів дослідження здійснене у виконаних автором науково-дослідних роботах, опублікованих у розділах до «Зводу пам'яток історії та культури України», у дипломних проектах студентів, виконаних під керівництвом автора в Інституті архітектури, будівництва і туризму Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків, списку джерел та літератури з 681 найменування, 6 додатків, які містять таблиці, схеми, ілюстрації та описові додатки, а також перелік впроваджень результатів дослідження. Обсяг основного тексту – 200 сторінок.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

У процесі аналізу історіографічних джерел розглянуто праці загальнотеоретичного характеру, з конкретних проблем охорони і реставрації нерухомих пам'яток, з основ сучасного пам'яткознавства і пам'яткоохоронної діяльності, а також широкий комплекс робіт з різних аспектів дослідження об'єктів оборонної архітектури. Вивченням різних аспектів оборонної архітектури Галицької землі займалися історики, архітектори, археологи, кастеологи, географи, етнографи. Фортифікаційну проблематику розкривають теоретичні праці військових інженерів, математиків, фортифікаторів. Тому ускладнене необхідністю охоплення широкого кола питань, міждисциплінарне дослідження оборонних споруд на території досліджуваної адміністративної одиниці потребує комплексного підходу.

Остання чверть ХХ – поч. ХХІ ст. є періодом активного розвитку національної теоретично-правової бази у сфері охорони і реставрації нерухомих пам'яток. Найвагомими роботами цього періоду, які присвячені розробці методики пам'яткоохоронних, реставраційних досліджень, методиці регенерації архітектурно-містобудівних комплексів, етапам дослідження оборонних споруд, методиці картографічного аналізу, архітектурно-археологічним дослідженням, є праці М. Бевза [10; 11; 16; 17; 19] В. Вечерського [30; 31], Є. Водзинського. [32], В. Ієвлевої [88], Б. Колоска [100], Н. Кондель-Пермінової [101], Г. Логвина [162], Ю. Лукомського [169], І. Могитича [198; 199], Р. Могитича [200-205], Г. Петришин [231-233], Л. Прибеги [251-257], А. Пучкова [259], О. Рибчинського [267-270; 603], Л. і Б. Строценів [299; 300], Я. Тараса [301], В. Тимофієнка [307].

Окрему вагому групу становлять присвячені основам сучасного пам'яткознавства і пам'яткоохоронної діяльності публікації українських та зарубіжних вчених, зокрема, В. Акуленка [1; 2], С. Гаврилюк [41], Л. Гріффена [60; 222], Г. Денисенко

[68], С. Заремби [82; 83], В. Константинова [103], С. Кота [108; 109], К. Кузнєша [534], В. Машталіра [191], Г. Міхальської [635], П. Мольського [559], М. Мотака [560], А. Скшинської [612], Я. Теодорович-Черепінської [635], О. Титової [310], Л. Федорової [323], Я. Янчиковського [513] та ін.

Серед загальнотеоретичних праць довідкового, енциклопедичного і загальнометодичного характеру з історії, архітектури, пам'яткознавства, які розкривають окремі питання загальної та спеціальної термінології, типології оборонних споруд, класифікації фортифікаційних укріплень, вирізняються одноосібні й колективні праці: за редакцією А. Мардера [9], Н. Беспалової [258], О. Годованюк [216], І. Ігнаткіна [8], В. Коха [110], Ю. Нельговського [215; 216], О. Пламеницької [238-246], Т. Поляка [589], Л. В. Прибеги [256], І. Пустиннікової [258], П. Ричкова [74], В. Тимофієнка [307] та інших авторів. Загальні тенденції розвитку оборонних об'єктів і комплексів України викладено у таких фундаментальних працях, як «Історія української архітектури» [91], що містить короткий аналіз планувальної структури і типових оборонних укріплень протобастіонних і бастіонних замків, розташованих на території Галицької землі [91, с. 162-166], «Всеобщая история архитектуры в 12 томах» [34, с. 341-361].

У різні історичні періоди оборонні споруди Галицької землі вивчали в контексті загальних аспектів оборонної архітектури, правових актів, економічної історії краю, соціальних досліджень історії Галицької землі, історичної географії, процесу урбанізації, історії населених пунктів, військової історії, історії визвольних рухів і шляхетсько-магнатських міжусобиць, історії духовних святинь, етнографічних і лінгвістичних, генеалогічних і геральдичних та іконографічних досліджень, історичних картографії та топографії, картографічних і планіметричних досліджень. Найперше це праці Р. Афтаназі [406], К. Баранського [423], С. Баронча [424-429], М. Горна [502-506], Е. Горнової [507], В. Грабовецького [49-59], А. Кіркора [519], С. Кравцова [111], В. Лозінського [545; 546], О. Мацюка [180-190], Р. Могитича [200-205], З. Пілярчика [583], Є. Пламеницької [238], А. Прохаски [592-594], П. Ричкова [271; 272], Л. Татоміра [632-634], Б. Томенчука [314; 315], О. Чоловського [457; 458], А. Шнайдра [604; 605], А. Яблоновського [510; 511] та ін.

Конкретним аспектам дослідження оборонних комплексів, споруд і укріплень присвячені праці Ю. Адамчика [404], М. Бевза [18; 21], Я. Богдановського [442; 443], Б. Гверкена [493; 494; 495], О. М. Годованюк [46], А. Грушецького [491], О. Жукової [78], Є. Килимника [96; 97], Д. Кузнєш-Крупі [538], К. Кузнєша [537], З. Лукомської [542], Ю. Лукомського [170; 171], М. Мотака [560; 561], Ю. Нельговського [216], О. Оконченко [218; 218 а; 219], З. Пілярчика [583], Є. Пламеницької [238], О. Пламеницької [239-246], Л. Поліщук [542], Т. Трегубової [318] та ін. Методика дослідження конкретних об'єктів культурної спадщини Галицької землі та сучасної території Західної України розглядається в працях Б. Гверкена (Язловецький замок) [494; 495] і Ф. Марковського (Перегінська форталіція) [550].

Історико-типологічні особливості оборонних об'єктів окремих регіонів України і Польщі відображені у низці праць українських і польських дослідників, зокрема, Я. Адамчика [404], Б. Гверкена [492-493], О. Годованюк [216], А. Грушецького [491], В. Лозінського [545], О. Мацюка [181], З. Пілярчика [583], Л. Прибеги [252]. Регіональні особливості типології замків і міст-фортець розглядалися у згадуваних вище працях Є. Килимника [96; 98], Ю. Нельговського [215; 216], Т. Трегубової [91], О. Пламеницької, Є. Пламеницької [242; 244] та ін.

Історіографію структуровано за проблемно-хронологічним принципом, що надало можливість виділити найбільш актуальні та інформаційно насичені блоки досліджуваних проблем.

Широке коло питань, пов'язаних із *функціонуванням, типологією, об'ємно-розпланувальними характеристиками, конструктивними особливостями оборонних споруд Європи*, охопили у своїх працях німецькі, польські, американські, англійські і російські дослідники XIX–XXI ст. Короткий огляд конструкцій оборонних укріплень доби пізнього середньовіччя викладено у книзі американського дослідника В. Мітчеля «Фортифікация» (1937, США; перевидання 1940, Росія) [195]. Дослідженню типології і оборонних характеристик замків середньовічної Європи присвячені публікації Є. Килимника [96; 97]. Зв'язок давньоруського

оборонного зодчества з пам'ятками оборонної архітектури XIV–XVI ст. прослідкував П. Раппопорт [262; 263]. Праця Ф. Ласковського «Матеріали для історії інженерного искусства вь Россіи» містить аналіз оборонної термінології [120, с. 10-19], типології дерев'яних конструкцій, укріплень вежо-стінового і бастионного типу Росії [120, с. 76-132], а також коротку характеристику окремих праць теоретиків бастионної фортифікації [120, с. 267-282]. Переваги і недоліки європейських шкіл бастионної фортифікації подано у теоретичному дослідженні Ф. Енгельса «Про військове мистецтво» [86]. Питання розвитку баштово-стінових, протобастионних і бастионних оборонних укріплень провідних європейських шкіл фортифікації розглядаються у праці В. Яковлева «История крепостей» [402]. Книга опирається на широку джерельну базу з використанням трактатів і праць європейських і російських фортифікаторів. Загальну картину оборонного будівництва, типологічну характеристику, аналіз об'ємно-просторової структури замків, оборонних характеристик круглих і прямокутних башт вежо-стінових замків Росії розкрив у праці «Русское оборонное зодчество конца XIII – начала XVI века» В. Косточкін [107].

Важливими для розуміння розвитку військової інженерії у XVI–XVII ст. в Польщі та процесу її поширення на Галицьку землю є *перші польські теоретичні опрацювання*, які аналізували воєнну техніку, що, очевидно, було пов'язано з подальшою еволюцією зброї й оборонної архітектури. Теоретичним забезпеченням державної системи оборони XVII ст. була присвячена значна кількість праць цього періоду, написаних польськими дослідниками XX–XXI ст. Зокрема, фортифікаційна проблематика в польських працях XVI–XVII ст. проаналізована З. Пілярчиком [583], Т. М. Новаком [570; 571].

До трактатів, у котрих розкрито методику оборони і штурму замків і міст, належить праця відомого польського воєначальника Яна Тарнавського (засновника м. Тернополя), написана у 1540-х рр. і перевидана у 1599 і 1864 рр. У ній автор, окрім військових настанов, формулює принципи успішної оборони замків та укріплених міст: «Щоб те місце, на якому має проходити оборона, мало плац, місце і положення оборонне і добре. Щоб те місце стрільбою і іншими до того належними

речами згідно потреби було облаштоване. Щоб те місце живністю і зерном згідно норми було забезпечене всяким чином. Щоб те місце добрими і досвідченими людьми було осаджене, бо не мури людей, але люди мури обороняють» [619, с. 22].

Фортифікаційною проблематикою та її роллю в обороні Польської держави наприкінці XVI ст. займалися й інші дослідники, серед яких Ю. Верещинський, праця якого опублікована К. Ю. Туровським у Кракові 1858 р. [666]. Політичні проекти Верещинського полягали у поєднанні оборони південно-східних границь держави з широкою програмою колонізації.

Теоретичні фортифікаційні концепції поширювались на території Польщі завдяки польським теоретикам, інженерам-фортифікаторам, які після західноєвропейських студій занотували отримані знання в рукописах або книжках. Серед досліджених З. Пілярчиком стародруків і рукописів слід відзначити записки Томаша Замойського від 1617 р. з описом італійської системи фортифікації; Мачея Глосковського, який був прихильником голландської школи фортифікації і запрошення до Польщі іноземних інженерів-фортифікаторів, а також створення власної державної військової школи для навчання військових інженерів; праці Яна Рудомира Душятського, в яких описано способи будівництва бастіонних фортець староголландської школи фортифікації. Р. Душятський поділив всі укріплення на зовнішні і внутрішні. До зовнішніх відніс трикутні у профілі вали, прохід між валами й іншими елементами укріплень, до внутрішніх – передмур'я, галійські бастіони, італійські белюарди. Передмур'я повинно бути округлим, тотожним бастеї, бастіони – гострими, як найкращі і найефективніші в обороні. Серед праць Кшиштофа Мерошевського – маловідомий на той час у Польщі підручник з описом фортифікацій староголландського типу. В іншому незбереженому рукописі Мерошевський поділяє усі фортифікаційні об'єкти на три типи: природні (на горі, на пагорбі, на острові), штучно створені (вимагають знань математичних і досвіду інженерного) та змішані. Третій тип виділено як найпоширеніший в описуваних часах (сер., 2-а пол. XVII ст.), тому що використання «чистих» форм фортифікації на практиці були невеликі. Анджей Максиміліан Фредро дослідив теоретичні напрацювання італійського фортифікатора Андреа дель Аква [583, с. 57-64], який

пов'язаний зі спорудженням твердинь на території сучасної Західної України (замок С. Конєцпольського (1630–1635) у м. Броди Львівської області, замок Збараських (1626–1631) у м. Збараж).

Популяризації і розвитку нової бастионної фортифікації присвячені теоретичні трактати (дод. Є.01.1), серед яких праця Адама Фрейтага (*Architectura militaris nova et aucta*, 1631) [484], у котрій він пропагує і теоретично обґрунтовує староголландську школу фортифікації, графічно демонструючи розміри і пропорційне співвідношення її елементів; рукописи Юзефа Нароновіч-Наронського, інженера і картографа, який у 1655–1659 рр. у вступі до тритомної праці, що на той час виконувала роль підручника для фортифікаторів, описав історію фортифікації від давніх до сучасних йому часів і проілюстрував 11 малюнками, які дотепер є актуальними і використовуються дослідниками як ілюстрації, що характеризують усі типи тогочасних укріплень. Пояснюючи перевагу регулярних бастионних укріплень, автор пояснює також важливість і нерегулярних, спорудження яких супроводжується використанням оборонних властивостей ландшафту [572] [583, с. 73-83].

Ключові питання дослідження оборонних споруд – *еволюцію оборонної архітектури, оборонну систематику, термінологію, динаміку формування і розвитку оборонних комплексів* – опрацьовували вітчизняні й зарубіжні науковці ХХ–ХХІ ст. Короткий історичний огляд еволюції західноукраїнської фортифікації в одній із праць зробив Т. Новак, запропонувавши поділити оборонні споруди ХVІ–ХVІІ ст. на середньовічні, бастейні і бастионні, а також обґрунтував причинно-наслідкові зв'язки турецько-татарських набігів і розвитку нових типів оборонних споруд [570]. У згаданій вище монографії З. Пілярчика «Фортифікації на землях коронних Речі Посполитої у ХVІІ ст.» проаналізовано історіографію фортифікаційної проблематики, картографічні й іконографічні джерела, запропоновано типологічну класифікацію міст-фортець, шляхетських садиб, оборонних дворів [583]. Фундаментальна праця Я. Адамчика містить нариси про 730 фортифікаційних споруд (замки, міста-фортеці, двори, інкастельовані сакральні об'єкти), їх типологію й історію [404].

Фізіографічний і економічний чинники закладення і функціонування замків, просторову організацію, типологію, конструктивні особливості, принципи збереження та реставрації оборонних споруд досліджував Б. Гверкен [493]. У праці «Замки в Польщі» [496], що була перевидана через 10 років [497], автор проаналізував стан досліджень польського оборонного будівництва; систематизував замки з огляду на еволюційні періоди, ландшафтне і містобудівне розташування, будівельний матеріал, розпланування територій; каталогізував 458 замків у сучасних границях Польщі; представив еволюційний розвиток резиденційно-оборонного будівництва з часу формування до XVII ст. і далі – до початку консервації польських замків.

Важливими для розуміння типології, оборонної характеристики, кореляційного аналізу оборонних споруд Галицької землі є результати досліджень оборонних споруд, виконані Я. Богдановським, у яких розглянуто проблеми термінології оборонної архітектури [445; 446], оборонної систематики [447; 449; 450], питання фортифікаційної характеристики окремих укріплень замків і міст-фортець Польщі [443], охорони пам'яток оборонної архітектури та їх естетичного сприйняття в ландшафті [444]. У статті «Вплив староголландської школи на формування «польської манери» в оборонному мистецтві XVII ст.» [450] Я. Богдановський для означення невеликих, прямокутних у плані замків ввів у науковий обіг поняття «*польської манери*», тобто польської фортифікаційної школи, риси якої, за нашими дослідженнями, простежуються в оборонних спорудах Галицької землі. Окрему працю автор присвятив розвитку польської оборонної архітектури, в котрій прослідкував еволюцію систем оборони, обґрунтував риси, притаманні бастионній фортифікації, доповнив фортифікаційну термінологію. Також класифікував результати досліджень оборонної архітектури інших авторів, поділивши їх на чотири напрями: кастеологічний, археологічний, архітектонічний та історично-військовий [442].

У роботі А. Грушецького «Бастионні замки Малопольщі» розроблено метод дослідження бастионних фортифікацій, що спирається на аналіз розташування фортифікаційних укріплень у важкодоступних місцях; проаналізовано типологію й

об'ємно-просторову композицію 17 бастіонних об'єктів західної Малопольщі (сучасні воєводства Краківське і Сandomирське); виконано теоретичні реконструкції розпланувань оборонних об'єктів, висвітлено питання їх збереження [491].

В останні десятиріччя *комплексний міждисциплінарний підхід* до вивчення оборонних об'єктів та їх популяризації застосовують українські науковці: історики, архітектори, мистецтвознавці. На основі вивчення архівних першоджерел, археографічних видань, наукової й довідкової літератури О. Мацюк каталогізував понад 5000 оборонних об'єктів України – городищ, замків, фортець, оборонних церков, костьолів, синагог, монастирів, військових таборів України [183], окреслив історико-архітектурні особливості міст Галичини [188], аспекти популяризації і збереження пам'яток оборонної архітектури Західної України [180; 187; 190].

Особливості розташування пам'яток оборонної архітектури у системі містобудівних утворень, їх об'ємно-просторового, розпланувального вирішення, принципи використання й економічні основи пристосування для сучасних потреб та експлуатації замкових і монастирських комплексів висвітлив у монографії «Замки та монастирі України» О. Лесик [122]. Будівельним етапам розвитку, стилістичним і архітектурним особливостям окремих замків і фортець присвячена низка праць Л. Прибеги [252; 253; 255]. Загальну характеристику й риси регіональної оборонної архітектури розглянуто у монографії «Фортеці й замки України» В. Вечерського, у якій за історико-географічним принципом згруповано 127 оборонних комплексів України, з котрих 13 замків та 1 фортеця розміщувалися на території Галицької землі [31]. Торкались питань містобудівного розташування оборонних об'єктів в історичних містах О. Рибчинський [269], С. Топилко [317], М. Каплінська [94] та ін.

Значних успіхів досягнуто в дослідженні окремих фортифікаційних укріплень, зокрема: бастей і бастіонів – К. Біскуп [441], бастіонів – Б. Дубаш [474], Я. Богдановський [450], круглих веж і бастей – В. Шевченко [396; 397], бастіонних укріплень міст – М. Шлапак [398], бастіонних замків – О. Оконченко [218] та ін. Вивченню оборонних споруд суміжних регіонів – Львівщини, Волині, Поділля і Західної України в цілому присвячено дисертаційні роботи Б. Омельчука [220], О. Берлач [25], О. Жукової [78], О. Оконченко [218].

Окрему групу наукових праць складають дослідження оборонних споруд Галицької землі в контексті історичних подій, будівельної історії, історико-правових актів, соціально-економічного, архітектурно-містобудівного розвитку, військової історії. Так, О. Чоловський у статті «Золотий шлях» окреслив історію оборонного будівництва Галицької землі XVI–XVII ст. у *контексті історичних подій та історії будівництва оборонних споруд*, встановив оборонні об'єкти, які найчастіше згадувалися у зв'язку з історичними подіями, розкрив причини активізації і спаду оборонно-будівельного руху, визначив родини, які найбільше спричинилися до створення оборонних осередків [468]. Огляд окремих аспектів оборонного будівництва регіону містять історико-краєзнавчі праці В. Грабовецького [50; 54], М. Максим'юка [174], Б. Купчинського [117; 118], В. Харитона [344]. Ці автори розширили перелік замків і фортець, в окремих випадках визначили їх власників, датування, порушили питання ідентифікації оборонних об'єктів. Історичні аспекти фортифікаційного будівництва на теренах Галицької Гуцульщини (історичний аналіз будівельних етапів, озброєння оборонних споруд, знакові події) висвітлюються у роботах М. Максим'юка [175-176], П. Сіреджука [288; 289] та ін.

Оборонні комплекси розглядалися дослідниками і в контексті правових актів (судових позовів і вироків, документів місцевих управ, ухвал вального (загального) сейму, сеймиків землі і повітів). Одним із нечисленних досліджень, присвячених історико-правовим аспектам оборонної архітектури Галицької землі, є напрацювання А. Прохаски [594]. На основі вивчення документів Галицьких і Тереховлянських, гродських і земських судів автор дослідив внесок королівського двору, сеймів, сеймиків, органів місцевого самоврядування у розвиток оборонного будівництва, виявив закономірності й особливості нормативно-правової бази, що стосується оборонних споруд, в окремих випадках з'ясував дати спорудження і ремонту замків, прізвища ініціаторів будівництва й військових інженерів-фортифікаторів.

Значну роботу в дослідженні оборонних споруд у *контексті економічної історії* Галицької землі провели історики О. Яблоновський [511], М. Горн [505], Е. Горнова [507], К. Баранський [423], Г. Явор [515]. У десятому розділі «Джерел історичних»

під назвою «Оборона краю» функціонування оборонних споруд Руського воєводства XVI ст. в контексті економічних чинників розкриває О. Яблоновський, підкреслюючи те, що система оборони досліджуваної території, спираючись на замкову оборону, найперше орієнтувалася на протистояння можливого вторгненню кочовиків [511, с. 484-491]. У монографії М. Горна «Економічні наслідки татарських нападів на Червону Русь у 1605-1633 роках» наведено статистичні дані втрат від ординських набігів, хронологію і перебіг нападів, частково окреслено роль певних замків і міських укріплень [505, с. 70-83]. Е. Горнова у праці «Соціально-економічні відносини в містах Галицької землі у 1590–1648 роках» також окреслила результати впливу татарських нападів на міста досліджуваного регіону, відзначила роль міст та оборонних об'єктів в організації захисту від ворога, зафіксувала існування 43 замків, типологізувала їх за матеріалом побудови – критерієм, виділеним архієпископом Д. Соліковським, навела описи оборонних споруд із різних джерел, прізвища власників, будівничих [507, с. 15-60].

Соціально-історичні аспекти, пов'язані з оборонною архітектурою, досліджували В. Лозінський, Л. Кайзер, А. Гощинський. У праці «Правом і безправ'ям. Звичаї на Червоній Русі в першій половині XVII століття» (1904, близько 10 перевидань) В. Лозінський розкрив проблему міжособистісних відносин знаті в Руському воєводстві, яка допускала шляхетську анархію: протиправні, асоціальні вчинки, родові війни, напади на маєтки. В контексті описаних вище подій автор наводить описи оборонних замків, магнатських резиденцій, шляхетських дворів (47 оборонних споруд Галицької землі), робить спробу їх систематизації. Але спостерігаємо деякі неточності у цитуванні й тлумаченні джерел, трактуванні подій [545]. У праці «Життя польське в давніх віках (XVI–XVIII ст.)» В. Лозінський концентрував увагу на організації внутрішнього життя в замкнутому просторі об'єкта мілітарної архітектури, устрої внутрішніх дворів замків, інтер'єрів, а в їх контексті побіжно торкнувся організації оборони, стану укріплень тощо [546].

Польський історик Л. Кайзер у праці «Замки і суспільство» висловлює думку про те, що Річ Посполита, як конгломерат малих родових «держав магнатів», не була спроможною уфортифікувати прикордонні території [516, с. 225].

Реконструюють життя в замкових мурах роботи Н. Гупало «Замок як зразок шляхетського житла XVII–XVIII сторіч» [64, с. 10-11], А. Гощинського «Повсякденне життя замку (Чернелицького) за Михайла Єжи Чарторийського» [62, с. 46-49].

Значний пласт необхідного для дослідження матеріалу містять праці міждисциплінарного характеру з *історичної географії*: історико-географічно-статистичні довідники, монографії, каталоги, у яких згадуються оборонні споруди Галицької землі, їх локалізація, датування, власники, будівельні етапи, пов'язані з історичними подіями [547, с. 427]; [453, с. 156]; [275]; [531, с. 85-88, 92-95] (дод. Е.01.1).

Продовжувачами традицій історико-географічних трактатів XVI–XVIII ст. у XIX–XX ст. стали історико-географічно-статистичні довідники й путівники, які містять цінну інформацію щодо встановлення меж Галицької землі, каталогізації оборонних споруд, вивчення історії окремих оборонних об'єктів. Західно-українським землям присвячено близько двох десятків таких праць [610- 611]; [631]; [421]; [620]; [623]; [633, с. 134-168]; [605, №8, 38, 42, 56, 60, 62; №27, 33]; [613]; [573]; [565]; [431]; [440]; [89; 90]; [579; 580]; [595]; [596]; [598]; [578, с. 128]; [430]; [181]; [207; 208] (дод. Е.01.2).

У *контексті процесу урбанізації* фортифікаційний аспект побіжно розкрито в працях А. Бельовського [435], М. Горна [503, с. 30-49], П. Сіреджука [284, с. 106-109; 279, с. 58-66; 280, с. 60-61], Б. Паньківа [225, с. 95-104], Р. Щигеля [630, с. 273-299], М. Бевза [14, с. 68-75]. В *контексті історії населених пунктів* у XIX ст. з'являються перші історико-краєзнавчі дослідження міст і сіл Галицької землі. Їх автори не обходили увагою оборонні споруди, надаючи окремі відомості про локалізацію, існуючий стан, конструктивні й фортифікаційні особливості, типологічні аспекти, історію. Більшість цих робіт цінні саме тим, що їх написано на основі опрацювання джерельних матеріалів: рукописних документів, втрачених на сьогодні іконографічних та картографічних зображень. Вагомий внесок в історико-краєзнавче дослідження міст і містечок Галицької землі зробив о. Садок Баронч. У роботі «Пам'ятки Бучацькі» (1882) [427] він використав праці М. Гнатевича, В. Пло-

щанського, братів Ю.-А. і А.-С. Залуських, Я. Длугоша, Ш. Окоцького та інших авторів (XVIII–XIX ст.). У контексті історичних подій о. Садек Баронч повідомляє про міські укріплення, подає опис Бучацького замку, зроблений Франсуа Далейраком, секретарем короля Яна Собеського, розповідає про події, які відбувалися в оборонній споруді під час воєн 1672 і 1676 рр., висвітлює детальну інформацію про дідичів Потоцьких, Бучацьких, Творовських [427, с. 40-41]. Подібні відомості цей же автор наводить у книгах про міста Тисменицю, [425, с. 225-232], Станиславів [429], Язловець [428]. Велика стаття про містечко Баворів у Тереблянському повіті А. Шнайдера, опублікована з продовженням у журналі «Щоденник літературний» під рубрикою «Міста і містечка Галичини» (1864) [604] й досі зберігає своє значення через насичену джерельну базу. Автор подає інформацію про локалізацію міських укріплень і замку, наводить описи їх конструктивних особливостей та історичних подій, пов'язаних і з оборонними об'єктами.

Відомості про власників, локалізацію оборонних споруд, будівельні етапи, військових архітекторів, значні події вміщують у своїх працях й інші автори: Л. Вайгель [662] – про Коломию (1877), М. Дунін-Вонсович [665] і Я. Зубрицький [681] – про Рогатин (1869 і 1915), А. Шарловський [627] – про Станиславів (1887), О. Чоловський [467] – про Єзупіль (1890), Д. Хіровський [454] – про Тисменицю (1938), С. Шатко [628] – про Фірлеїв (1937).

Значна кількість історико-краєзнавчих досліджень про окремі населені пункти почала з'являтися після здобуття Україною незалежності [4]; [28]; [42]; [51; 52; 53; 55; 59]; [72]; [89; 90]; [104; 105; 106]; [117]; [175]; [292]; [297]; [330; 331] [345]; [393] та ін. Із них почерпнуто інформацію з історії, фортифікаційної систематики, картографії, іконографії оборонних споруд.

Важливі аспекти оборонної архітектури Галицької землі *в контексті військової історії* висвітлюють роботи великого кола дослідників. Фундаментальна узагальнювальна праця у трьох томах «Історія воєн та військової справи у Польщі» (1923) польського історика Т. Корзона коротко, в хронологічній послідовності подає важливі військові кампанії, збройні конфлікти та сутички військових формувань Речі Посполитої. У роботі показано еволюцію розвитку військових формацій,

стратегію і тактику ведення бою, розкрито принципи фінансування й комплектації війська, місцевих збройних формувань і загального шляхетського ополчення. Оборонні споруди Галицької землі згадуються в контексті військових подій [523-525]. Монографія М. Кукеля «Нарис історії війська в Польщі» (1929) розкриває засади формування, функціонування та комплектування війська після приєднання українських земель до Польщі у XV–XVII ст. [530]. Близько двох десятків об'єктів мілітарної архітектури Галицької землі стали предметом вивчення в контексті військових конфліктів певного часу. У статті «Руські землі Польської Корони при кінці XV в.» (1899) історик С. Рудницький висвітлював роль замків і міських фортець у структурі прикордонної оборони східного порубіжжя Корони [274]. Хронологію і результати нападів на Руське воєводство містять статті О. Валавендера [663, с. 29-30, 44-45], Ю. Охманського [577], М. Горна [502], І. Тиміва [306].

Насиченою фактологічно-аналітичним матеріалом є монографія Л. Подгородецького «Кримське ханство у XV–XVIII ст.» (1987), яка подає цілісну картину історії стосунків держави, сформованої на території Кримського півострова, з Польщею. У праці наведено описи ординських нападів на Червону Русь і Поділля (1474), Покуття, Польщу й Угорщину (1594), Галицьку і Львівську землі (1618 і 1624), Поділля, Червону Русь, Волинь (1621), Галицьку землю (1626, 1655, 1692). Автор окреслює час появи у східній частині Руського воєводства оборонних споруд бастейного і бастіонного типів, торкається питання значення замків і міст-фортець в обороні краю [586, с. 124, 145, 192-193].

Проблеми польсько-молдавських суперечок за Покуття, пов'язані з ними військові конфлікти розкрито у працях українських, польських і молдавських істориків. О. Чоловський у книзі «Битва під Обертином» (дод. А.04.1) у контексті перебігу війни на Покутті, яке входило до складу Галицької землі, згадує 15 міських оборонних осередків і три замки [457, с. 7-15, 21, 22-23]. Різні аспекти польсько-молдавських конфліктів, серед яких і організацію опору військовим експедиціям молдавських господарів, висвітлювали Л. Коланковський (1938) [522, с. 48-49], З. Сперальський (1963, 1965) [617; 618], П. Параска (1981) [227], О. Масан (2005) [179]. Сучасний польський історик М. Плевчинський у книзі «Обертин 1531» (1994)

збагатив опис битви деталями, дав характеристику командному складу обох армій, проаналізував військову техніку і тактику конфліктуючих сторін. Для дослідження оборонних споруд Галицької землі монографія цінна тим, що на основі аналізу документальних джерел автор намагався реконструювати вигляд деяких оборонних споруд і міст [585] (дод. А.04.2). Маючи чимало позитивних моментів, робота польського історика відзначається і фактологічними неточностями. Зокрема, автор помилково вважає, що Галицька земля складалася не з трьох, а з чотирьох повітів (Галицького, Тереховлянського, Коломийського і Снятинського) [585, с. 22], а також згадує кілька замків (Раковецький, Чернелицький, Пнівський, Надвірнянський) [585, с. 24], яких на час Обертинської битви ще не існувало. Вони були споруджені в кінці XVI – першій пол. XVII ст.

Напади татар, турків і волохів на Польщу розкрито в численних публікаціях польських і українських дослідників, наприклад, О. Чоловського [464, с. 6-24], Р. Маєвського (1970) [548], Л. Подгородецького (1964) [587; 588], Б. Барановського (1948) [422], А. Бельовського (1858) [438], Ю. Волінського (1966) [672] та ін. Монографія К. Гурського «Війна Речі Посполитої з Туреччиною у 1672 і 1673 рр.» (1890) відображає передумови військової експансії Туреччини в Польщу, перебіг війни і руйнування оборонних споруд, зокрема замків у Бучачі, Язлівці, Тереховлі, Янові та ін. [488, с. 25-26]. Важливі для дисертації аспекти цієї війни розкривають також Ю. Волінський (1948) [673], Г. Зелінський (1930) [680].

Детальний аналіз переходу турецько-татарського війська через територію Тереховлянського повіту в 1675 р., оборону Підгаєцького і Тереховлянського замків почерпнуто зі статей К. Шайнохи (1857) [625], О. Чоловського (1894) [465]. Захоплення Коломийського і Галицького повітів та найбільше за всю історію краю руйнування населених пунктів, спричинене нападом турків і татар у 1676 р., розкривають роботи Ч. Хованця (1926) [455] і Ю. Волінського (1930) [675]. Відомості про перебування короля у фортецях і замках Галицької землі містить стаття Ч. Хованця «Експедиція Собеського до Молдавії у 1686 р.» (разом із військом король проходив через Галич, Єзупіль, Станиславів, Тисменицю, Хотимир, Снятин, Устя, Бурштин) [456]. Військову кампанію 1686 р. й організацію на галицькому

прикордонні постійної системи оборони з опорними пунктами у Снятині, Заболотіві, Коломиї, Станиславівові досліджував О. Чоловський [461], битву з турками і татарами у 1698 р. – Ю. Войтасік (1990) [670; 671]. Згадують оборонні об'єкти й споруди Галицької землі у біографічних нарисах, присвячених відомим воєначальникам, у монографіях і статтях С. Пшилеський (1842) [597], З. Оссолінський (1879) [581], Л. Татомір (1883) [634], С. Баронч (1888) [426], А. Прохаска (1927) [591], Ф. Кірик (1978) [520].

Загалом військова історія досліджена у значно більшому обсязі, ніж аспекти оборонної архітектури Галицької землі в її контексті. Польська довоєнна історіографія розглядала військову історію як виключно польське явище.

Великий об'єм фактологічного матеріалу містять праці з *історії визвольних рухів і шляхетсько-магнатських міжусобиць*. У монографіях М. Мохова (1961) [209] і В. Грабовецького (1962; 1979) [55; 57] в контексті подій повстання під проводом Мухи (1490–1492 рр.) згадуються Коломийський і Галицький замки, міста-фортеці Галич і Рогатин. Описуючи національно-визвольну війну 1648–1654 рр., С. Томашівський і В. Будзиновський [312], О. Чоловський [466] та ін. повідомляють про близько 50 оборонних споруд у міських і сільських поселеннях Галицької землі. У статті А. Прохаски «Самоуправа Руського воєводства в боротьбі з опришками» (1907) окреслено правові й військові аспекти організації боротьби з опришками в першій пол. XVII ст. на території Галицького і Тереховельського повітів, відстежено еволюцію розвитку повітових військових формувань, створених для протидії опришкам, і роль оборонних споруд у цих процесах [593].

Побіжні згадки про оборонні споруди Галицької землі містять праці з *історії сакральних споруд*. Найінформативнішим є багатотомне видання Інституту історії мистецтва Ягеллонського університету «Костьоли і кляштори римо-католицькі давнього воєводства Руського» (2002, 2006, 2009) [553; 554; 555; 556]. Більшість досліджень про костьоли та монастирі на території історичної Галицької землі вміщують інформацію про існування оборонних споруд, датування закладення, перебудови, реконструкції тощо.

Згадки про замки Галицької землі, пов'язані з персоналіями або з перебуванням у замкових каплицях чудотворних образів, віднайдено у санктуаріях Божої Матері С. Баронча (1891) [424], Вацлава з Сулгостова (1902) [574], А. Фрідріха (1904) [483], В. Урбана (1981) [661]. Кілька згадок про Станиславівський замок містить книга «Отці єзуїти в Станиславові» (1895) [79].

Допоміжними матеріалами для дослідження деяких аспектів оборонних споруд служать *етнографічні й лінгвістичні* праці. Зокрема, вирізняється краєзнавчо-етнографічна робота А. Бельовського «Покуття» (1857) [437], у якій на основі опрацювання архівних документів у контексті історичних подій згадуються замки у Гвіздці, Голоскові, Станіславові, Бучачі, Підзамочку, Галичі, Войнилові [437, с. 676, 684, 685]. Серед лінгвістичних досліджень, у яких за топонімами і мікротопонімами виявлено оборонні споруди, – роботи М. Паньківа [226] та М. Габорака [36-40].

Непрямим свідченням функціонування в деяких місцевостях Галицької землі оборонних споруд є дослідження в галузі *генеалогії і геральдики*. Вони містять окремі згадки про замки та фортеці в контексті вивчення родоводів магнатських та шляхетських сімей і їх родових гербів, інформаційні довідки про ініціаторів побудови оборонних споруд та відомості про межі повітів Галицької землі. Найінформативнішими є гербівники К. Несецького (1720-і рр., перевидання 1839-1846) [567] і «Корона польська...» (1743) [568; 569], 16-томний гербівник А. Бонецького (1899-1913) [451], генеалогічні довідники Юрія-Северина Дуніна-Борковського (1908, 1895) [475; 476].

Деяку інформацію про оборонні споруди Галицької землі можна почерпнути з генеалогічних досліджень окремих родин. Наприклад, родова хроніка М. Дідушицького (1865) повідомляє про наявність у кількох членів родини приватних замків, зокрема, Францішек Дідушицький у 1692 р. одідичив «містечко Чернелицю з замком над Дністром», містечка Заболотів і Косів» [477]. Подібні інформацію знаходимо в книзі В. Семковича (1919) про рід Авданців [608], С. Пшилеського про рід Конєцпольських [597] та ін.

Аналіз *іконографічних джерел* подано в працях О. Чоловського [460], М. Бевза і М. Дзюпина [12], І. Підгурного [235] та ін. (дод. Г.01.1).

Ґрунтовне вивчення архітектурно-планувальної структури міських, замкових і монастирських фортифікацій неможливе без аналізу *історичної картографії, історичної топографії, картографічних і планіметричних досліджень*. Їх розкрито у працях О. Яблоновського «Атлас історичний Речі Посполитої...» (1904) [509], М. Долинської «Теоретична реконструкція історичної топографії містечка (на прикладі смт Кути)» (2007) [71], Р. Могитича «Історична топографія Тереховлі» (1999) [202; 203]. Глибоко проаналізовано середньовічні карти у працях Р. Соси (2007) [295], Т. Новака (1983) [570]. У дослідженні використано результати аналітичної роботи з історичними картографічними матеріалами Г. Петришин [231], М. Бевза [10; 17], Л. Поліщук [249], а також висновки *натурних обстежень* оборонних укріплень Рогатинщини (Букачівців, Васючина, Верхньої Липиці, Виспи, Гончарівки, Добринова, Григорова, Підкаменя, Пукова та ін.), виконані під час наукових експедицій під керівництвом О. Мацюка, що ілюструють статтю В. Пшика. Подані у ній графічні реконструкції містять неточності в об'ємно-планувальному вирішенні і відповідності періоду [260]. Ситуаційні схеми розташування замків, які ілюструють «Старожитності Гуцульщини», допомогли ідентифікувати деякі досліджувані об'єкти [316].

Праці, присвячені *окремим оборонним об'єктам* Галицької землі, умовно можна поділити на три групи. До першої слід віднести багатоаспектні дослідження одного з об'єктів, до другої – каталоги-довідники оборонних споруд на вибраній території, до третьої – путівники, укладені за принципом туристичної привабливості об'єкта. В межах цих груп виділено кілька підгруп. За принципом кількості порушуваних проблем роботи першу групу поділено на такі підгрупи: комплексні історико-археологічно-архітектурні дослідження; розвідки, в яких порушено одну – дві проблеми; розвідки, в яких порушено окремі аспекти проблеми.

Методологічними прикладами для дисертації є комплексні дослідження замків Львівської землі Руського воєводства, зокрема, Ф. Марковського («Fortalicium w Perehińsku na Rokuciu», (1938) [550], історико-архітектурне дослідження П. Троневи́ча «Луцький замок» (2003) [319], історико-фортифікаційне дослідження І. та Л. Качорів «Середньовічний Львів. Фортифікації» (2009) [95], історико-краєзнавчі

дослідження С. Маркової «Сатанів: історія, міфи та легенди» (2010) [178], архітектурно-археологічні дослідження М. Бевза про монастир біля Бучача (1999) [20], О. Пламєницької (2002) [239; 240; 244; 245; 246].

За висловлюванням О. Пламєницької, «єдиним прикладом ґрунтовної історико-архітектурної монографії з середньовічної фортифікації [243, с. 52] залишається праця Б. Гверкена «Zamek Jazlowieski» (1967) [492]. У ній науковець на основі обстежень Язловецького замку в 1936–1939 рр. (у XV ст. оборонна споруда певний час належала до Галицької землі) проаналізував його будівельні етапи, виконав архітектурну інвентаризацію, зібрав іконографічні й картографічні джерела тощо. Результати цього дослідження також опубліковано у наукових статтях [494; 495].

Ґрунтовна праця З. Лукомської (2004) [164], присвячена «ідеальному» місту-фортеці Станиславу Галицької землі (тепер Івано-Франківськ), розкриває його як унікальний містобудівний об'єкт європейської культурної спадщини. Локаційне середмістя Івано-Франківська комплексно представлено у збірнику статей «Станиславівська фортеця» івано-франківського історико-краєзнавчого об'єднання «Моє місто» (2010) [296] та хрестоматії з історії Івано-Франківська [206].

Значна кількість праць останнього десятиліття висвітлює один або кілька аспектів у дослідженні оборонної споруди, здебільшого історії чи архітектури. Серед них роботи В. Грабовецького [58], П. Сіреджука [279; 285; 287], П. Левицького [121], В. Харитона [346], Д. Лонкевича і О. Бойко [163], які вивчали оборонну архітектуру Тернопілля (замки, сакральні об'єкти, синагоги), зокрема у Золотому Поточі, Бучачі, Микулинцях, Скалаті, Язлівці, Підзамочку, Терєбовлі. Історію, розташування, причини занепаду монастиря Скит Манявський та Пнівського замку опрацьовували Т. Мокловський (1915) [558], В. Фішер (1922) [480].

Окремі аспекти дослідження оборонних споруд Галицької землі порушувалися у статтях «Квартальника історичного» (Львів, 1892, 1890) О. Чоловського [459], Л. Фінкеля [479], квартальника «Золотий шлях» (Станиславів, 1938–1939) [464; 465], «Квартальника архітектури і урбаністики» (Варшава, 1993) [526], «Квартальника історії науки і техніки» (Варшава, 1983, 1976) [570; 175], журналу «Вопросы истории фортификации» (Москва, 2015) [324]. Чернелицькому замку присвячено

спецвипуск «Пам'ятки України» (2015) [392], замкам Тернопілля – часопис «Галицька брама» (2007) [80]. Матеріали науково-практичних конференцій, присвячені археології і фортифікації України [5; 6; 7; 81], розкривають окремі аспекти історії відомих замків, наприклад, Микулинецького [43; 44], Чортківського [70; 322] чи Язловецького [236].

Дослідження, умовно об'єднані у другу групу, мають міждисциплінарний характер, також містять інформацію про різні аспекти функціонування оборонних споруд, дозволяють виявити закономірності розвитку оборонної архітектури й еволюційний поступ фортифікації, в деяких випадках є підґрунтям для класифікації об'єктів тощо.

Для вивчення оборонної архітектури найбільшу цінність має каталог-довідник О. Чоловського «Давні замки і твердині на Галицькій Русі» (1892) [458]. В ньому вміщено найповніший опис замків Руського воєводства, зокрема у 50 місцевостях (19 з них у Галицькій землі), висвітлено історичні довідки про замки на основі інвентарних описів і публікованих джерел, подано кілька архітектурних планів, схем, іконографічні матеріали. У вступі автор називає свою працю «алфавітним списком існуючих замків і першою спробою інвентаризації з метою подальшої консервації». В той же час застерігає, що робота не є досконалою ні з огляду на кількість оборонних споруд, ні з огляду на вичерпність описів. Разом із Б. Янушем О. Чоловський уклав каталог «Минуле і пам'ятки воєводства Тернопільського» (1926) [469]. Книга містить нарис з еволюції фортифікаційного будівництва на цій території, коротку історію 35 найвідоміших замків, серед яких 14 в певний період часу входили до складу Тербовлянського повіту Галицької землі, інформацію про окремі оборонні монастирі, церкви, костьоли та синагоги, 78 сторінок ілюстрацій, які тепер є важливими іконографічними джерелами до вивчення оборонних споруд. У книзі наведено прізвища архітекторів окремих оборонних споруд, монастирів та сакральних будівель [469, с. 47-54]. Ці автори також створили карту історичних об'єктів.

Каталог пам'яток історії та архітектури по Станиславівському воєводству уклали працівники львівського відділу охорони пам'яток у 1920-х рр. для

визначення збитків, завданих пам'яткам архітектури краю під час I Світової війни. У 1998 р. за сприяння уповноваженого представника уряду в справах культурної спадщини Міністерства культури і мистецтв Польщі видано рукопис під назвою «Пам'ятки Станиславівського воєводства: звіт за 1920–1929 роки», який зберігався в Архіві нових актів у Варшаві. [678]. В книзі подано інформацію про оборонні споруди Галицької землі у 26 населених пунктах, фотоілюстрації з фондів Інституту мистецтв у Варшаві. Попри низку виявлених неточностей, каталог є інформативно цінним, наводить дані локалізації, дати спорудження, ініціаторів побудови деяких оборонних споруд.

Процеси занепаду фортифікаційних об'єктів, перебудови і спорудження на їх місці цивільних «великопанських резиденцій» описані Р. Афтаназі у 11-томному виданні «Історія резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої». 75 об'єктів Галицької землі увійшли до сьомого тому: «Воєводство Руське. Землі Галицька і Львівська» (1995) [406], який містить інформацію про локалізацію пам'яток, визначення власників, їх роль у процесі збереження фортифікаційних об'єктів Буцнева, Більшівців, Гвіздця, Горожанки, Єзуполя, Маріямполь, Микулинців, Стратина [406, с. 20, 23, 67, 74, 78, 113, 116, 183].

Цінною для дисертації є монографія «Замки на кресах. Білорусія. Литва. Україна» Т. Поляка (1997) [589], у якій описано 75 мурованих замків східних земель Речі Посполитої. Важливою є інформація про 16 оборонних об'єктів на території Галицької землі та їх плани. Описи подані у формі історико-архітектурної довідки, мають однакову структуру, містять особливості фортифікаційного та планувального укладу замків, ілюстровані авторськими світлинами і планами.

Окремі плани та схеми планувальної структури містечок та оборонних споруд Галицької землі вміщені у двох томах фундаментальної праці «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» – том 4 (Тернопільська область) [223] і том 2 [224], книги О. Лесика [122] та Т. Поляка [589].

Інформація про сучасний стан оборонних споруд Покуття викладена у каталозі пам'яток історії та культури під назвою «Старожитності Гуцульщини», який є результатом натурних обстежень, здійснених у 2006–2013 рр. колективом Інституту

історії, етнології і археології Карпат Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Другий том цієї праці вміщує відомості про оборонні споруди південної частини Галицької землі (1 місто-фортецю, 11 замків і 25 оборонних дворів). Цінність роботи полягає у визначенні місцезнаходження об'єктів та введені в науковий обіг нових історичних документів. Проте допущено деякі неточності у визначенні типології оборонних об'єктів, фортифікаційних особливостей, а також локалізації, наприклад, Богородчанського міського замку [316, с. 107, 123, 132].

Останніми десятиліттями опубліковано кілька каталогів оборонних комплексів і споруд, розташованих на території історичної Галицької землі, зокрема, Косівського р-ну – О. Мацюка (1997) [187], Рогатинського р-ну – В. Пшика (2015) [260]. Робота останнього автора насичена історичними джерелами про оборонні споруди, планами і схемами експедиційних досліджень, містить карту оборонних споруд Рогатинського р-ну, але фортифікаційні характеристики залишилися поза увагою. В. Пшику належить також ґрунтовний каталог оборонних об'єктів Львівщини [261].

До третьої групи відносимо довоєнні [430]; [578]; [579; 580]; [595]; [596] і сучасні [208]; [207]; [320]; [598] путівники, укладені за принципом туристичної привабливості об'єкта і розроблені на основі територіальних маршрутів (дод. Е. 01.3).

До комплексних досліджень оборонних споруд Галицької землі належать також архітектурно-археологічні й архітектурно-реставраційні. Вони пов'язані з термінологією, методикою проведення досліджень і, власне, з їх результатами. Предметом наукових зацікавлень археологічні й архітектурні дослідження оборонної архітектури стають з другої пол. XIX ст. Зокрема, «Дослідження археологічні...» Е. Тишкевича (1850) можемо класифікувати як своєрідну теоретичну базу, яка розкриває етимологію термінів городище, замок, курган (копець), у загальному визначає конструктивні особливості оборонних споруд і методику розкопок [660, с. 15-47].

Окремі пам'ятки оборонної архітектури XIV–XVIII ст. Галицької землі обстежували археологи А. Кіркор (1876) [519] та Б. Януш (1918) [514]. А. Кіркор порушував питання термінології оборонних споруд: замків, градів, городків, башт, «бакшт» та територій, на яких вони розміщувалися (городищ, замчищ), а також

зробив опис кількох обстежених об'єктів [519, с. 13-29]. Б. Януш уклав перелік археологічних пам'яток за повітами. Серед них – сліди замчищ із цінними знахідками у дев'яти населених пунктах Галицької землі. Дослідник рекомендував звертати увагу на топонімічні назви «замчиська» і «замчища», які можуть допомогти локалізувати оборонні об'єкти [514]. У 1930-х рр. з'явилися археологічні науково-популярні праці Я. Пастернака [228; 229], Л. Чачковського [388; 389], Я. Хмільовського [388], присвячені городищам і замчищам та їхньому зв'язку з пізнішими оборонними спорудами на території Галицької землі. Цілеспрямовані обстеження замків здійснювалися упродовж ХХ – початку ХХІ ст. [35]; [170; 171]; [173]; [221]; [308; 309]; [394]; [399; 400]; [462].

Укріплення давньоруських городищ і пізньосередньовічних замчищ вивчали М. Воронін [33, с. 439-470], П. Раппопорт [262; 263; 265, с. 3-8], М. Крадін [112]. Каталоги городищ уклали О. Куза [116, с. 196-201], М. Кучера [119], Б. Томенчук [313]. У праці Б. Томенчука розглядаються питання планувальної структури, особливостей локалізації, оборонної характеристики досліджуваних археологічно об'єктів, а також наведено перелік городищ сучасних Івано-Франківської і Чернівецької областей [313, с. 5-9, 48-49, 227-228] (дод. Е.01.4).

Фортифікаційній характеристиці об'єктів оборонної спадщини України у 2-й пол. ХХ – перших десятиліттях ХХІ ст. присвячені архітектурно-реставраційні праці Ю. Нельговського [215, с. 89-96], [216, с. 125-133], О. Годованюк [46], О. Пламеницької [242; 244], М. Бевза [21], І. Оконченко [21] та ін. Комплексні архітектурно-реставраційні дослідження оборонних споруд і планувальних укладів історичних середмість і замків на території історичної Галицької землі здійснювали М. Бевз [22], С. Кравцов [111] З. Лукомська [165- 167], Ю. Лукомський [168-171], О. Рибчинський [268], Т. Трегубова [318]. У статті Р. Конопади про міста і містечка Рогатинщини проведено аналіз стану збереження історично сформованої архітектурно-планувальної системи та забудови поселень із міським статусом [102]. Архітектурно-розпланувальні характеристики міст Галицької землі проаналізовано у дослідженнях С. Кравцова [526], П. Ричкова [271], Р. Могитича [205], О. Рибчинського [270].

Особливу актуальність для дослідження пам'яток оборонної архітектури Галицької землі мають праці М. Бевза, у яких визначені історико-містобудівні принципи методики і засоби методології збереження і регенерації містобудівних комплексів історичного міста [16; 15, с. 350-360; 23]. В основі методології лежить ідентифікація різночасових історичних містобудівних комплексів, що застосовується у даному дослідженні для оборонних об'єктів. Термін ідентифікація М. Бевз розглядає у вузькому реставраційному значенні – науково-дослідні роботи, заходи, які дозволяють встановити належність розпланувально-просторової системи до певного історичного типу. Ідентифікаційним роботам повинна передувати стадія збору й аналізу історичних матеріалів (картографічних, іконографічних та інших джерел) і складання опису фаз історичного розвитку оборонних комплексів. Питання методичного характеру опрацьовані також у працях Р. Підставки й О. Рибчинського [237], К. Кузнєша [532, с. 99-106; 533; 535, с. 293-301; 536], Г. Врублевської [676; 677].

Пошуками способів вирішення питань збереження, охорони та пристосування оборонної архітектури до сучасних потреб займалися М. Бевз [13], Т. Маланюк [177]. Дослідження С. Новачека [217] й О. Жукової [78] присвячені проблемам адаптації та музеєфікації замків України, а праці Л. і Б. Строць (Скалатський замок) [300], З. Федунківа (Чернелицький і Галицький замки) [339; 327] – пристосуванню оборонних споруд під нові функції, які супроводжуються теоретичними реконструкціями.

Історіографічна розвідка дозволяє конкретизувати питання, що залишились не розкритими або малодослідженими: ідентифікація оборонних комплексів і споруд, їх типологічна систематизація, найперше за архітектурно-фортифікаційною характеристикою, яка включає, зокрема, спосіб укріплення і систему оборони, а також композиційно-просторову структуру, еволюцію оборонних споруд у контексті технічного прогресу.

1.2. Джерельна база

До нашого часу зберігся значний комплекс писемних і картографічних джерел, необхідних для дослідження. В процесі роботи розглянуто й охарактеризовано значну кількість історичних, картографічних, топонімічних, топографічних, археологічних та іконографічних джерел. Узагальнені й систематизовані результати аналізу джерельної бази засвідчили існування різноманітних та багатопланових за своїм змістом документів, які відкривають можливість для комплексних досліджень, диференціації і систематизації результатів аналізу отриманих даних.

Найціннішими є архівні джерела, а саме: матеріали фондів № 5 Галицького городського суду [349-367] і № 6 Галицького земського суду [368-373], фонду № 17 Тереховлянського городського суду [375-376] Центрального державного архіву (ЦДА) у м. Львові, а також ряд інших фондів, у яких зосереджено документи XIV–XVIII ст. центральних і місцевих установ, організацій, інституцій, храмів, окремих урядовців, власників населених пунктів, з допомогою яких з'ясовано дати отримання селами міського статусу, в окремих випадках – час спорудження чи перебудови оборонних споруд і укріплень, їх конструктивні особливості; Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО) [65-66]; Державного архіву Львівської області (ДАЛО) [67] та ін. Використано матеріали відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки, зокрема фондів № 141 О. Чоловського [137-150] і № 144 А. Шнайдра [152-161], які містять інвентарні описи міст і сіл XVII–XIX ст., люстрації з інформацією про фортифікаційні укріплення, оригінали історичних документів, виписки з рідкісних часописів, що стосуються історії населених пунктів Галицької землі. Опрацьовано опубліковані документи [73-77; 403; 408-419], історичні й пам'яткоохоронні дослідження кін. XIX – поч. XX ст., які набули значення джерельної інформації [678; 613]. Вивчено матеріали історичної картографії (дод. А.02.1); джерелознавчі документи польських архівів і бібліотек (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie; Narodowe Archiwum Cyfrowe; Fototeka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego; Biblioteka Jagiellońska Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zbiory rzadkie; Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa (Wrocław) та ін.

Сукупність джерел включає широке коло типів, родів та видів актуалізованих (історіографічно введених у науковий обіг шляхом публікацій археографічного характеру) і потенційних (тих, що реально існують, але не досліджені або не виявлені) документів. Умовно поділяємо їх на сім груп: історичні першоджерела, трактати XVI–XVII ст., картографічні, іконографічні, генеалогічні джерела, результати архітектурно-археологічних та архітектурно-реставраційних досліджень.

Історичні першоджерела умовно класифікуємо на актові (документальні) та нарративні (оповідні). Серед обох груп є як ще не досліджені рукописні документи, так і опрацьовані й введені у науковий обіг.

Значний відсоток архівних джерел становлять актові (документальні) матеріали: королівські дипломи, локаційні привілеї, реєстраційні книги, ухвали сеймів, дарчі грамоти, інвентарі, люстрації, ревізії, звіти, договори, матеріали судових засідань тощо. Вони є наслідком діяльності різних установ, організацій і офіційних осіб.

Базовими для дослідження оборонних споруд Галицької землі є документи ЦДІА у м. Львові та ЛННБ ім. В. Стефаніка. У ЦДІА у м. Львові зосереджено документи XIV–XVIII ст. центральних і місцевих установ, організацій, інституцій, храмів, окремих урядовців, власників населених пунктів, з допомогою яких можна з'ясувати роки отримання сільськими поселеннями міського статусу, наявність оборонних споруд, їх характер і конструктивні особливості. Найбільше збереглося матеріалів, які стосуються великих міст Галицької землі: Рогатина [377], Станиславова [380], Терєбовлі [379], Тернополя [378], Фірлеєва [381]. У сеймових ухвалах трапляються згадки про виділення коштів для ремонту укріплень, встановлення податків для потреб замків, організацію оборони [360; 353].

Чимало матеріалів, необхідних для дослідження оборонної архітектури досліджуваного періоду, містять актові книги Галицького, 1512–1784 pp. (ЦДІА, ф. 5) і Терєбовлянського, 1533–1784 pp. (ЦДІА, ф. 17) гродських судів, Галицького, 1435–1788 pp. (ЦДІА, ф. 6) і Терєбовлянського, 1648–1784 pp. (ЦДІА, ф. 18) земських судів [386]. У протоколах (чорновиках, записаних у присутності заявника), індуктах (чистових записах); фасцикулах (збірках документів, серед яких вписані і не вписані в чистові книги); реєстрах (переліках назв документів) судових справ

трапляються відомості про збитки, заподіяні оборонним спорудам ворожими нападами, феодалними війнами, військовими підрозділами на постоях. В окремих матеріалах є описи замків і оборонних дворів, перелік рухомого і нерухомого інвентаря у них тощо.

Унікальні документи про оборонні споруди Галицької землі містить відділ рукописів ЛННБ ім. В. Стефаніка.* Зокрема, використано 5-й, 141-й і 144-й фонди. У 5-му фонді (Національний заклад ім. Оссолінських у Львові) зібрано локаційні привілеї міст і містечок. Значний обсяг інформації з цього фонду не введено у науковий обіг. Наприклад, «Акт локації міста Маріямполь» (1693 р.) та «Привілей Яна Станіслава Яблоновського воєводи Руського для міста Маріямполь» (1703 р.) [126]. Справа цього фонду «Реєстр привілеїв і декретів на заснування, вільне самоврядування і вйтівство міст Галичини і Володимерії за 1448–1772 роки» містить виписки про надання привілеїв і декретів на заснування, вільне самоврядування і вйтівство 325 містам Руського воєводства, 50 із яких були розташовані у Галицькій землі. Реєстр дозволяє простежити еволюцію правового й економічного статусу міст та уточнити дати їхнього постановня [124]. Описи замків доби первісного функціонального використання вміщують люстрації городових староств. Зокрема, у люстрації Калуського староства за 1661 р. натрапляємо на опис замку-резиденції калуських негородових старост [125].

Інвентарні описи міст і сіл XVII–XIX ст. з інформацією про фортифікаційні укріплення, житлові й господарські споруди зосереджено у фонді № 141 (Збірка документів О. Чоловського). Готуючи до друку свою працю «Давні замки і фортеці Галицької Русі» [458], О. Чоловський відібрав близько чотирьох десятків інвентарів з описами укріплень і матеріальних цінностей в оборонних, житлових і господарських спорудах замків, міст-фортець та інкастельованих монастирів [137–150]. Серед них виділяються інвентарі з описами семи замків Галицької землі: Чернелицького (1759 і 1793 pp.) [138; 139], Чортківського (1777) [140], Гримайлів-

* Більшість матеріалів та документів з фондів відділу оцифровано внаслідок реалізації угоди, укладеної між ЛННБ і Національним закладом ім. Оссолінських у Вроцлаві, і є у вільному доступі на сайті цифрової бібліотеки [ЛННБ ім. В. Стефаніка] [«dLibra» (Електронний ресурс: http://bazy.oss.wroc.pl/kzc/view_fond.php)].

ського (1821) [141], Горожанківського (1788) [142], Маріямпільського (1839) [143], Підгаєцького (1800) [144], Завалівського (1825) [146], Надвірнянського (1787) [145].

У фонді № 144 (Теки Шнайдера) в Інвентарі маєтностей Букачівців на 1 липня 1845 р. описано споруди Букачівецького замку: житловий будинок, молочарню, гуральню, хлів, кухню, стайні, возівню та ін. [151]. Державний архів Львівської області містить документацію державних консерваторів Львівського і Станиславівського воєводств 1920–1930-х рр., у тому числі матеріали, які стосуються збереження та охорони замків, зокрема, Рогатинського повіту [67].

Частина науково опрацьованих, історичних рукописних першоджерел із ЦДІА в м. Львові та ЛНБ ім. В. Стефаника у XIX–XX ст. публікувалася у збірниках документів, альманахах, монографіях, періодичних виданнях. Одним із найповніших є 25-томний збірник документів пізньосередньовічної історії Галицької землі під назвою «Акти гродські і земські», укладений архівістами Л. Татомиром, А. Прохаскою, К. Ліске та ін. У II–VII [408–413] і XII, XIV, XV, XIX [414–417] томах зібрано й опубліковано документи за 1435–1783 рр. земських і гродських судів – нової судової інстанції, яка функціонувала на території Галицької землі від 1435 р. Це розпорядження й оголошення центральних, воєводських і повітових властей, сеймові та сеймиківі ухвали, скарги, позови, протоколи показань свідків, угоди, рішення судів, звіти, протестації. Деякі з перелічених документів містять інформацію про організацію оборони міст; переліки видів озброєння оборонних споруд; налагодження системи інформування про небезпеку, дислокацію ворожих військ; універсали із закликами про приєднання до «посполитого рушення». Значущими для дослідження є матеріали, які фіксують наявність деяких оборонних споруд Галицької землі ще в XIV ст. Зокрема, у фундаційній грамоті Михайла Авданця (1379 р.) для Бучацького костьола йдеться про Бучацький замок (*castrum Buczaz*) [411, с. 19, № 15].

До XXIV [418] і XXV [419] томів «Актів гродських і земських» увійшли ухвали Галицьких шляхетських сеймиків (1575–1695), у яких порушувалися проблеми, пов'язані з безпекою Галицької землі: організацією оборони замків [418, с. 380] та збільшенням замкових гарнізонів за рахунок використання певного виду податків

[418, с. 339, 133]; описано поганий стан міських укріплень та вказана необхідність проведення ремонтних робіт; послам до загального сейму рекомендувалося домагатися дозволу на збільшення кількості вояків гарнізонів, пропонувалися шляхи фінансування для ремонту цих об'єктів, зокрема страхування видатків, які приватним власникам мала б відшкодувати королівська канцелярія за допомогою збільшення часу несплати податків [418, с. 339, 169, 151].

Окремі згадки про оборонні споруди Галицької землі містить 11-томне видання літописних, юридичних, літературних, статистичних пам'яток та документальних матеріалів під назвою «Жерела до історії України-Руси», яке видавалося Археогрографічною комісією Наукового товариства імені Шевченка у Львові впродовж 1895–1924 рр. під редакцією М. Грушевського, С. Томашівського, І. Крип'якевича і В. Модзалевського. Документи друкувалися мовою оригіналу зі збереженням мовних особливостей та правопису, тому є цінними для дослідження тогочасної термінології, пов'язаної з оборонними об'єктами. У першому томі зібрано люстрації королівщин (староств) на території Галицької землі за 1564–1566 рр. [73], у сьомому – за 1570 р. [77]. Для дослідження оборонних споруд корисною є інформація про міський статус поселень і рівень доходів населення міст Галича, Калуша, Нового Села (Бурштина), Снятина, Стецевої, Завалля, Устя, Коломиї, Рогатина і Підгороддя, від якого залежала спроможність будівництва фортифікаційних об'єктів. У четвертому томі містяться судові позови польських шляхтичів, господарству яких нанесено збитки під час національно-визвольної війни 1648–1654 рр. У них згадуються форталіції у таких селах Галицької землі: Бережниці, Заблотові, Луці, Палагичах і Студінці (про них не знайдено інформації в інших джерелах) [74, с. 304, 195, 276, 300, 238]. У п'ятому томі збірника документів [75] подано матеріали про зруйнування повстанцями невеликих замків і форталіцій у Городенці, Лисці, Обертині, Палагичах, Печеніжині, Підкамені, Студінці, Хотині [75, с. 123, 88-89, 117-119, 32, 121, 32, 78, 112]. У шостому томі натрапляємо на фрагментарні згадки подій під час Визвольної війни 1648–1654 рр. у трьох містах Галицької землі: Рогатині, Тисмениці і Єзуполі [76, с. 188].

Пізньосередньовічні документи (реєстр королівських заставних маєтностей Галицької землі за 1469 р., поборові реєстри Тереховлянського (1564 р.), Галицького (1578 р.) і Коломийського (1579 р.) повітів Галицької землі), опубліковані О. Яблонівським у збірнику «Джерела історичні» [510, с. 30-42, 84-173], фіксують існування міст і містечок Галицької землі, про які не знайдено локаційних привілеїв.

Фактологічний матеріал про окремі міста і оборонні споруди містять окремі томи збірників документів Коронної [667-669] і Литовської [592] метрик, видані архівістами Т. Вежбовським і А. Прохаскою. Акти польського короля і великого литовського князя повідомляють про надання міського статусу поселенням Галицької землі, консенси на побудову замків, ревізії старостинських маєтностей. Повні ревізії староств, розташованих на території Галицької землі, опубліковано у люстраціях королівщин за 1564–1565 рр. [543] і 1661–1665 рр. [544].

Окремі інвентарі замків та населених пунктів перекладено українською мовою, зокрема інвентар Рогатинського староства (1616) з описом замку [439]. Цінні джерелознавчі матеріали в супроводі історико-документознавчого аналізу опубліковані В. Александровичем, В. Нагірним, В. Пшиком, З. Федунківим та іншими сучасними дослідниками. Зокрема, інвентар Калуського 1693 р. [3], Чернелицького 1757 і 1798 рр. [211; 212], Букачівецького 1700–1701 і 1729 рр. [260, с. 174-175, с. 176-177], Лючанського 1767 р. [283], Рожнятівського 1759 р. [338] замків.

Численні згадки про оборонні споруди Галицької землі містить збірник документів «Звіти львівських архієпископів 1595–1794 рр.», виданий у 1937 р. Теофілом Длугошем [599] (дод. А.03.1).

Окремі документи опубліковано у сер. ХІХ ст. в тижневому додатку до газети Львівської. Наприклад, для дослідження міських укріплень цікавим є привілей про надання магдебурзького права Обертину в 1553 р. [575] і його поновлення в 1746 р. [576].

У дослідженні також використано нарративні (оповідні) джерела, які суб'єктивно відтворюють конкретне історичне середовище, відображають окремі сторони історичних подій. Серед опрацьованих епістолярних джерел: літописи,

хроніки, діаріуші, щоденники, листи, подорожні нотатки, службові записки, спогади (мемуари), життєписи, автобіографії тощо.

Літописи та хроніки. Інформацію про знакові історичні події містить укладений невідомим автором у кін. 30–40-х рр. XVII ст. «Львівський літопис». Його виявив львівський історик Д. Зубрицький на поч. XIX ст. [172], а з детальним історико-документознавчим аналізом опублікував О. Бевзо [24]. Літопис відображає події з 1498 по 1649 рр., напад волохів і татар на Галич, Снятин, Тисменицю і Тлумач (1498, 1590, 1594 рр.) та Рогатин (1500, 1525 рр.) [24, с. 99-100, 102, 144, 152].

Згадки про міста Галич, Рогатин і Михальче, фактологічний матеріал про військові походи Стефана Великого на Покуття подано у виявленій 1912 р. О. Гуркою «Хроніці часів Стефана Великого Молдавського», яку він опублікував із коментарями через 37 років у збірнику «Архів історичної комісії» [487]. Про окремі міста і оборонні споруди Галицької землі повідомляють хроніки Марчіна та Йоахіма Бельських [528], Яна Длугоша [512], Бернарда Ваповського [664].

Важливим джерелом інформації є *діаріуші* воєначальників і посадових осіб. Окрім нотування особистих подій, військових баталій, контекстно згадуються оборонні споруди: їх стан, готовність до оборони, озброєння, перебіг облоги чи штурму. Два діаріуші епохи татарських військових нападів на Галицьку землю із збірки рукописів бібліотеки князів Чарторийських у Кракові знайшов і опублікував із коментарями у журналі «Квартальник історичний» О. Чоловський [459]. У першому діаріуші, автором якого є канцлер і гетьман коронний С. Жолкевський, висвітлено детальну інформацію про напад на Галицьку і Львівську землі двадцятип'ятитисячного татарського війська під керівництвом Мазер Кантимира і Солтан Ахмета. З оборонних споруд згадуються Галицький і Рогатинський замки. Другий діаріуш невідомого автора містить відомості про перемогу над татарами гетьмана польного коронного Станіслава Конєцпольського у 1624 р. під Шманківцями біля Чорткова у Терєбовлянському повіті Галицької землі [459].

Діаріуш з описом переможної для поляків битви під назвою «Погром татар або коротка історія перемоги над татарами при вельможному Й. М. П. гетьмані

польному коронному, отриманої дня 20 червня 1624 р. між Галичем і Большовцем» опублікував С. Пшилеський у збірнику документів «Мемуари про Конєцпольських». У діаріуші йдеться про перехід татар через Покуття, Більшівці, Бурштин і Мартинів на Стрий і Перемишль та їхній розром Конєцпольським під Мартиновом [597].

Про військові події на території Галицької землі повідомляють надруковані в історичних часописах діаріуші воєводи віленського М. Паца [473], який подає коротку характеристику одному з найжорстокіших завойовників Русі паші Ібрагіму Шейтану, гетьману великому коронному Д. Ю. Вишневецькому [674] та королівському насліднику Я. Собеському [614].

Один із останніх нападів татар на Галицьку землю описано у щоденнику великого коронного гетьмана С. Яблоновського «Діаріуш нападу татарського у 1692 р.», який був знайдений у збірці Королівського таємного архіву в Берліні Л. Фінкелем і опублікований у «Квартальнику історичному». З документа довідуємося, що татарське військо рухалось в напрямку міст, серед яких Станиславів, Галич, Тернопіль, Бобулинці, Монастирська. Один із татарських загонів розбито під Рогатином [479].

Важливим джерелом особового походження для дослідження оборонної архітектури є подорожні нотатки з описами міст, зроблені мандрівниками у XVII–XIX ст. Їх використання дає змогу деталізувати окремі аспекти, які не фіксують офіційні джерела. Інформацію про оборонні споруди досліджуваного регіону містять подорожні щоденники Ліборіуша Накера і Ульріха фон Вердума. Обидва нотатники, опрацьовані й підготовлені до друку Ф. К. Ліске, опубліковані у книзі «Чужоземці в Польщі» [540]. Секретар великого магістра хрестоносців Яна Тайфена Л. Накер у своєму щоденнику розповідає про участь німецьких лицарів у Волоському поході 1497 р. У щоденнику є чимало цікавих деталей про оборонні споруди, таборування хрестоносців під Галичем, стосунки між військовими, умови проживання, політичну ситуацію в Галицькій землі тощо [540, с. 3-36].

Нотатки німецького резидента французької розвідки Ульріха фон Вердума, який разом із французьким дипломатом Жаном де Куртоном (псевдонім абат де Польм'є) вів пропагандиську роботу з метою детронізації польського короля Михайла

Вишневецького і возведення на престол французького принца де Лонгевіля, були своєрідним звітом для французького уряду про витрачені на місію кошти. Щоденник містить короткі описи замків, фортець і оборонних монастирів. Особливий інтерес становить уривок з описом мандрівки у грудні 1671 – січні – лютому 1672 р. зі Львова через Бережани і Станиславів до Кам'янця-Подільського. В ньому наведено інформацію про оборонні споруди Галицької землі, яка дозволяє в загальних рисах охарактеризувати систему оборони окремих об'єктів [540, с. 37-196]. Українською мовою щоденник з науковими коментарями опублікований львівським істориком І. Сварником [278].

Одні мандрівники у подорожніх нотатках фіксували існування оборонних споруд, інші розповідали про їхнє використання або існуючий стан. Станиславівський окружний староста Ф. Краттер у щоденнику мандрівки в 1786 р. (виданий С. Шнюр-Пепловським) зафіксував використання Чортківського замку під склад тютюну [607, с. 15-44]. У подорожніх нотатках Б. Гакета, опублікованих С. Шнюр-Пепловським у книзі «Галиціана (1778–1812)» [607], згадується про наявність замків у Бучачі і Тернополі, коротко описано стан Станиславівської фортеці, замальовано руїни Галицького замку [607, с. 31, 67, 63]. У нотатках Я. Ю. Когля у книзі «Чужоземці в Галичині (1787–1841)» [607, с. 206-247] і коментарях до них видавця С. Шнора-Пепловського про мандрівку Галичиною 1838 р. зафіксовано фрагменти історії Станиславівської фортеці й замку Потоцьких «Бліх», подано відомості про появу цегляного ескарпування укріплень, дату зникнення меж між середмістям і передмістями [606, с. 210-212].

Листування доби досліджуваного періоду часто містило інформацію політичного, адміністративного і військового характеру. Цінним джерелом для вивчення військової історії Галицької землі є датовані 12 і 14 жовтня 1672 р. листи до короля гетьмана великого коронного Яна Собеського в час, коли він стояв обозом під Калушем. Їх опубліковано у збірнику документів «Бібліотеки Оссолінських» під заголовком «Щоденник погрому татар при Яні Собеському, маршалку і гетьмані великому коронному». Щоденник детально висвітлює події успішного походу гетьмана, згадує Калуський і Новицький замки [615, с. 320-321].

Численні листи польських воєначальників про військові події публікували у тематичних збірниках дослідники епістолярної спадщини ХІХ ст. Наприклад, лист канцлера коронного і польного гетьмана, рогатинського і кам'янецького старости Станіслава Жолкевського до белзького каштеляна Мачея Лешньовського 19 липня 1618 р. повідомляє, що розлив Дністра перешкодив туркам дістатися до Львова, тому вони направилися до Калуша, Стрия і Дрогобича, де завдали їм великих збитків [436, с. 448-451]. З листа підскарб'я надвірного коронного Шумовського до підканцлера коронного від 8 жовтня 1672 р. дізнаємося, що під час штурму Тербовельського замку загинуло близько 5000 яничарів [489, с. 183].

Трактати ХV–ХVІІ ст. за тематикою поділяємо на дві групи: трактати західно- і східноєвропейських військових інженерів-фортифікаторів з теорії й практики фортифікації і трактати хроністів і письменників з космографії та історичної географії. Для визначення фортифікаційної школи оборонного об'єкта, типологічної належності, проведення кореляційного аналізу використано трактати військових інженерів Д. Спекля [616], С. Маролуа [551], А. Фрейтага [484], Н. Гольдмана [486], Б. Ф. Пагана [582], Ю. Нароновича-Наронського [563; 564], Ж. Фурньє [482], Г. Рімплера [600; 601], М. Кугорна [521] та ін. (дод. Є.01.1). У їх працях викладено теоретичні основи військового будівництва, вміщено креслення оборонних об'єктів, плани окремих укріплень, практичні рекомендації і поради будівничим оборонних споруд. Вони є основним джерелом для ідентифікації бастионних оборонних об'єктів Галицької землі.

Додаткові відомості про досліджувані оборонні споруди подано у трактатах із космографії* та історичної географії** ХVІ–ХVІІ ст., зокрема в одному із перших польських космографічних творів, історично-географічному «Трактаті про дві Сарматії, Азійську і Європейську, і про те, що в них» М. Меховського (*Mathiae de Mechovia. Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis.* –

* Космографія – популярна у ХVІ–ХІХ ст. наукова і навчальна дисципліна, що вивчала устрій Всесвіту в цілому.

** Історична географія – дисципліна на стику історичних (допоміжна історична) і географічних (суміжна) наук, що вивчає зміни в географічній оболонці землі та окремих географічних регіонів під дією людини і природи.

Срасовіае: Іоанніс Haller, 1517. – 144 s.). Під час опису адміністративно-територіальних одиниць Азійської і Європейської Сарматії у Галицькій землі згадано міста Коломию, Рогатин і Снятин.

Розгляд географічних, історичних, етнографічних та релігійних аспектів території Сарматії, до складу якої входила Галицька земля, містить «Хроніка європейської Сарматії» А. Гваньїні, де серед великої кількості інформації подано відомості про розташування на рельєфі, будівельний матеріал міських укріплень та замків у Галичі, Снятині, Рогатині, Коломиї і Гвіздці. Описи оборонних споруд не деталізовані [498].

Більшу кількість оборонних споруд Галицької землі згадує Ш. Старовольський у багаторазово перевиданій праці «Польща, або опис королівства Польського» [620]. У коротких описах оборонних об'єктів висвітлено інформацію про їх розташування, фізичний стан, згадано окремі укріплення у Галичі («замок над Дністром розміщений, має певне значення»), Золотому Потоці («Потік прикрашено оборонним замком і костьолом домініканів»), Монастириськах, Усті, Бучачі («замок оборонний впадає в очі»), Завалові («замок непоганий»), міські укріплення у Підгайцях («муром і валами місто оточене»). У коментарях до видання 1976 р. зазначається, що замки в Бучачі (Бучацьких), Завалові (Маковецьких) і Підгайцях багато разів розбудовували і зміцнювали, адже вони були основними форпостами на татарсько-турецькому прикордонні [621].

Важливим першоджерелом для компаративних досліджень** оборонних споруд Галичини служить один із різновидів зображальних джерел – військові, історичні, фізичні, кадастрові карти, плани та схеми. Зображення на них – це особливий вид моделювання реальних явищ, що в графічній формі передає їх кількісні і якісні характеристики, структуру, взаємозв'язки та динаміку [93]. Досліджено близько 50 змістовних картографічних джерел для виявлення, локалізації, ідентифікації, з'ясування функціональної належності, типології і планувальної структури оборонних споруд Галицької землі, виявлення сукупності оборонних об'єктів.

** Компаративні дослідження – дослідження, що базуються на порівняльних методах при вивченні споріднених предметів.

Для встановлення границь Галицької землі опрацьовано карти XVI–XVIII ст. (дод. А.01.5). Важливим джерелом для дослідження оборонних споруд є топографічні* й оглядово-топографічні** мапи Західної України, що видавалися у XVII–XX ст. Детально вивчено сім вибраних карт (Г. Боплана, І. Блау, Дж. Ріцці-Дзанноні, фон Міга та ін.), які допомогли розширити інформацію (дод. А.02.1). Деякі оборонні об'єкти Галицької землі виявлено й локалізовано завдяки «Карті князівств Галичини і Володимерії...» К. Куммерсберга 1855 р. [405].

Наукового дослідження потребує колекція карт і планів населених пунктів Галицької землі, зосереджена у фондах ЦДІА у м. Львові: 186-му (Крайова земельно-податкова комісія, м. Львів, 23623 справ за 1813–1939 рр.), 720-му (Колекція планів і карт населених пунктів, земельних ділянок і шляхів сполучення на території Галичини, 1111 справ за 1722–1944 рр.), 742-му (Колекція карт і планів, 2045 справ за 1375–1945 рр.) [386, с. 376, 378, 343], 19-му (Йосифінська метрика з картами поземельних кадастрів за 1785–1788 рр.), 20-му (Францисканська метрика з картами поземельних кадастрів за 1819–1820 рр.) [92, с. 5-15]. Внаслідок опрацювання деяких з них виявлено та ідентифіковано окремі оборонні споруди, визначено їх певні характеристики, встановлено взаємозв'язок з головними планувальними елементами середмість, відстежено динаміку розвитку архітектурно-планувальної структури. Кадастрові карти 186-го фонду дозволили ідентифікувати деякі оборонні споруди за розпланувальною структурою міст, зокрема Калуша [382], Княгиничів [383] та ін.

Також опрацьовано розміщені на вебсайті «The Gesher Galicia Map Room» 24 кадастрові карти з планами середмість містечок Галицької землі, а саме: Більшівців, 1846 р. [636], Богородчан, 1851 р. [637] Букачівців, 1848 р. [638], Букачівців, 1853 р. [639], Гримайлова, 1828 р. [642], Гримайлова, 1861 р. [643], Гримайлова, 1875 р. [644], Гримайлова, 1900 р. [645], Делятина 1847 р. [641], Калуша, [646], Княгиничів, 1876 р. [647], Копичинців, 1828 р. [648], Копичинців, 1859 р. [649], Микулинців,

* Топографічні карти – великомасштабні загальногеографічні карти з масштабом від 1:5 000 до 1:200 000.

** Оглядово-топографічні карти – середньомасштабні загальногеографічні карти з масштабом від 1:200 000 до 1:1000 000.

1861 р. [650], Монастириськ, 1847 р. [651], Надвірної, 1847 р. [652], Обертина, 1825 р. [653], Обертина, 1877 р. [654], Рогатина, 1846 р. [655], Тернополя, 1829 р. [656], Тернополя, 1829/1862 р. [657], Товстого, 1858 р. [658], Устечка, 1826 р. [659], Чорткова 1859 р. [640].

Дослідити динаміку розбудови укріплень великих оборонних споруд дозволяють численні військові карти і плани міст, наприклад: план Станиславівської фортеці невідомого автора, 1743 р. [247], фіксаційний план невідомого автора із зазначенням слабких місць Станиславівської фортеці, 1770-і рр. [271, с. 38-39], план міських укріплень і замку Маріямполья капітана Ф. Франка, 1812 р. [434, с. 50], план Пнівського замку, 1929 р. [65], план Галича, 1935 р. [66] та ін.

Іконографічні джерела (картини, гравюри, рисунки, поштівки, світлини) несуть інформацію, часом закодовану в певних візуальних образах, які до певної міри розкривають історичні форми втрачених об'єктів. Її вилучення, використання й комплексне дослідження дозволяє доповнити та проілюструвати історичні події й зруйновані тепер оборонні укріплення. Більшість іконографічних джерел належить до часу втрати оборонними спорудами їх основної функції. Виключення становлять картини кількох битв із зображенням оборонних споруд, авторами яких були учасники подій або їх консультанти. Проте творчі полотна художників швидше є асоціативним відтворенням певних фортифікаційних образів, ніж достовірним іконографічним джерелом (дод. Г.01.1).

Спеціальних методів дослідження потребують технічні іконографічні джерела – фотодокументи й поштівки (дод. Г.02.6-Г.02.9; Г.03.1-Г.03.3; Г.04.1). Позбавлені художніх нашарувань, вони достовірно розкривають зміст документованих об'єктів (дод. Є.05.1-Є.05.3). Найбільшу збірку історичних світлин оборонних споруд Галицької землі зосереджено у Національному цифровому архіві Польщі, утвореному в 2008 р. В ньому зберігаються близько двох десятків фотографій загальних видів або окремих укріплень оборонних споруд Галицької землі 1910–1939 рр. [562]. У фототеці Інституту історії мистецтва Ягеллонського університету (Краків) [481] також віднайдено значну кількість іконографічних джерел оборонних об'єктів Галицької землі. Допоміжним джерелом є книги і часописи, проілюстровані

історичними фотографіями [320, с. 37, 87]; [431, с. 269, 279]; [579, с. 111, 115, 127, 133, 168, 200, 112, 182]; [595, с. 28, 87, 167]. Добірку інформативних світлин руїн оборонних споруд Тереховлянського повіту опублікували О. Чоловський і Б. Януш у книзі «Минувшина і пам'ятки Тернопільського воєводства» [469, tabl. VII-LXXVIII]. Вісім інформативних світлин оборонних укріплень досліджуваної території містить альбом «Польща в краєвидах і пам'ятках» [590]. Близько тридцяти зроблених у 1960–1990-х рр. якісних фотографій, що акцентують увагу на конструктивних особливостях окремих укріплень оборонних споруд Галицької землі, розмістив О. Мацюк у своїй книзі «Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки» [181, с. 105-123]. Історичні й сучасні світлини замків подають різні електронні ресурси. Філокартичні зображення Галицького замку ми проаналізували в книзі Галицький замок [327].

Важливі відомості про досліджувані об'єкти дають *архітектурно-археологічні матеріали*: звіти експедицій, описи археологічних колекцій, схеми, кресленики [70; 169; 170; 171; 173]. Археологічно-архітектурні експедиції охопили найзначніші пам'ятки оборонної архітектури історичної Галицької землі. Зокрема, краще вивчено фортифікації Тереховлянського повіту [198; 200; 492; 514], менше – Галицького [35; 66; 65], майже не описано оборонні споруди Коломийського повіту. Активізувались археологічні дослідження середньовічних замків на поч. ХХІ ст.

Як окремі джерела в роботі використано *архітектурно-реставраційні матеріали*: результати допроектних досліджень, натурних обстежень, архітектурних інвентаризацій (фотофіксації, кроки, зарисовки, схеми, обмірні креслення) (дод. Є.04.1-Є.04.4). Архітектурно-реставраційні дослідження оборонних споруд Галицької землі починаються у 2-й пол. ХІХ ст. Результати обстеження, фіксації існуючого стану й проекти реставрації пам'яток оборонної архітектури публікувалися у звітах діяльності «Кола консерваторів пам'яток старовини Східної Галичини» (м. Львів), яке було засноване у 1840-х рр. і займалося охороною, збереженням та реставрацією давніх пам'яток. Товариство видавало періодичний збірник «Тека Konserwatorska». Звіт про результати натурних обстежень наземних залишків Пнівського [527, с. 154] і Тереховлянського замків [527, с. 160] публікував О. Чолов-

ський, Раковецького замку [527, с. 158-159] – О. Чоловський і А. Петрушевич.

Деталі планувальної структури окремих оборонних споруд допомогли встановити інвентарні креслення Галицького замку австрійського інженера А. Гегерштайна, 1795 р. [552] (дод. Є.03.1), креслень Тереховлянського замку інженера Ю. Пельца, 1899 р. (Ruiny zamku w Trembowli. Prekroje i widok 4 ścian. Według rys. nadinż. J. Pelza) [431, с. 304/1], планів і розрізів арсеналу короля Яна III на Рибній площі в Станиславові [271].

Різнопланову джерелознавчу інформацію, що стосується оборонних споруд Галицької землі, черпаємо з результатів робіт архітектурно-реставраційних, експертно-оціночних, пам'яткоохоронних експедицій. Внаслідок однієї з перших таких експедицій із обстеження Язловецького замку, організованої Б. Гверкеном (1936–1939), опубліковано близько трьох десятків обмірних креслень: плани, фасади, розрізи, деталі, а також досліджено еволюцію фортифікацій, встановлено будівельні етапи [494] (дод. Є.07.5).

Важливим джерелом для вивчення архітектурно-містобудівних характеристик оборонних комплексів, а також для визначення втрат є інвентаризаційні матеріали міжвоєнного періоду з фондів Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО), зокрема обмірні креслення Пнівського замку (1929–1930), які зберігаються в теках «Інформації повітових державних управлінь про наявні архітектурні цінності в повітах Станіславського воєводства» [65] (дод. Є.04.2).

Значення джерельної інформації набули результати пошукових експедицій та натурних обстежень оборонних споруд Галицької землі, організованих О. Мацюком на Косівщині та Рогатинщині [180; 187; 190].

Оборонна архітектура Галицької землі була предметом дослідження науковців Івано-Франківської філії НДІ «Укрзахідпроектреставрація» (кер. З. Соколовський, 1970–1980-і рр.) та приватних архітектурних майстерень. Результати обстежень Галицького, Чернелицького, Раковецького, Пнівського, Скалатського та ін. замків (матеріали інвентаризацій, а також проекти реставрації з пропозиціями пристосування оборонних комплексів і споруд) використовувалися під час поновлювальних інвентаризацій у процесі цього дослідження (дод. Є.09.1).

Сучасні гіпотетичні зображення-реконструкції замків містить четвертий альбом З. Щепанека «Замки на Кресах» [629]. У ньому подано 44 акварельні рисунки-реконструкції українських замків, 11 з яких розташовувалися на території Галицької землі (Бучацький, Галицький, Золотопотіцький, Микулинецький, Підзамоцький, Пнівський, Скалатський, Терехівський, Червоноградський, Чортківський, Язловецький) (дод. Є.08.5). До рисунків додано історичні довідки. Зображення містять численні неточності в архітектурно-розпланувальних характеристиках.

Джерельна база поповнюється в результаті виявлення існуючих, але не залучених до наукового обігу джерел, а також внаслідок оприлюднення результатів комплексної інтерпретації геолого-фізичних досліджень з використанням методів вертикальних електричних зондувань, електричного поля, імпульсного електромагнітного поля Землі, біолокації, електричного профілювання.

Узагальнені й систематизовані висновки аналізу джерельної бази засвідчують, що існують різноманітні та багатопланові за своїм змістом документи, які відкривають можливість для комплексних досліджень, диференціації й систематизації результатів аналізу. Та, незважаючи на значну кількість опублікованих наукових джерел, існує чимало «білих плям» стосовно становлення оборонного комплексу Галицької землі в цілому і в історії окремих військово-історичних об'єктів, які можна вивчити лише після дослідження рукописних матеріалів. Співставлення джерел, що торкаються цих проблем, виконує важливу інформаційну функцію, вказуючи не лише на тематичні «білі плями», але й на підтвердження необхідності і ваги макроаналітичних досліджень.

1.3. Методологічні основи дослідження

Міждисциплінарний і багатовекторний характер дисертаційної роботи вимагають проведення глибокого комплексного вивчення еволюції оборонної архітектури, історико-архітектурних, типологічних, фортифікаційних особливостей, характеру й структури оборонних споруд Галицької землі Руського воєводства (1434–1772) на основі загальнонаукових і спеціальних методів дослідження.

Методи дослідження зумовлені метою, завданнями і предметом студіювання. У процесі дослідження розглядається комплекс загальнонаукових і спеціальних методів. За основу взято *принцип історизму, об'єктивності і системності*, а також міждисциплінарний підхід, який обумовлений комплексним характером дослідження. Відповідно до *принципу історизму* історичні факти і події розглядаються у дисертації відповідно до конкретно-історичних обставин, у їх взаємозв'язку і взаємообумовленості, що дає можливість реконструювати картину еволюції оборонних об'єктів Галицької землі в контексті військової історії. За *принципом об'єктивності* у науковій роботі проаналізовано, спираючись на достовірні джерела, різноманітні історичні факти, пов'язані з подіями періоду існування Галицької землі. *Системність* дослідження полягає у підході до аналізу об'єкта і предмета як цілісної ієрархічної системи, в якій комплекс оборонних споруд розглядається як підсистема комплексу елементів вищого рівня – архітектурно-містобудівного комплексу з оборонною функцією.

Методика дослідження оборонних споруд, визначення типу оборонних укріплень архітектурно-містобудівних комплексів (конфігурації пасма, оборонного периметра) базуються на аналізі історичних матеріалів, картографічних та іконографічних джерел; фіксації їх слідів у розпланувальній схемі історичного населеного пункту або у ландшафті; виявленні різночасових елементів оборонної системи, визначенні фортифікаційної школи; теоретичній реконструкції об'ємно-просторової схеми оборонної системи, окремих оборонних споруд.

Для вирішення поставлених завдань застосовано загальнонаукові методи: *логіко-теоретичного* аналізу й *критичного* підходу, *морфологічного* аналізу, *структурного* аналізу, *дедуктивний* та *індуктивний* методи, *проблемно-хронологічний*, *порівняльно-історичний*, *ретроспективний*, *статистичний*. Також використано *методи аналізу різноманітних груп джерел*, методи *компаративного* аналізу. Крім того, у дослідженні застосовано *емпіричні – експедиційних пошуків*, *дослідження топоніміки* та *іконографії*, а також *архітектурні методи: натурних досліджень* (для виявлення стану збереження укріплень, проведення архітектурних обмірів), *графічного дослідження* (при опрацюванні схем абрису, профілю

укріплень, для аналізу співвідношень розмірів частин оборонних систем), *моделювання* (аналіз принципових моделей, схем розпланування «ідеальних» оборонних систем для отримання теоретичних знань про досліджувані об'єкти), *статистично-графічний* метод, *еволюційний*. Важливою складовою методики дослідження оборонних споруд обрано методи *ідентифікації* та *теоретичної реконструкції* – один із способів графічного дослідження (створення гіпотетичної моделі окремих досліджуваних об'єктів на певний період їхнього функціонування). На основі отриманих результатів дослідження формуються рекомендації щодо збереження, музеєфікації, пристосування обстежених споруд.

Історичний метод застосовано для дослідження процесів виникнення, формування і розвитку оборонної архітектури цілісно й у хронологічній послідовності. Метод дозволив виявити причинно-наслідкові зв'язки, закономірності й особливості у процесі становлення та еволюції оборонних споруд. З допомогою цього методу визначено головні чинники, які впливали на процеси формування, удосконалення й на ефективність системи безпеки краю, окреслено коло історичних подій, що сприяли появі нових і удосконаленню вже існуючих оборонних об'єктів, визначено види і способи уфортифікування на різних етапах еволюції замків, міст-фортець та інкастельованих споруд, встановлено зв'язки між розвитком фортифікаційної науки і будівництвом оборонних споруд.

Порівняльно-історичний підхід застосовано для проведення аналітичних порівнянь і зіставлень оборонних об'єктів та виявлення загальних і специфічних ознак у їх розвитку як органічного цілого, так і окремих елементів його структури. Використано порівняльний аналіз документальних джерел: люстрацій, інвентарів, описів замків, різночасових іконографічних джерел тощо. Для виявлення та ідентифікації оборонних споруд проводився порівняльний аналіз різночасових карт і планів.

Одним із найважливіших методів під час проведення перевірки достовірності різних типів першоджерел (історичних, картографічних, іконографічних, генеалогічних та геральдичних) й історіографічних праць є *метод логіко-теоретичного аналізу й критичного підходу* до накопиченої інформації. *Бібліографічний* метод застосовуємо для збору і вивчення опублікованих даних

стосовно об'єкта дослідження, принципів уфортифікування об'єктів та методів дослідження оборонної архітектури. *Метод періоджерел* використано для збору даних та перевірки достовірності висновків дослідників. Історичні й картографічні джерела розглядаються як основні, інші – як допоміжні для підтвердження висновків.

При проведенні обстежень оборонних об'єктів застосовано *термінологічний* метод. Термінологія оборонної архітектури має свої часові, регіональні й поняттєві відмінності. Термінологічний принцип передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розроблення або уточнення їх змісту та обсягу, встановлення взаємозв'язку і субординації [232, с. 9]. Для укладання термінологічного словника використано також тлумачні словники і спеціальні довідники (дод. 3).

Систематизація – специфічний метод дослідження, пізнавальний процес упорядкування деякої множини розрізнених об'єктів і знання про них. Упорядкування здійснюється шляхом встановлення єдності і відмінності елементів, що підлягають систематизації, визначення місця кожного елемента відносно один одного. При цьому використовуються логічні операції порівняння, абстрагування, класифікації, аналізу і синтезу, опису та пояснення. Результатом систематизації є відповідна наукова система об'єктів і знань про них. У дисертації застосовано окремі різновиди систематизації та її результатів, зокрема класифікаційні системи і таблиці, що розподіляють і описують досліджувані оборонні об'єкти та знання про них за типами.

Системний метод передбачає аналіз явищ на системних засадах і полягає у комплексному вивченні великих і складних об'єктів (систем), дослідженні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. На підставі цього принципу в дисертації зроблено спробу вивчити кожен елемент оборонної системи в його зв'язку та взаємодії з іншими елементами, виявити вплив властивостей окремих частин системи на ціле. Системний метод у дослідженні оборонних споруд застосовано у контексті описаного вище принципу системності для комплексного вивчення цілісної системи оборони адміністративно-

територіального утворення і систем оборони окремих об'єктів як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Система характеризується закономірністю поєднань відповідних елементів для досягнення логічних зв'язків, цілісності, порядку й трансформації, при цьому цілісність і розчленованість є найважливішими ознаками системи, а сукупність параметрів та ієрархічних зв'язків створює її зміст і структуру. Кожний досліджуваний фортифікаційний об'єкт розглядається як система (підсистема системи вищого рівня – архітектурно-містобудівного комплексу), що структурно об'єднує архітектурно-просторові, композиційні, функціональні характеристики тощо, тому їх взаємопов'язане вивчення логічно окреслюється методом *системно-структурного аналізу*.

Метод компаративний (порівняльний) – сукупність порівняльних засобів, моделей, які дають можливість встановити подібність або відмінність оборонних споруд у різні часові періоди. Метод порівняння використовують при вивченні сукупності однорідних об'єктів (оборонних об'єктів та їх складових частин, окремих оборонних споруд, укріплень, елементів), що утворюють певний тип і мають суттєві для зіставлення властивостей ознаки, характеристики, параметри. Завдяки порівнянню можна зробити висновок про подібність чи відмінність об'єктів пізнання, виявити кількісні і якісні характеристики, класифікувати, упорядкувати та оцінити їх.

Типологізація – це метод наукового пізнання, спрямований на поділ (класифікацію) певної досліджуваної сукупності об'єктів на наділені спільними властивостями впорядковані і систематизовані групи за допомогою ідеалізованої моделі (типу) та формування критеріїв цього поділу (класифікації). Іншими словами, в основі типології лежить розчленування систем об'єктів та їх групування внаслідок узагальненої, ідеалізованої моделі або типу. Типологічний метод абстраговано систематизує досліджувані фортифікаційні об'єкти за допомогою визначених їх типів. Встановлені у процесі дослідження типи оборонних об'єктів є основою для порівняльно-типологічних досліджень і виявлення подібності або відмінності між об'єктами, встановлення зв'язку із європейською фортифікаційною практикою. Таким чином, *типологічний* метод (аналіз типів та видів фортифікаційних споруд)

побудований на систематизованій обробці матеріалу й утворенні певних груп за типологічним принципом. Дослідження архітектурно-фортифікаційної складової оборонних об'єктів неможливе без встановлення їх типології за оборонним, функціональним, локалізаційним та іншими критеріями. Для їх визначення бралися до уваги планувальні характеристики, об'ємно-просторова структура, розташування на рельєфі й у містобудівному просторі поселень. Застосування типологічного методу дає можливість вивчати оборонні об'єкти як єдине ціле і як окремо взяті елементи.

Метод *морфологічного аналізу* використано для визначення архітектурно-містобудівної структури оборонних комплексів як змістовного устрою форми, а також для встановлення оборонних споруд як морфологічно-історичних одиниць, закладених на певному будівельному етапі. Аналіз будівельних етапів дозволяє виявити динаміку функціонування оборонних об'єктів та процеси змін.

В усіх розділах праці також використано кількісно-якісний метод *наукометрії*. Він базується на вивченні об'єкта дослідження за допомогою кількісних показників і встановлення кількісних закономірностей. Зокрема, за кількісними показниками встановлено рівень обороноздатності кожного з повітів Галицької землі в різні часові періоди.

Серед згаданих вище емпіричних методів застосовано й методи *експедиційних пошуків, дослідження топоніміки та іконографії*, а також *архітектурні методи досліджень: натурні дослідження* (напівінструментальна зйомка території, інвентаризація, фотофіксація, виконання замальовок тощо), *статистично-графічний метод, графічного дослідження, моделювання*, методи *ідентифікації та теоретичної реконструкції*.

Метод натурних досліджень використано для встановлення стану збереження оборонних об'єктів на певний час. Під час такого обстеження проводяться виявлення і фіксація (графічна – у вигляді кроків, замальовок та фотофіксація) збережених оборонних укріплень або їх фрагментів, цінного історичного ландшафту, опитування місцевих мешканців і дослідників, встановлюється сучасне функціональне використання, фіксуються маловартісні об'єкти в межах території

важливого фортифікаційного об'єкта або охоронної зони пам'ятки архітектури, якщо він внесений до державного реєстру пам'яток. У межах цього дослідження протягом 2009–2015 рр. проведено натурні обстеження низки оборонних об'єктів Галицької землі, зокрема, Єзупільського замку і міських укріплень, Більшівцівського замку і міських укріплень, міських укріплень Войнилова, замків у Верхній Липиці Рогатинського району, Мартинові і Маріямполі Галицького району, Печеніжині Коломийського району, Новиці Калуського району, Підзамочку Буцацького району (дод. Є.04.5-Є.04.11). Виявлено фрагменти окремих земляних і мурованих укріплень, проведено фотофіксацію та обміри.

Як один із графічних методів у роботі використано *теоретичну реконструкцію* (у вигляді 3-D моделей, ортогональних або аксонометричних зображень) оборонних об'єктів на час закладення або одного із будівельних періодів, підставами для якої послужили першоджерела, аналоги і гіпотетичні наукові припущення. Наприклад, реконструкція Чернелицького замку виконана на основі аналізу близько трьох сотень різнопланових джерел [339, с. 26-31].

Еволюційний метод дозволяє з'ясувати успадкування і трансформації відповідних параметрів оборонних споруд та виникнення якісно нових у процесі історичного розвитку. Його використано для встановлення типологічних, конструктивних, функціональних зв'язків між окремими оборонними спорудами чи комплексами, зведеними в різний час або у різні історичні періоди, при цьому узгоджуються форма, функція, матеріал, технології тощо.

Відповідно до поставлених завдань сформовано *поетапну методiku дослідження*, яка передбачає здійснення послідовних дослідницьких дій на трьох етапах.

Перший етап. Виявлення оборонних комплексів та споруд. Виявлення втрачених, не досліджених і не введених на сьогодні у науковий обіг архітектурно-містобудівних комплексів з оборонною функцією та оборонних споруд здійснювалось за допомогою архівних першоджерел, опублікованих документів, картографічних матеріалів. Також каталогізовано оборонні комплекси або окремі оборонні споруди, віднайдені у процесі аналізу матеріалів археологічних та архітектурно-інвентаризаційних робіт, досліджень різних історичних періодів.

В окремих випадках підставою фіксації існування об'єктів були етнографічні, топонімічні, археологічні, топографічні розвідки науковців. Найбільше оборонних об'єктів виявлено за історичними джерелами. Певну кількість фортифікаційних комплексів встановлено в ході вивчення велико- і середньомасштабних географічних карт, які проаналізовано в окремому розділі та в табличній формі узагальнено дані з прив'язкою оборонних об'єктів до сучасної мережі розселення (подано належність до сучасної адміністративної одиниці), визначено й зазначено їх функціональну належність. Для фрагментарно збережених об'єктів за допомогою *методу експедиційних пошуків* зафіксовано наявність залишків оборонних споруд та стан їх збереження (дод. В.23).

Локалізація об'єкта на місцевості. Однією із важливих проблем дослідження оборонних споруд є їх локалізація. Збирання історичних даних, вивчення історичної топографії, топоніміки місцевості, аналіз проведених раніше археологічних досліджень дає змогу визначити ймовірний район розташування втраченої пам'ятки, а іноді (якщо наявні картографічні матеріали, де зображена зафіксована на той час будівля) і прив'язати її контури до існуючої території [169]. Локалізацію об'єкта на місцевості доцільно розпочинати з прив'язки до сучасної адміністративно-територіальної мережі. На основі порівняння інформації з адміністративно-територіальних довідників встановлено історичну і сучасну назви населеного пункту, на території якого розташований об'єкт.

Прив'язку поселення до сучасної адміністративно-територіальної мережі здійснено на основі топографічних дрібномасштабних (1:200000) карт Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської і Чернівецької областей України, виданих у 2004 р. Населені пункти з однаковими назвами ідентифіковувалися за найменуваннями сусідніх поселень, річками, водоймами (дод. В.01; дод. В.02).

У ході підготовки до візуальної розвідки з метою визначення місця розташування оборонного об'єкта в межах поселення проведено роботи зі співставлення історичного і сучасного картографічного матеріалу, проаналізовано письмові матеріали з фіксацією локалізації. Під час візуальної розвідки обстежувались вірогідні місця розміщення оборонної споруди, встановлювались

межі оборонних комплексів у ландшафтному середовищі та розпланувально-просторовій міській структурі.

Розташування на місцевості кількох споруд виявлено за картографічними матеріалами і топографічними ознаками (Букачівецький, Кукільницький, Більшівцівський замки, Богородчанська фортеця). Для локалізації оборонних об'єктів використано також дослідження *топоніміки*: мікротопоніми урочищ, назви вулиць, будинків тощо. Зокрема, мікротопоніми урочищ та пагорбів допомогли виявити місця розташування замків у с. Залип'ї (гора Замок) [226, с. 212], с. Лючі (урочище Замчище) [39, с. 204], с. Мартинові Новому (урочище Замчище) [226, с. 210], с. Підгородді (урочище Замчище, гора Замкова) [36, с. 113.], с. Шешорах (кут села Замчисько або Замчище) [226, с. 211], смт Делятині (ур. Підзамче) [50]. Назви вулиць Валова, наприклад, у Тернополі і Бурштині дозволяють з'ясувати розміщення частини міських укріплень, а вулиці Замкова у Тернополі і Старозамкова в Івано-Франківську – розташування міських замків. Упродовж 2013–2015 рр. локалізовано міські та замкові комплекси Більшівців, Бурштина, Богородчан, Калуша, Новиці, Студінки, Данчиці та ін. об'єктів. Важливим етапом локалізації є фіксація оборонних об'єктів з допомогою GPS-навігації.

Ідентифікація – найважливіша складова методики дослідження оборонних споруд. У її основу покладено визначення насамперед геометричних характеристик фортифікацій як найбільш стійкої структури, характерної для цінних історичних комплексів загалом. Наприклад, елементи збереженої просторово-розпланувальної структури історичного міста можуть слугувати підставою для умовного визначення конфігурації оборонного периметра під час повної втрати наземних залишків укріплень. Отже, встановлення конфігурації, характеристика оборонних споруд можуть бути визначені точно або умовно на підставі збережених чи втрачених фортифікаційних елементів шляхом вивчення особливостей рельєфу, природного розташування, розпланувальних характеристик структури населеного пункту тощо. Проблема ідентифікації втрачених оборонних укріплень та елементів вимагає спеціальних знань і навичок натурного обстеження, опрацювання картографічних матеріалів. У більшості оборонних комплексів Галицької землі використовувалися

оборонні споруди певного типу. Вони збереглися лише в окремих комплексах, тому їх вивчення важливе для отримання уявлення про втрачені аналоги.

Термін ідентифікація масово використовується в широкому значенні. У нашій роботі ми застосовуємо цей термін у його вузькому реставраційному значенні (за М. Бевзом) – науково-дослідні роботи, заходи, які дозволяють встановити належність оборонних споруд до певного історичного типу. В межах аналізованого об'єкта можуть бути виявлені кілька різночасових фортифікаційних систем, які утворювалися в процесі еволюції воєнної справи або внаслідок реконструкції попередньої структури.

Запропонована методика базується насамперед на глибокому аналізі історичних картографічних матеріалів, який здійснюється паралельно з роботами з теоретичної реконструкції за результатами широкого вивчення всіх письмових, іконографічних та інших джерел. Наприклад, одним із достовірних джерел є карта Міга, і важливим завданням є правильно інтерпретувати та перевірити за натурними та іншими дослідженнями зображені на ній оборонні споруди або їх сліди.

У ході ідентифікації за обраною сукупністю методів проведено аналіз і узагальнення інвентаризаційної бази, підготовлено висновки з інвентаризації, під час яких зроблено спробу встановити датування оборонного об'єкта чи споруди, основні історичні та будівельні етапи функціонування, топографічні особливості розпланувально-просторової структури, типології, належність до певної школи фортифікації, історико-містобудівну цінність та унікальність об'єктів і споруд.

Основні й послідовні результати робіт з ідентифікації оборонних комплексів і споруд представлені у дослідженні в табличній формі, де кожний об'єкт класифікований за такими ознаками, як: функціональний тип, період закладення, розташування у ландшафтному і гідрографічному середовищі, у стратегічних місцях, система оборони, спосіб укріплення, матеріал спорудження, геометричний абрис оборонної лінії, об'ємно-просторова структура і композиція, характер власності (дод. В.14-В.19).

Натурні обстеження. З метою виявлення особливостей планувального укладу, функціонального призначення споруд, будівельних етапів, особливостей об'ємно-

просторової структури, ландшафтних чинників, що впливали на формування комплексу та його трансформацій, проведено натурні обстеження багатьох досліджуваних об'єктів.

Значний фактологічний матеріал зібрано експедиціями за участю автора у 2012–2016 рр. з натурального обстеження та архітектурних інвентаризацій, у тому числі поновлювальних, Чернелицького замку (Міжнародна історико-архітектурна експедиція Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу та Інституту історії Ягеллонського університету (Краків)), міських укріплень і замку історичного м. Михальче та м. Калуша (експедиції Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу). Розвідкові натурні обстеження частково збережених оборонних комплексів у смт Єзуполі та селах Верхній Липиці, Гвізді, Делієві, Добрилові, Лузі, Маріямполі, Михальчому, Межигірцях, Палагичах, Поділлі, Межигірцях, Тустані, Студінці та ін. населених пунктах здійснено під час відряджень працівників науково-редакційного відділу «Звід пам'яток історії та культури України. Івано-Франківська область» під керівництвом автора [85].

Під час натурального обстеження Чернелицького замку проведено поновлювальну інвентаризацію: фіксацію стану збережених оборонних укріплень, фотофіксацію, графічну фіксацію (зарисовки), обміри збережених деталей, фрагментів оборонних укріплень та навколишньої території, виконання кроків з подальшою їх камеральною обробкою у вигляді обмірних креслень. Також зроблено детальний опис, укладено перелік укріплень об'єкта, їх елементів та архітектурних деталей з дотриманням принципу ієрархічної належності, проведено опитування місцевих краєзнавців, вчителів для з'ясування певних фактів з історії, функціонального використання об'єкта, пошуку іконографічних джерел тощо.

Другий етап. Систематизація фактологічного матеріалу. На цьому етапі, завданням якого є систематизація фактологічного матеріалу, опрацювання й впорядкування накопиченої інформації, проведено концептуальне узагальнення вихідного фактичного матеріалу, отриманого внаслідок камеральних і натурних досліджень, розроблено та укладено евіденційну картку для Підзамоцького замку (дод. В.29). Зібраний фактологічний матеріал систематизовано за історичними,

картографічними, іконографічними джерелами; історіографічними, етнографічними, геральдично-генеалогічними, лінгвістичними працями, археологічно-архітектурними дослідженнями, результатами натурних обстежень (зарисовки, кроки, фотофіксації, обмірні креслення).

Третій етап. Класифікація досліджуваних оборонних комплексів за сукупністю показників, які їх типологічно поділяють за суспільною ознакою, функціональним призначенням, періодом закладення, характером власності, розташуванням, архітектурно-фортифікаційними показниками, об'ємно-просторовою структурою оборонних споруд і укріплень.

Визначення базових фортифікаційних споруд та їх різновидів у оборонних комплексах Галицької землі; встановлення закономірностей розвитку фортифікаційних вирішень шляхом аналізу еволюції окремих типів укріплень упродовж досліджуваного періоду; виявлення їхнього зв'язку з європейською оборонною архітектурою.

Теоретична реконструкція. Одним із результатів наукового вивчення оборонних споруд є їх теоретична реконструкція, створення гіпотетичної моделі об'ємно-просторового розташування в архітектурно-містобудівному оборонному комплексі. Цей метод у дисертаційній роботі використано для кількох досліджуваних об'єктів (дод. Є.08.1-Є.08.6). Підставами для теоретичної реконструкції (ортогональні зображення, 3-D, аксонометрія) оборонних об'єктів на час закладення або одного з будівельних періодів служать першоджерела, аналоги і гіпотетичні припущення. У разі відсутності архівних документів застосовується метод аналогів. Через недостатню джерельну базу виконані реконструкції оборонних об'єктів розглядаються як гіпотетичні.

Реконструкція Чернелицького замку створена на основі аналізу близько трьохсот різнопланових джерел [339, с. 26-31]. В ході здійснення теоретичної графічної реконструкції проаналізовано картографічні та іконографічні матеріали до історії розвитку оборонного комплексу. Насамперед встановлюються будівельні етапи, відслідковується час виникнення та занепаду тих чи інших оборонних споруд, виявляються різночасові архітектурно-розпланувальні комплекси,

проводиться реконструкція об'ємно-просторової та композиційної схеми комплексу (дод. Є.07.1-Є.07.6). Відсутні елементи, укріплення та споруди реконструюються за аналогами типологічно споріднених об'єктів. Виготовлення теоретичної моделі оборонної споруди є своєрідним підготовчим заходом для створення програми регенерації цінного історичного ландшафту та пов'язаних з ними територій.

Розроблення практичних рекомендацій щодо застосування результатів дослідження при складанні програм регенерації цінного історичного ландшафту (оборонних комплексів та пов'язаних з ними територій). Заходи, викладені у попередніх пунктах, є початковим етапом програми регенерації. На основі отриманих у ході попередніх етапів дослідження результатів формуються рекомендації щодо консервації, музеєфікації та пристосування оборонних споруд. Об'єкти, які не збереглися на наземному рівні або частково збереглися, тобто місце, оборонна споруда, частини оборонного комплексу і пов'язані з ними території незалежно від стану збереження є цінними археологічними об'єктами.

Висновки до розділу 1

Проведено аналіз історіографічних джерел. Зокрема, розглядаються праці загальнотеоретичного характеру, з конкретних проблем охорони і реставрації нерухомих пам'яток, з основ сучасного пам'яткознавства і пам'яткоохоронної діяльності, а також широкий комплекс робіт з різних аспектів дослідження об'єктів оборонної архітектури. Під час розгляду стану вивчення досліджуваної проблеми проаналізовано роботи, у яких оборонні споруди Галицької землі висвітлюються в контексті: загальних аспектів оборонної архітектури краю, правових актів, економічної історії, соціальних досліджень історії Галицької землі, історичної географії, процесу урбанізації, історії населених пунктів, військової історії, історії визвольних рухів і шляхетсько-магнатських міжусобиць, історії духовних святинь, етнографічних і лінгвістичних, генеалогічних і геральдичних та іконографічних обстежень, історичної картографії, історичної топографії, картографічних і планіметричних досліджень.

Проаналізовано й охарактеризовано значну кількість історичних, картографічних, топонімічних, топографічних, археологічних та іконографічних джерел. Узагальнені й систематизовані висновки розгляду джерельної бази засвідчили наявність різноманітних та багатопланових за своїм змістом документів, які відкривають можливість для комплексних досліджень, диференціації й систематизації результатів аналізу отриманих даних.

Виявлено, що в сучасній українській історіографії немає роботи, у якій би розглядалося окреслене у завданнях дисертації коло питань, що стосуються оборонних об'єктів Галицької землі впродовж усього її існування. Простежено помітне відставання ступеня дослідженості оборонних споруд Галицької землі порівняно з територією інших земель історичної території Речі Посполитої XV–XVIII ст.

Застосовано наукові й емпіричні методи для вирішення поставлених завдань: історичний, логіко-теоретичного аналізу й критичного підходу, порівняльно-історичний, міждисциплінарний підхід. Серед використаних емпіричних – архітектурні методи досліджень: натурні обстеження, ідентифікація, статистично-графічний метод, моделювання, метод теоретичної реконструкції.

РОЗДІЛ II

ФОРМУВАННЯ ОБОРОННИХ КОМПЛЕКСІВ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ У СИСТЕМІ ОБОРОНИ ПІВДЕННО-СХІДНИХ РУБЕЖІВ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 1434–1772 рр.

2.1. Адміністративно-територіальний устрій Галицької землі

Територія Галицької землі історично формувалася впродовж IX–XIV ст. Вона почергово належала Білій Хорватії (IX–X ст.), Київській Русі (кін. X–XI ст.), Галицькому (XII ст.) і Галицько-Волинському князівствам (XIII ст.). Після того, як у 1349 р. Польща захопила частину Галицько-Волинського князівства, відбулася інкорпорація території колишнього Галицького князівства до Корони Королівства Польського на правах особистого домену короля (Казимира Великого, далі Ядвіги і Владислава Ягайла) з назвою Руське королівство [196, с. 46]. 1430 р. Владислав Ягайло «Єдлинським привілеєм поклав початок переведенню руських теренів із доменіального підпорядкування на загальний статус, урівняний із рештою земель Польського королівства» [401]. У 1434 р. привілей остаточно підтвердив король Владислав III. На Руське королівство поширився адміністративно-територіальний устрій Польської держави, в основі якого лежав поділ на провінції, воєводства, землі і повіти [539, с. 119]. Колишній королівський домен отримує нову офіційну назву – Руське воєводство (лат. *Palatinat Russiae*, пол. *Województwo Ruskie*) із землями Львівською, Перемишльською, Сяноцькою, Галицькою і Холмською. Галицька земля стала однією з адміністративно-територіальних одиниць нижчого рівня Польської Корони. Проіснувала ця одиниця 338 років і була ліквідована після першого поділу Речі Посполитої (1772) [568, с. 149-150]. На гербі Галицької землі в білому полі зображувалася чорна галка з розпростертими крилами, увінчана золотою короною [325, с. 187-188] (дод. А.01.1).

Як територіальна одиниця із найбільшою у воєводстві густотою населення, Галицька земля мала своє широке представництво у законодавчих державних і місцевих органах. На Коронний трибунал у Любліні від Руського воєводства

обирали двох послів на рік, одного на сеймику в Судовій Вишні, другого почерзі від Галицької та Холмської земель [499, с. 58, 61, 62, 63].

Генеральні сеймики Руського воєводства збиралися у містечку Судова Вишня (тепер м. Судова Вишня Мостиського р-ну Львівської обл.). Найбільше послів – шість (по 2 від кожного повіту) на генеральний сеймик делегувала Галицька земля, всі інші землі (Львівська, Перемишльська, Холмська, Сяноцька) обирали лише двох послів. У 1564 р. коронний сейм своєю ухвалою дозволив проведення сеймику усієї шляхти Галицької землі в Галичі, який виконував функції нижчої ланки парламентсько-представницької системи й органу місцевого самоврядування [87, с. 506-507].

Історіографія питання адміністративно-територіального устрою Галицької землі Руського воєводства, окреслення її границь та детальних меж повітів викладено нами у статті «Адміністративно-територіальний устрій та територіальні межі Галицької землі Руського воєводства» [325, с. 187-198] (дод. А.01.2; А.01.3; А.01.4; А.01.5).

Динаміку адміністративної еволюції Руського воєводства умовно укладено у дисертації у три хронологічні періоди функціонування земель та повітів: перший – від створення Руського воєводства (1434) і приведення адміністративно-територіального устрою Руського королівства відповідно до права Польської Корони (поділ на воєводства, землі і повіти) до Люблінської унії (1569), другий – від Люблінської унії і створення Речі Посполитої (1569, відбулася значна зміна адміністративно-територіальних одиниць нижчого рівня, скорочення кількості повітів Галицької землі і незначне зменшення її території) до зайняття престолу королем Станіславом Понятовським (1764), третій – від адміністративно-територіальної реформи Станіслава Понятовського (1764, зміна меж повітів Галицької землі) до першого поділу Речі Посполитої (1772, припинення існування Руського воєводства і Галицької землі, поділ території землі на кілька повітів у складі Королівства Галичини і Володимерії, яка стала частиною Священної Римської імперії) (дод. Б.01.1; Б.01.2; Б.01.3).

Територія Галицької землі окреслена у дисертації відповідно до трьох історичних періодів її існування як адміністративно-територіальної одиниці:

1) 1434–1569 рр. – шість повітів (Галицький, Коломийський, Тереховлянський, Снятинський, Червоногородський і Коропецький) Руського воєводства Польської Корони, 2) 1569–1764 рр. і 3) 1764–1772 рр. – по три повіти (Галицький, Коломийський і Тереховлянський) Руського воєводства Речі Посполитої.

Перший період (1434–1569). Як вже згадувалось вище, приведення адміністративно-територіального устрою Руського королівства відповідно до права Польської Корони відбулося у 1434 р. Тоді ж були створені Руське і Подільське воєводства [114, с. 3]. Після відходу від Мазовії до Корони у 1461 р. засновано Белзьке воєводство [61, с. 314]. Руське і Белзьке воєводства склали історико-етнографічний регіон, який за давньою традицією називався Червоною або Галицькою Руссю. Усього на 1526 р. до Корони входило 18 воєводств, три з них (названі вище) розміщувалися на руських землях [84, с. 74-75].

Територія дрібніших адміністративних одиниць – земель значною мірою повторювала кордони сформованих протягом століть історичних регіонів (удільних князівств), а територія повітів – адміністративних, господарських чи торгово-економічних зон (колишніх волостей), створених під впливом земських судів, які здійснювали судочинство у певному судовому окрузі [69, с. 21]. Із 1434 по 1569 рр. Руське воєводство складалося із п'яти земель: Перемишльської, Сяноцької, Львівської, Галицької і розташованої відособлено Холмської [626, с. 2] [61, с. 314]. Галицька земля займала південно-східну частину Руського воєводства. Дністер розділяв її на дві нерівні частини – рівнинну північну і гористу південну. П. Домбковський на підставі вивчених судових актів XV ст. встановив, що Галицьку землю утворювали шість повітів: Галицький (налічував 247 населених пунктів – далі н. п.), Коломийський (52 н. п.), Тереховлянський (46 н. п.), Снятинський (25 н. п.), Червоногородський (14 н. п.) і Коропецький (11 н. п.) [470, с. 321]. Червоногородський повіт упродовж першого періоду в судових актах та податкових реєстрах 1531, 1542 і 1547 рр. часто зараховується до Подільського воєводства, а під кінець періоду остаточно до нього відходить [115, с. 160, 157-162, 169]. На північ від Дністра розташовувався Тереховлянський повіт, на південь – Коломийський і

Снятинський, Галицький, Коропецький і Червоногородський повіти мали волості на обох берегах Дністра [472, с. 183-184].

У 1-й третині XVI ст. кількість повітів зменшилася за рахунок відходу Червоногородського повіту до Подільського воєводства і поглинання Коропецького повіту Галицьким. Сучасний польський історик М. Плевчинський зазначив, що на 1531 р. Галицька земля складалася з чотирьох повітів: Галицького, Тереховлянського, Коломийського і Снятинського. Два останні і частина Галицького називалися Покуттям [585, с. 22] (дод. А.01.2; Б.01.1).

Окрім повітів, на території Галицької землі функціонували староства (королівщини) – адміністративно-територіальні і господарські одиниці, що перебували у державній власності. До складу староства входило кілька населених пунктів, найбільший із яких мав міський статус і домінував над іншими. Відомо два різновиди староств: городіві (надавалися королем вищим урядовцям як винагорода за успішну службу) та негородіві (здавалися у заставу магнатам та заможній шляхті, які не займали урядових посад). У Галицькій землі існували 2 городіві (Галицьке і Тереховлянське) і 9 негородівіх (Буцнівське, Буцацьке, Калуське, Коломийське, Рогатинське, Снятинське, Солотвинське, Тлумацьке, Яблунівське) староств.

Другий період (1569–1764). Після Люблінської унії 1569 р. Руське воєводство увійшло до складу Речі Посполитої – однієї з найбільших федеративних держав Європи XVI–XVII ст., яка включала землі сучасних Польщі, України, Білорусі, Литви, Латвії, Естонії і Росії. Суб'єктами новоствореної держави були Корона Польського королівства (далі – скор. Корона або Польща) та Велике князівство Литовське. Їх поділено на три провінції: Великопольську, Малопольську і Литву з підлеглими територіями. Перші дві провінції належали Короні, третя – Великому князівству Литовському. У 1569 р. до Корони приєднано Підляське, Волинське, Київське і Брацлавське воєводства. Чернігівське воєводство увійшло до складу Речі Посполитої у 1618 р., але вже у 1667 р. його приєднано до Росії. У зв'язку з появою нових адміністративних одиниць, змінився адміністративно-територіальний устрій держави. Малопольську провінцію (Малопольщу і Русь) утворювали 10 воєводств: Краківське, Сандомирське, Любельське, Підляське, Подільське, Волинське,

Київське, Брацлавське, Руське, Белзьке і Чернігівське (не увесь період). Руське воєводство як і в попередній період включало 5 земель: Львівську, Перемишльську, Сяноцьку, Галицьку, Холмську [421, с. 652]. Значні зміни торкнулися адміністративно-територіальних одиниць нижчого рівня. У Галицькій землі наполовину скоротилася кількість повітів [485, с. 219]. З Галицьким повітом об'єднано Коропецький, з Коломийським – Снятинський [511, с. 19]. До Подільського воєводства остаточно відійшов Червоногородський. Фактично склалися три окремі територіальні комплекси, які виводили свої історичні корені з попередньої епохи [632, с. 145, 154-155]. Галицький повіт практично збігався з територією колишнього Галицького князівства, Тереховлянський – з територією Тереховлянського князівства. Розташований на карпатському підгір'ї, у куті, утвореному кордоном Угорщини і Буковини, Коломийський повіт продовжували називати Покуттям.

За результатами історико-географічної праці О. Яблоновського західна межа Галицької землі в основному залишилася такою, як і в XV ст., а північна наблизилася до Рогатина через відхід до Львівської землі північної Рогатинщини. Східна межа посунулася в напрямку Поділля за рахунок приєднання до Тереховлянського повіту кількох подільських волостей [509]. Кордон Галицької землі і Подільського воєводства до 1680 р. документально не фіксувався [114, с. 21]. (дод. А.01.3; Б.01.2).

Третій період (1764–1772). Після впровадження адміністративної реформи Станіслава Понятовського в територіальному поділі Речі Посполитої знову сталися зміни. На 1764 р. до її складу входили 5 головних провінцій: Великопольська, Малопольська, Велике князівство Литовське, Королівська Прусія і Курляндія. Малопольську провінцію утворювали 10 воєводств: Краківське, Сандомирське, Київське, Руське, Волинське, Подільське, Любельське, Белзьке, Підляське, Брацлавське. У Руському воєводстві на 1764 р. узаконено 6 земель: Львівську, Перемишльську, Сяноцьку, Галицьку, Холмську і Жидачівську. Галицька земля поділялася на три повіти: Галицький, Коломийський і Тереховлянський [541, с. 53].

Межі повітів після реформи також зазнали змін. Питання встановлення границь Галицької землі у цей нетривалий період (лише 8 років) в історії Руського

воєводства через недостатню джерельну базу майже не висвітлене у працях з історичної географії. Кордони останніх років існування досліджуваного територіального об'єднання прослідковуємо за «Картою Польщі, поділеною на провінції, воєводства, землі і повіти» Дж. Ріцці-Дзанноні [602]. Згідно з нею, до Галицької землі належали Болахівська, Долинська і Журавнинська волості. Натомість Рогатинщину зараховано до Львівської землі, а смугу прикордонних волостей Тереховлянської землі з містами Товсте, Тарноруда, Копичинці, Хоростків, Чортків, Будзанів і Янів до Подільського воєводства. Однак інші історичні джерела дають підстави сумніватися у точності границь в атласі Дж. Ріцці-Дзанноні.

Для укладення картосхеми з межами Галицької землі останнього періоду ми використали історичні джерела, а саме відомості з перепису євреїв Руського воєводства 1765 р., де зазначалася адміністративна належність населених пунктів до повітів [452; 420]. За цими переписами, межі Галицької землі і повітів значно відрізняються від вказаних на карті Дж. Ріцці-Дзанноні. Особливо суттєвих змін зазнали кордони повітів. Коломиський і Тереховлянський повіти збільшилися за рахунок Галицького. (дод. А.01.4; Б.01.3).

Як офіційні адміністративно-територіальні одиниці Руське воєводство і Галицька земля припинили своє існування після першого поділу Речі Посполитої (1772 р.). Територія Галицької землі була поділена на кілька повітів і в складі Королівства Галичини і Володимирії (німецькою *Königreich Galizien und Lodomerien*) стала частиною Священної римської імперії (з 1804 р. – Австрійської імперії, а з 1867 р. – Австро-Угорщини).

Галицька земля займала етнічні українські території, які за сучасним адміністративно-територіальним поділом належать Івано-Франківській обл., частково Жидачівському р-ну Львівської області і Підгаєцькому, Монастириському, Тернопільському, Тереховлянському, Буцацькому і Чортківському районам Тернопільської області. Вичерпну і влучну характеристику національних, релігійних, станових, правових, фінансових, мовних, культурних особливостей території Галицької землі у XV ст. дав П. Домбковський [471, с. 143-144] (дод. Ж.01.1).

Головною особливістю внутрішнього життя Галицької землі була необхідність захисту від численних агресивних сусідів. Через близьке сусідство з войовничими волохами, татарами і турками, густе залюднення, значну кількість королівських маєтностей та землеволодінь заможної і середньозаможної шляхти польські історики називали її «країною замків» [511, с. 167]. Після побудови численних оборонних об'єктів Галицьку землю разом із Поділлям почали називати Кресами – «добре укріпленим й усіяним твердинями пограниччям» [274, с. 1]. Мешканець Галицької землі «мусив в одній руці тримати леміш, а в другій – меч. Місцеве населення постійно було на чатах. Селяни, попи, зем'яни залишали свої садиби і з усім майном ховалися в твердинях і замках або тікали в дальші сторони. Робили це самостійно і за наказом влади, яка попереджала про небезпеку» [471, с. 147]. Галицька земля відігравала історико-політичну роль «буферної зони між густо заселеним «цивілізованими польськими землями» і «диким кочовим степом».

2.2. Історичні передумови формування і розвитку оборонних об'єктів Галицької землі в контексті військової історії

Формування системи оборони Галицької землі проходило під впливом ряду зовнішньо- і внутрішньополітичних чинників, серед яких вирізняються військово-історичний (агресивні військові дії сусідніх держав, власні воєнні дії проти інших країн, події, пов'язані з переділом власності); технічний (розвиток вогнепальної зброї, поява далекобійної артилерії та удосконалення стратегії облоги); зростання рівня воєнно-теоретичної підготовки в галузі артилерії, картографії, інженерії у XVII ст. в Польщі; суспільний (колонізація шляхтою незаселених територій, зміцнення королівських землеволодінь, збільшення кількості магнатів, активізація національно-визвольного й опришківського рухів); концепція організації державного захисту; законодавчі ініціативи центральної і місцевої влади (дод. В.06).

З руських літописів, іноземних хронік та наукової літератури відомо про існування у XII–XIII ст. на території майбутньої Галицької землі 12 великих поселень: Галича, Теревовлі, Микулина, Тисмениці, Снятина, Рогатина, Бучача,

Товмача, Моклекова, Биковена, Коломиї, Вотнина (дод. В.03), які з огляду на їх значимість мали різнотипні оборонні укріплення. Окрім них, у наукових працях віднайдено відомості про 105 городищ [116; 119 313; 314 та ін.].

Для встановлення взаємозв'язку між оборонними об'єктами XI–XIV ст. і доби Галицької землі Руського воєводства з'ясовано, що на території 21 городища із 105, окрім давньоруських, археологи виявили культурні пласти XV–XVIII ст. На деяких об'єктах до оборони було пристосовано старі укріплення.

Однією зі спільних ознак давньоруських і пізньосередньовічних оборонних об'єктів є їх розташування вздовж важливих водних артерій. За Я. Пастернаком, «великі скупчення давньоруських городищ виступають в Галицькій землі на лівих притоках Дністра, цілий ряд городищ знаходиться також на правому березі Дністра і в Прикарпатті» [228, с. 61]. На основі опрацьованих джерел з'ясовано, що на Дністровській лінії розташовувалися городища: Журавеньки, Козарі, Мартинів, Залуква, Галич, Козина, Маріямпіль, Буківна, Делева, Нижнів, Ісаків, Кунисіці, Корнів, Копачинці, Підвербці, Чернелиця, Городниця; на Попрутській – Делятин, Княздвір-Верхнє, Грушів, Воскресінці, Коломия, Олешків, Любківці. Більшість із них занепали, на місці окремих (Мартинів, Галич, Маріямпіль, Нижнів, Чернелиця, Делятин, Коломия та ін.) в пізньому середньовіччі побудовано міські укріплення або замки.

У польській історіографії здавна усталилося твердження про те, що після переходу Галицько-Волинської держави до складу Польщі в сер. XIV ст. королівський двір активно сприяв спорудженню нових оборонних об'єктів на нових територіях. Вірогідно, джерелом поширення такої інформації було свідчення хроніки королівського підканцлера Яна з Чарнкова про те, що Казимир III (1333–1370) побудував у Польщі 57 замків і 28 міст-фортець [529], частина з яких розташовувалася на східних землях. Ще один хроніст Ян Длугош використав твір Яна з Чарнкова для укладення списку оборонних споруд, побудованих у 1330–1370-х рр., в який включив два замки (Галицький і Теревовлянський) на території майбутньої Галицької землі [512]. На праці хроністів посилалися у своїх дослідженнях історики О. Яблоновський [511, с. 488], М. Неджведський [566, с. 42].

У роботі Т. Новака зазначено: «...починаючи від Казимира Великого і завдяки його старанням постали нові оборонні замки у Львові (нижній і верхній), Перемишлі, Любачові, Сяноку, Галичі, Тереховлі і Володимирі, а також міські укріплення у Львові і Сянку» [570].

У 2-й пол. XIV ст. почався перехід від давньоруської до європейської системи оборони. Він проявився у появі нових оборонних споруд – замків [458, с. 65-66]. Дерево-земляні укріплення, частоколи, паланки, тини пристосовують до споруд європейського взірця у вигляді великих закритих будівель з бійницями. Споруди обносять високим і товстим периметральним парканом, укріпленим на кутах вежами, а в одному з прясел – в'їзною вежею з брамою і звідним мостом. Дослідники О. Чоловський і Б. Януш стверджували, що «такий вигляд отримали тут усі перші замки, побудовані відразу після приєднання Червоної Русі до Польщі, з тією тільки різницею, що матеріалом будівельним були не камінь і цегла, як на заході, а дерево, яке вважали таким, що чинить кращий, ніж мури, опір вогнепальній зброї» [469, с. 47-48]. Підтвердження знаходимо ще в одного польського дослідника М. Неджведського: «Для забезпечення краю від нападів ставили на Русі і Поділлі ще від часів Казимира Великого і Ягейлонів оборонні замки і сильні стражниці, залоги яких опікувалися над безпекою околиці. До тих замків і стражниць ховалося навколишнє населення перед нападом ворога» [566, с. 42].

У XIV ст. за сприяння короля і місцевої знаті побудовано лише замки в адміністративних центрах округи: Бучачі [411, с. 293, № 15; 469, с. 67; 566, с. 69; 458, с. 71], Червонограді (Бучацькі) [469, с. 52], Тереховлі (Тенчинські) [469, с. 52; 566, с. 67], Галичі (Казимир Великий) [610, с. 222; 458, с. 80; 95; 566, с. 67], Коломії [50], Язлівці (Язловецькі) [505, с. 67]. Дату спорудження Галицького замку більшість дослідників пов'язують із переміщенням у 1360-х рр. торгової площі з Крилоса у північну околицю поряд із торговою пристанню [458, с. 175]. Тож висловлювання польських дослідників про вагомий вплив Казимира III на розвиток оборонної архітектури («Казимир Великий застав Польщу дерев'яною, а залишив мурованою») на етнічних українських землях значно перебільшені. На території Галицької землі дійсно відбувався перехід до спорудження оборонних об'єктів

західноєвропейського типу, але переважаючого впливу на розвиток оборонного зодчества перша польська колонізація не мала.

Після смерті Казимира володарем Галицької землі став угорський король Людовик Анжуйський (1370–1384). На вісім років (1372–1379) він передав управління своєму васалові – князю Владиславові Опольському, що осів у Львові, але дбайливо опікувався Галичем. Для захисту міста й утримання порядку в краю в Галичі, на колишньому боярському дворі, залишився угорський гарнізон під керівництвом воєводи Петра Бана. Угорці ґрунтовно укріпили майбутню садибу галицьких гродських старост: поглибили рови, досипали вали, встановили новий частокіл [327, с. 15].

У 1387 р. в Галич увійшли польські війська короля Владислава II Ягайла (1386–1434). Їм не вдалося здобути штурмом замок, проте в ході переговорів воєвода Бенедикт віддав місто й замок полякам, отримавши за це підтвердження своїх прав на придбані маєтності. Угорський гарнізон покинув твердиню [423, с. 40-41]. Відомості з наведених вище історичних джерел і досліджень збігаються з результатами археологічних досліджень. У 1997–1998 рр. у південно-східному куті Шляхетської вежі Ю. Лукомський і В. Оприско виявили дві зрубні конструкції валу із залишками дерев'яних клітей XIII–XIV ст., а на схилі валу за каплицею – залишки дворядного частоколу заввишки 4,5 м і глибокий рів. Бойовий хід для оборонців був вимощений річковим та вапняковим каменем. Датують пласт цього періоду наконечники арбалетних стріл, півгроші та керамічний посуд доби Владислава Ягайла [170]. В цілому археологічні дослідження дають підстави твердити, що в XIV ст. боярське дворище перетворилося в добре укріплений замок.

В 1-й третині XV ст. споруджено твердині в інших містах Галицької землі. Польські дослідники в контексті різних політичних подій згадують про замки у Рогатині (зг. у 1411 р.) [611, с.72], Лисці (1416 р.) [678, с. 14], Снятині (1436 р.) [594, с. 1057-1083; 566, с. 67], Монастириськах (без дати) [594, с. 1072].

Найчастіше доводилося відбивати атаки ворога, розташованому на південно-східних кордонах Галицької землі Снятинському замку, побудованому впродовж восьми років снятинським старостою Мужилом Бучацьким «на зразок галицького з

підсябиттями і перекопом» [594, с. 1070]. Замки розташовані на прикордонні з Молдавським князівством часто ставали розмінною монетою у вирішенні судових суперечок між монархами. Так у 1411 р. король разом із частиною Галицької землі віддав Коломийський замок у заставу молдавському господарю Олександрю. Лише у 1436 р. оборонна споруда знову повернулася у власність місцевих вельмож [56, с. 86]. Зате того ж року Владислав Ягайло передав Галицький замок воєводі волоському в пожиттєве володіння, «щоб мав склад преспішний скарбам своїм, а він теж королеві повернув Покуття і лист, який видав небіжчик на ту країну» [421, с. 695].

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що основні принципи оборонного будівництва XV–XVIII ст. на території Галицької землі було закладено в попередні епохи: добу Галицького (XII ст.), Галицько-Волинського (XIII ст.) князівств та Руського королівства (XIV ст.), жителі яких володіли набутими в процесі еволюції оборонного будівництва місцевими способами і засобами захисту від нападів. Дерево-земляні й земляні укріплення територіальних общин, градів, княжих і боярських дворів, монастирів, а також успадковані способи їх спорудження активно використовувалися під час будівництва військово-оборонних об'єктів досліджуваного періоду. В добу Руського королівства (XIV ст.) зведення військово-оборонних об'єктів велося пасивно. На території майбутньої Галицької землі відбувався перехід до спорудження оборонних об'єктів західноєвропейського типу. Археологічно доведено, що частина з них постала на місці городищ.

Подальше формування системи оборони у новоствореній адміністративно-територіальній одиниці – Галицькій землі Руського воєводства відбувалося під впливом нових зовнішньополітичних і внутрішньополітичних чинників, які спонукали королівських чиновників, магнатів та шляхту до дій, що коригували доктрину безпеки східних кресів й убезпечували край від захоплення та пограбування. Для з'ясування важливих чинників формування та удосконалення системи оборони Галицької землі у додатку в хронологічній послідовності подаємо найважливіші події, що відбувалися на її території впродовж XV–XVIII ст. (дод. В.06). У процесі систематизації й аналізу досліджуваного матеріалу виокремлено 12 чинників, які мали вирішальний вплив на будівництво оборонних споруд:

1) військові експедиції сусідніх країн з метою анексії території Польщі (віднайдено інформацію про 10 експедицій); 2) військові експедиції сусідніх країн з метою пограбування населення (55); 3) рейди польських військ на територію сусідніх країн, з метою анексії території, її повернення чи умиротворення противника (8); 4) рейди польських військ на територію сусідніх країн з метою посадження на престол свого претендента (5); 5) феодальні міжусобні сутички, пов'язані з протистоянням кандидатів на польський королівський престол (4); 6) феодальні міжусобні сутички, пов'язані з протистоянням кандидатів на престол сусідніх держав (1); 7) феодальні міжусобні сутички, пов'язані з протистоянням кандидатів на владичий престол (2); 8) феодальні міжусобні сутички, пов'язані з переділом маєтностей чи спадку (4); 9) національно-визвольні повстання (2); 10) напади опришківських загонів на маєтності шляхти (2); 11) військові експедиції сусідніх країн для послаблення впливу Речі Посполитої (1); 12) військові експедиції сусідніх країн з метою допомоги польському королеві (1) (дод. В.06).

Після перетворення Галицької землі в офіційну адміністративно-територіальну одиницю Польської Корони, згодом – Речі Посполитої почалися позитивні процеси для економіки краю: міста отримували широке самоуправління, польські й німецькі колоністи залюднювали неосвоєні території, безпека на торгових шляхах сприяла активізації торгівлі, зростали ремесло і промисли. Це призвело до збільшення статків населення й зростання рівня життя. Саме ці фактори притягували на територію Галицької землі войовничих сусідів.

У XV–XVIII ст. зовнішньополітичне становище Польщі, до складу якої входила Галицька земля, було доволі складним. Її оточували держави, що проводили агресивну політику. Угорське королівство, Молдовське (Волоське) князівство, Кримське ханство, Московське царство, Османська і Російська імперії організовували експедиції з метою пограбування населення, анексії території або створення буферної зони безпеки. Економічний мотив нападів залишався пріоритетним. Напади відзначалися великою частотою, значною глибиною проникнення, тягнули великі втрати матеріальних і людських ресурсів. У XV–XVI ст. порушенню кордонів Галицької землі сприяли відсутність ефективної державної системи

оборони краю та системи швидкого реагування на швидкі напади, розвідки сторожової служби, мобілізаційних заходів. Весь тягар оборони лягав на плечі селян, міщан і магнатських загонів, які несли сторожову службу, брали участь у бойових діях та в переслідуванні ворожих загонів. Прикордонні замки і фортеці не мали належного військового забезпечення і боєздатних гарнізонів. Шляхетське ополчення раз за разом виявляло свою непридатність для ведення війни. Найманих військ (бл. 2–3 тис.) для захисту кордонів не вистачало. Найчастіше приймали на себе удари численних загонів ворога міста. Вони практично зупиняли подальше просування ворога на територію Речі Посполитої. Розпорошені татарські чамбули дуже рідко виходили за межі Руського воєводства й досягали Сяну [225, с. 96.]

Концепція організації державного захисту Польської Корони і Речі Посполитої активно формувалася протягом XV–XVI ст. за сприяння вищих посадовців Галицької землі. Вона складалася з трьох елементів: *інформування про небезпеку й прослідковування руху противника; пасивного захисту з використанням оборонних об'єктів; активного протистояння нападникам силами військових підрозділів, дислокованих у певних містах або терміново зібраних посполитим рушенням.*

Інформування про небезпеку і відстеження руху противника покладалося королівськими урядовцями на трирівневу розвідку. Перший рівень збору інформації про небезпеку здійснювали купці, ченці, дрібні торговці, які, перебуваючи на території ворога, передавали здобуті відомості через своїх посильних. Так, історик С. Рудницький розшукав документи, де повідомляється про «своїх людей на території ворога, які давали знати про напади» [274, с. 53]. Другий рівень збору відомостей про пересування противника забезпечувала передня, або «польова», сторожа, завданням якої було встановити перехід кордону ворогом, з'ясувати його чисельність, плани й повідомити це все представникам влади [42]. Сторожова служба зазнавала кількаразового реформування. У 1498 р. на Піотрковському сеймі збільшено видатки на прикордонну сторожу. В березні 1499 р. краківський сейм своєю постановою збільшив її чисельність до 3000 вояків. Керівником оборони 3 травня 1499 р. призначено генерального воєводу Руських земель Петра Мишковського, через два роки цю посаду обійняв галицький староста, гетьман польний

коронний Станіслав Ходецький [618, с. 77, 84]. У 1585 р. галицький каштелян Ян Сенінський уклав карту шляхів, якими волохи, татари і турки нападали на Червону Русь. Вона була вручена королеві Стефанові Баторію [468, с. 10] і використовувалась для організації дислокації військ уздовж позначених трьох основних шляхів – Чорного, Кучманського і Волоського.

Чорний, або Північний, шлях проходив між Дніпром і Бугом, розпочинався біля Тавані, прямував степом уздовж Інгульця до Чорного лісу, де татари організовували пункт збору, далі вів до Білої Церкви, Житомира і на захід – на Старий Костянтинів, Збараж, Кременець, Сокаль, Львів і Галич [566, с. 38; 468, с. 9]. Другий шлях, Кучманський, названий від притоки Бугу річки Кучмань, також починався біля Тавані, переходив на правий берег Бугу, прямував вододілом Бугу і Дністра на Брацлавське воєводство, Поділля, а звідти простягався через Чорний Острів, Гримайлів, Теревовлю, Зборів і Золочів. Ним переважно пересувалися кримські, буджацькі і липковецькі татари, долаючи міста Кам'янець-Подільський, Гусятин, Борщів, Скалат, Гримайлів, Микулинці, Теревовлю, Зборів, Поморяни, Золочів, Сасів [566, с. 38; 468, с. 9]. Волоський шлях брав свій початок на правому березі Дністра, біля його устя, прямував через молдавську Бессарабію, Волощину і через Снятин провадив на Покуття. Від Снятина він мав ще одне найменування – Золотий, так називали його кочовики, бо вважали найбагатшим на здобич. Від Снятина через Коломию, Тлумач і Тисменицю шлях доходив до Чешибісів (тепер Єзуполя), де ділився на три гілки: головну – через Бурштин, Рогатин, Бібрку до Львова і дві другорядні – через Галич, Калуш, Долину, Стрий до Дрогобича й Самбора [468, с. 9-10] і через Золотий Потік, Чортків, Бучач, Монастирська на Підгайці і Бережани [566, с. 42] (дод. А.04.3; А.04.4; А.04.5).

Третій рівень інформування про загрозу нападів забезпечувала «замкова сторожа» – місцева варта, що вела спостереження за місцевістю безпосередньо біля населених пунктів. Теревовлянський повіт було звільнено від посполитого рушення, але «зем'яни» зобов'язані були відбувати при замку, або в полі, або в місті «службу, сторожову денну і нічну» [593, с. 274-275.]. У 1620-х рр. кожне село в Галицькій землі будувало на горі чи підвищеному місці чугу – вартову вежу. На ній цілодобово

несла службу варта з двох – чотирьох осіб. Під час небезпеки варта подавала знаки світловою (запалювали смолоскипи або сигнальні вогні) або звуковою (били в дзвони) сигналізацією [353].

Основний тягар оборони в усі періоди лягав на *пасивний захист з використанням оборонних об'єктів*. Укріплені міста, замки, інкастельовані церкви, костьоли, монастирі, імпровізовані сільські укріплення надавали захист місцевому населенню й служили опорним пунктом й базою провіанту для «поточної оборони». Специфіка розташування оборонних споруд у Галицькій землі відрізнялася від сусіднього Поділля. С. Рудницький вважав, що в Галицькій Русі замки були побудовані дуже густо, тому розміщувалися не оборонними лініями, а групами. Такі оборонні комплекси Галицької землі, як Червоноградський, Язловецький, Бучацький, Терехівський, Коропецький, Коломийський, Галицький замки він відносить до західно-подільської групи [274, с. 52]. М. Плевчинський зазначає, що на 1530-і рр. східні кордони склалися з кількох ліній оборони. Замок у Снятині належав до першої, Терехівля і Галич до другої ліній оборони Руського воєводства [585, с. 22]. За нашими дослідженнями, оборонні об'єкти Галицької землі розташовувалися за принципом надрічних оборонних ліній уздовж річок Дністра, Прута, Бистриці, Золотої і Гнилої Липи, Стрипи, Серету, Збруча. Про це детальніше йтиметься в третьому розділі.

Третім елементом концепції державного захисту вважалося *активне протистояння нападникам силами військових підрозділів*, дислокованих у певних містах або нагально скликаних посполитим рушенням. У Галицькій землі роль активної оборони часто зводилася нанівець через нечисленне наймане військо, слабку його організованість, а також утримання магнатами власних підрозділів. Завданням військових підрозділів «оборони проточної» на чолі з польним гетьманом чи посполитого рушення під керівництвом великокоронного гетьмана була зупинка великих армій ворога. Через слабку мобільність шляхетських підрозділів вони не могли конкурувати зі швидкими чамбулами степовиків.

У 1520 р. генеральному старості Русі, яким на той час був галицький староста Отто з Ходча, вперше офіційно надано право в разі нагальної потреби скликати

посполите рушення без дозволу короля і керувати пограничною сторожею [422, с. 22, 101].

За часів теребовлянського старости Претвича в сер. XVI ст. та за Стефана Хмелецького на поч. XVII ст. оборонний потенціал Польщі був слабким і дуже повільним. «Військо збиралося повільно і виходило за нападниками лише тоді, коли вони, перевантажені здобиччю, поверталися додому. В окремих випадках вдавалося відбити здобич і покарати ворога», – писав С. Рудницький [274, с. 47]. У 2-й пол. XVII ст. тактика активної оборони частіше приносила результати: окремим польським хоругвам вдавалося наздоганяти ворога, розбивати розпорошені загони й відбивати награване добро і ясир (дод. В.06).

Важливу роль у зміцненні обороноздатності краю відігравали *законодавчі ініціативи центральної і місцевої влади*. Усі документи, пов'язані з посиленням обороноздатності населених пунктів Галицької землі, за найменуванням надавача розділяємо на три групи: королівські, сеймові й сеймикові, магнатські і шляхетські.

Одними із найважливіших документів, які врегульовували питання безпеки й організації оборони населеного пункту й мали найвищу юридичну силу, були королівські дипломи про надання поселенням міського статусу. Згідно з ними містяни звільнялися від усіх повинностей, окрім військової. «На жителях сіл, що належали до міста, лежав обов'язок утримання оборонної споруди в доброму стані та несення варті. Обов'язок консервації полягав у зведенні дерева для ізбиць і парканів, копанні ровів і їх очистка. Сторожу відбували почергово. З метою полегшення виконання обов'язків король звільняв жителів від податків чи призначав певні податки, як чопове, акцизи на реставрацію замку» [594, с. 1057].

Починаючи з XVI ст., для отримання дозволу на будівництво замку чи фортеці орендарі державних маєтностей і приватні особи подавали прохання, в якому зазначали причини необхідності зведення у певній місцевості оборонної споруди, а також укладений військовим архітектором проект. Королівська канцелярія задовільняла або відхиляла прохання. У випадку позитивного вирішення ініціаторам будівництва надавався документ під назвою «konsenz» разом із запевненнями винагороди [594, с. 1057-1058].

Низку постанов та ухвал для зміцнення мілітарних об'єктів затверджували сейми і сеймики: постанова сейму про дозвіл сеймикам займатися питаннями фортифікації, ухвали сеймиків про збільшення замкових гарнізонів, постанови сеймиків про запровадження або збільшення гарнізонів в оборонних спорудах, сеймові прохання про відшкодування коштів, витрачених власниками на будову оборонних споруд, прохання сеймиків не призначати урядовців на кілька староств, через те, що це шкодить оборонним укріпленням, постанови сеймиків про ремонт оборонних споруд і відновлення після руїни, ухвали сеймиків про викуп власників замків з неволі, укази сеймиків про необхідність переховування у найближчих оборонних спорудах, домагання сеймиків надати замкам зброю.

Часто рішенням сеймів виділялися кошти на ремонт тих чи інших оборонних споруд. Постановою сейму у 1658 р. дозволено сеймикам Руського воєводства займатися питаннями фортифікації на своїй території й затверджувати нові місця для будівництва оборонних споруд [594, с. 1059].

Численну групу сеймикових ухвал становлять рекомендації послам на вальний сейм про надання дозволу на збільшення чисельності гарнізонів у замках і фортецях. Рішенням сеймика про призначення землі для замку чи містечка визначалася точна кількість вояків залоги, яка приймала головний удар у випадку нападу [274, с. 49-52]. Передусім сеймики домагалися, щоб Галич і Тереховля були зараховані до переліку прикордонних фортець, що дозволяло дислокувати у них гарнізони. У 1652 р. сейм дозволив утримувати в Галицькому замку 100 піхотинців [594, с. 1061]. В інструкції послам на сейм від Галицької землі у 1660 р. рекомендувалося вимагати збільшення залоги Галицького замку ще на 50 вояків за рахунок королівської канцелярії [415, с. 169, № 107/7]. У Тереховлянському замку в 1661 р. несли службу 20 гайдуків, воротний і німець-гармаш. Вони базувалися у спеціальних приміщеннях, так званих «ізбах жовнірських» [225, с. 96].

Із численних сеймикових документів привертають увагу постанови про відшкодування на побудову оборонних споруд коштів, витрачених власниками або містянами, яким за фортифікаційні роботи пропонувалося пільгове оподаткування. У 1618 р. Вишенський сеймик лобіює прохання тереховлянських містян, які взамін

за висипання і зміцнення міських укріплень Теробовлі домагалися продовження лібертації (терміну звільнення від оплати податків). У 1627 і 1631 рр. послам сеймика доручено сприяти направленню ревізорів для визначення коштів, витрачених Олександром Балабаном на ремонт замку. Така ревізія прибула в Теробовлю [594, с. 1061].

У 1658 р. староста галицький Андрій Потоцький за власні кошти провів реконструкцію Галицького замку. Галицький і Вишенський сеймики доручали послам вального сейму порушити питання про відрядження комісії з обрахунку витрат і повернення коштів А. Потоцькому [421, с. 694-695]. Інструкція Галицького сеймика послам на загальний сейм від 25 лютого 1659 р. зазначала: «З огляду на великі кошти, витрачені князем Чарторийським, воєводою брацлавським на фортифікацію замку у дідичному своєму помісті селі Черлениці, що здавна будується і тільки тепер побудований у вигляді регулярної твердині з ескарпованими контрвалами... доручаємо нашим послам обдумати ревізію тієї оборонної споруди і просити Річ Посполиту про виплату компенсації» [418, с. 157, № 35]. У 1668 р. Галицький сеймик визначив оплату Петру Куропатві за витрачені кошти, на які він привів «до кращого порядку» Пнівський замок. Йому дозволено компенсувати 1 000 зл. з чопового податку [415, с. 268, №148/2] [415, с. 282, № 155/8]. В ухвалі Галицького сеймика від 5 лютого 1669 р. зазначено, що Теробовлянський староста Рафал Казимир Маковецький «на фортифікацію Теробовельського замку виділив з милості своєї і бажання на оборону жителів і охорону їх маєтності 600 зл., які декретом трибуналу нашого наказано повернути» [415, с. 151, № 96/7]. Ініціатор побудови Раковецького замку підчаший галицький Беншовський у 1669 р. на сеймі отримав звільнення від оплати податків [415, с. 179, №110/47]. З ухвали вишенського сеймика 1671 р. відомо, що каштелян чернігівський і староста буцнівський Габріель Сільницький на місці старої форталіції побудував замок у Буцневі. Сеймик доручив послам просити сейм про відрядження комісії для ревізії споруди і повернення коштів. Вірогідно, їх Сільницькому так і не повернули, оскільки Белзький сеймик у сер. XVIII ст., через 80 років після зведення замку, знову просив за нього винагороду в кредиторів

Сільницького [594, с. 1068, 1080]. На Галицькому сеймику в 1675 р. вирішено клопотати перед королем про винагороду для шляхтича Грушецького, який «власним коштом укріпив і озброїв замок Данчицю, багато людей від наскоків бусурманських захистив, поклавши кошти свої і здоров'я, іншим фортецям був прикладом обережності і захисту» [418, 397, № 84].

Утримання в доброму стані оборонних об'єктів, зокрема замків, та їх ремонт вимагало великих витрат. Для цього королівські управителі часто використовували доходи зі старостинських сіл. Власне й тому королівські оборонні споруди перебували у найкращому стані. Про ремонт Галицького замку, що стояв у руїні, говорили на сеймиках вишенських у 1590 і 1618 рр. [594, с. 1057-1058, 1061]. На загальних зборах шляхти Галицької землі у 1635 р. ухвалено: «Якщо б потреба була і небезпека загрожувала Речі Посполитій, коли б нам довелося укріплювати служебними людьми окраїнні замки, постановляємо, щоб брацлавський воєвода і галицький староста укріпив Галицький замок, у якому привілеї, книги, записи наші зберігаються ... те ж саме постановляємо для теребовельського старости для укріплення замку теребовельського» [415, с. 339, № 32/15].

Посиленою увагою на засіданнях місцевих представницьких органів користувалися прикордонні оборонні споруди. У 1621 р. сейм прийняв ухвалу про фортифікацію Снятина, а в 1633 р. знову ініціював відбудову укріплень міста, призначивши для цього кошти зі збору податків від купців [505, с. 143, 144].

На сеймику 1675 р. послам доручили домагатися на вальному сеймі субсидій для швидкого відновлення замків і фортець у містах Галичі, Теребовлі, Станиславові, Бучачі, Підгайцях, Снятині і Тисмениці [415, с. 392, № 205/38]. Того ж року на іншому засіданні порушувалися питання необхідності оновлення фортифікацій Стратина і Рогатина [594, с. 1071] та відбудови Мартинівської фортеці біля дністровської переправи [415, с. 395, № 205/66]. Сеймик галицький 1676 р. вимагав виділення коштів на реставрацію Галицького замку, спаленого ордою Ібрагіма Шейтана [594, с. 1061].

Представницькі органи місцевої влади намагалися опікуватися не тільки самими оборонними спорудами, а й людьми, які спричинилися до їх побудови. В інструкції

послам галицького сеймика 1675 р. на вальний сейм йшлося про потребу виділення казною коштів для викупу з полону власника Завалівського замку войськового перемисьльського Маковецького, який із дружиною і дітьми був захоплений у 1673 р. під час нападу на Галицьку землю орди Ібрагіма Шишмана [415, с. 396, № 205/76].

Зрідка сеймики ухвалювали постанови про необхідність переховування місцевого населення у найближчих оборонних спорудах та виділення для них зброї. Датований 1445 р. документ зазначав, що «селяни, попи, зем'яни полишали свої садиби і ховалися з маєтком своїм, худобою до твердинь і замків або тікали у безпечніші краї» [471, с. 147]. Для зупинки масової міграції населення з небезпечних місць сеймики видавали укази, в яких наказували в разі ворожих нападів насамперед ховатися в оборонних спорудах. У 1668 і 1669 р. галицький сеймик домагається забезпечення належним озброєнням Пнівського і Снятинського замків [594, с. 1076, 1070].

Значну роль в укріпленні обороноздатності відігравали магнатські і шляхетські законодавчі ініціативи, втілені у грамотах про надання поселенням міського статусу та в уставах шляхетських зборів про порядок оборони замку. До кін. XVI ст. опіку над будівництвом, перебудовою і ремонтом оборонних споруд виконували старости й орендарі коронних маєтностей. З 1630-х рр. ініціативу перехопили магнати, які часто займали високі військові чи урядові пости. У грамотах про надання поселенням міського статусу власники обіцяли своїм коштом фортифікувати оборонні укріплення, а містяни мали утримувати їх у доброму стані. Зокрема, у грамоті Андрія Потоцького на заснування міста Станиславова (7 травня 1662 р.) зазначалося: «... задумав місто під назвою Станиславів (збудувати – перекл.), яке я своїм коштом (обіцяю – перекл.) фортифікувати, зміцнити валами, оточити мурами і закрити міцними брамами. Обіцяю забезпечити його артилерією і відповідними боєприпасами», міські податки «слід використовувати тільки на ремонт валів і мурів, придбання артилерії, пороху та всякої амуніції, необхідної для оборони міста» [206, с. 13, 15].

У 1674 р. в Бучачі під керівництвом коменданта замку К. Струшевича шляхта, що зібралася у замку, ухвалила порядок оборони твердині, розподілила обов'язки,

призначила відповідальних за провіант, зброю, окремі відтинки оборони. Шляхтичам на певний час заборонялося відходити з Бучача [415, с. 380, № 198/1,9].

На фоні військово-політичної ситуації у Польщі у XVII ст. відбувся значний перелом у теоретично-військовій справі. З. Пілярчик припускає, що це сталося тоді, коли на трон вступила шведська династія Вазів. Зигмунд III, а найбільше Владислав IV були активними прихильниками модернізації армії відповідно до рівня армій західноєвропейських держав, що призвело до значного зростання воєнно-теоретичної підготовки в галузі артилерії, картографії і насамперед військової інженерії у XVII ст. в Польщі [583, с. 57].

Отже, важливими чинниками формування і розвитку оборонних об'єктів Галицької землі були військово-історичний (агресивні військові дії сусідніх держав, власні воєнні дії проти інших країн, події пов'язані з переділом власності); технічний (розвиток вогнепальної зброї, поява далекобійної артилерії та удосконалення стратегії облоги); значне зростання рівня воєнно-теоретичної підготовки в галузі артилерії, картографії, інженерії у XVII ст. в Польщі; суспільний (колонізація шляхтою незаселених територій Галицької землі, зміцнення королівських землеволодінь та збільшення кількості магнатів, активізація національно-визвольного руху, активізація опришківського руху); концепція організації державного захисту; законодавчі ініціативи центральної і місцевої влади. Усі фактори сприяли швидкому, якісному і кількісному розвитку довготривалих фортифікацій у містах, помістях феодалів і сакральних комплексах.

2.3. Розвиток системи оборони і занепад фортифікаційного будівництва Галицької землі у XV–XVIII ст.

Прискорений кількісний і якісний розвиток оборонної архітектури у містах, маєтках знаті, сакральних спорудах пов'язаний з постійними небезпеками, яким піддавалась Галицька земля. Закономірності розвитку системи оборони Галицької землі у XV–XVIII ст. встановлюємо в процесі аналізу історичних періодів активізації і занепаду оборонного будівництва. Визначальними для кожного з етапів

були розглянуті вище зовнішньо- і внутрішньополітичні фактори, наявність ресурсів у фундаторів будівництва. Стратегія й тактика штурму оборонних об'єктів, розвиток осадної зброї й техніки визначали типологію оборонних споруд та укріплень, їх архітектурні і фортифікаційні особливості. Процес еволюції оборонного будівництва розглядаємо у хронологічному порядку з урахуванням чинників розвитку, визначаючи періоди його активізації, стагнації, занепаду, і співставляємо результати з трьома окресленими у дисертації історичними періодами існування Галицької землі як адміністративно-територіальної одиниці (дод. В.08).

У XIV ст. на досліджуваній території внаслідок втрати державності відбулося обезкровлення людських і матеріальних ресурсів, сталися зміни в адміністративно-територіальному поділі й статусі поселень, зникли великі гради, з'явилися дрібні міські поселення на польському і магдебурзькому праві, в яких споруджували «дерев'яно-земляні укріплення, в основі архітектури яких залишалися давні руські традиції, збагачені впливами Західної Європи» [113, с. 184-199]. Перехід від давньоруської до європейської системи оборони проявився у появі нових оборонних споруд – замків (мисові, нерегулярні, наприклад, Бучацький замок, 1397 р.).

Головними причинами прискореного розвитку оборонної архітектури у Галицькій землі в XV ст. було зростання турецької загрози, розвиток вогнепальної зброї і шляхетська колонізація. Каталізатором активізації оборонного будівництва стала паніка у Європі, спричинена захопленням турками Візантійської імперії, Константинополя (1453 р.), Кафи (1454 р.) та кількома татарськими і турецькими нападами на Подільське, Руське і Волинське воєводства (дод. В.06). Потужний вплив на прискорення розбудови нової системи оборони Галицької землі мала шляхетська колонізація. За твердженням Б. Гверкена, «на Руських землях, приєднаних до королівства Польського у XIV–XV ст., надання земель рицарям, що прибули з Малопольщі потягли за собою обов'язок будівництва оборонних садиб, зв'язаних з системою оборони державних границь» [496, с. 34-35]. Малоземельна шляхта Польщі, Чехії, Німеччини, Волощини й Угорщини охоче перебиралася в Руське воєводство, де отримувала вільні землі або маєтності вигнаних чи загиблих місцевих вельмож, користувалася пільгами й мала відчутний матеріальний зиск. Зі

своїх батьківщин колоністи принесли ідеї західноєвропейської фортифікації, які намагалися впровадити на нових землях.

Організаторами оборони Галицької землі у XV ст. – 1-й третині XVI ст. були представники найзаможніших польських родів Бучацьких і Ходецьких, які частково асимілювалися місцевою знаттю. Заможність і вплив Бучацьких набули таких масштабів, що вони могли собі дозволити, наприклад, не підтримувати запропоновану королем кандидатуру на посаду молдавського господаря [618, с. 70]. Найбільше до укріплення краю причинилися Теодорик Бучацький-Язловецький, Міхал «Мужило» Бучацький, Якуб Бучацький, Ян Бучацький. Із Бучацькими в Галицькій землі ділили владу представники шляхетського роду Ходецьких, які прибули на Русь у першій третині XV ст. із Польщі і дуже скоро перетворилися у найбільших землевласників північної частини Галицької землі. До укріплення оборонних об'єктів були причетні Микола Парава з Любіна, Станіслав з Ходча, Микола Ходецький, Отто Ходецький.

В історичних працях згадуються близько двох десятків оборонних об'єктів Галицької землі, що функціонували в названий період. П. Домбковський фіксує в Галицькій землі у XV ст. сім малих замків (*fortalicium*): у Монастириськах, Ляцькому, Порховій, Переволоці, Черлениці (Чернелиці), Межигірцях, Мишківцях і п'ять укріплених міст із внутрішніми замками у Бучачі, Єзуполі, Галичі, Язлівці, Михальчому [471, с. 167]. Про міські укріплення (дерев'яні) Снятина і Рогатина згадує Я. Богдановський [448, с. 68]. Польський дослідник М. Неджвецький вказує, що в XV–XVI ст. на території Галицької землі побудовано замки у семи населених пунктах: Більшівцях, Бобулинцях, Букачівцях, Заболотові, Кукільниках, Микулинцях і Обертині [566, с. 67]. За різними джерелами, зафіксовано існування 20 замків.

У першу чергу в описуваний період на потенційну турецько-татарську загрозу відреагували великі міста, чий укріплення зазнали вдосконалення. В кін. XV ст. у Львові, який за твердженням І. Шараневича «своєю заможністю і рівнем обороноздатності рівнявся найбільшим фортецям Європи», споруджено «подвійні мури середньовічного типу [626, с. 105]. У Галицькій землі, за прикладом великих міст, зміцнено «менші міста воєводства, численні дворища у селах, містах й у

відкритому полі, неподалік одне від одного» [626, с. 54]. Якість оборонних об'єктів залежала від особливостей території, обраної під будівництво, ресурсів і побажань ініціатора [469, с. 40]. Дослідження оборонного будівництва XV ст. ускладнене тим, що оборонні споруди не збереглися до нашого часу [458, с. 65-66]. Встановити їх особливості можна лише за результатами ґрунтовних досліджень, археологічних розкопок, обстеження первісних осередків збережених замків, що частково дало б можливість прослідкувати їх еволюцію.

XVI ст. На формування та удосконалення системи оборони Галицької землі у XVI ст. впливали: активізація молдавських і татарських нападів, застосування для штурму оборонних споруд вогнепальної зброї, зміцнення королівських землеволодінь та збільшення кількості великих землевласників.

За результатами аналізу, оборонне будівництво кін. XV – поч. XVI ст. (1490–1509) характеризується інтенсивним спорудженням невеликих за площею замків і форталіцій (дод. В.08). Період активізації зведення оборонних об'єктів у 1530–1594 рр. пов'язаний з підготовкою до воєн з волохами, турками і татарами, які здійснили 25 нападів із застосуванням вогнепальної зброї. У XVI ст. також прослідковується тенденція до збільшення й посилення королівського землеволодіння. У центрах ґродових і неґродових староств (Галичі, Коломиї, Снятині, Тереховлі, Тлумачі, Калуші, Рогатині) споруджено нові або перебудовано старі укріплені резиденції управителів королівських доменів. Окрім Буцацьких і Ходецьких, з'являються ще сім заможних родин: Зборовські, Мілецькі, Потоцькі, Творовські, Синявські, Струсі, Язловецькі, які отримують високі військові посади і будують у своїх маєтностях добре укріплені оборонні об'єкти [585, с. 23-24]. Саме представники цих родин є засновниками більшості міст на території Галицької землі. Найбільше зусиль до розбудови системи оборони Галицької землі доклали гетьмани польні коронні Ян Творовський і Ян Коля з Делієва та гетьман великий коронний Микола Синявський.

Найчастіше в історичних джерелах і працях дослідників в означений період на території Галицької землі згадуються замки, рідше – міські укріплення, подекуди – інкастельовані споруди. Головним стержнем оборони у XVI ст. вважалися

старостинські Галицький, Калуський, Коломийський, Снятинський, Рогатинський, Теробовельський замки, а також магнатські і шляхетські Чешибішський (Єзупільський – Зборовських), Тисменицький (Паньовських), Пнівський (Куропатів), Завалівський (Маковецьких), Монастирський (Синінських), Буцацький (Буцацьких), Язловецький (Язловецьких), Золотопотоцький (Потоцьких), Будзанівський (Будзановських), Копичинський (Копичинських), Микулинецький (Микулинських), Тернопільський (Тарновських) [511, с. 488], Устецький над Дністром (Мілецьких) [422, с. 107], Баворівський та Чортківський [469, с. 51] замки. Дослідник руських земель XVI ст. О. Яблоновський на поч. XX ст. відзначив, що наведений перелік твердинь ніколи до того часу не був таким численним: «Жоден кляштор, костюл чи двір вельможі не обходилися без укріплень. Відоміші міста та й навіть багато містечок споруджували укріплення з валів і частоколів» [511, с. 489].

Найміцнішою оборонною спорудою Галицької землі у XVI ст. вважався Галицький старостинський замок [457, с. 15]. Близько 1522 р. його ґрунтовно реконструював галицький староста Отто з Ходча, збільшив залогу і забезпечив її вогнепальною зброєю [585, с. 22, 100, 101]. Напередодні війни 1530–1531 рр. міг чинити опір противнику новозбудований невеликий замок у Гвіздці, що належав Яну Творовському. Міцні укріплення мав Рогатинський замок, який зумів витримати облогу молдаван [585, с. 23, 107]. Близько 1567 р. його добудовано і зміцнено за сприяння рогатинського старости Яна Фірлея [553, с. 280], а в кін. XVI ст. ще раз перебудовано й укріплено іншим рогатинським старостою – Олександром Балабаном [423, с. 364].

Решта оборонних об'єктів Галицької землі перед війною 1530–1531 рр. перебувала у напівзруйнованому стані. Серед них – замки в Коломиї, Снятині, Михальчому, Нижневі, Раківці, Чернелиці, Пневі та Надвірній.

Окрім типових кастелів (бойових укріплень без пристінної забудови), у XVI ст. споруджували форталіції з міцно укріпленим одним фронтом. За дослідженнями М. Горна, «в деяких селах будовано замки оборонні, в більшості населених пунктів поставали більш чи менш примітивні фортифікації» [505, с. 79]. Із книг коронної метрики довідуємося, що вже у 1504 р. у Буцневі існувала форталіція, яку в 1511 р.

разом із прилеглими маєтностями викупив у Яна Глогірського теребовлянський староста [594, с. 1068]. Форталіції функціонували також у містечку Більшівцях, селах Блюдниках, Вовчкові, Палагичах, Уторопах та ін. [545, с. 95].

У 1-й третині XVI ст. замки будували переважно з дерева на домінуючих висотах біля міст. Укріплювали їх валами, частоколами і глибокими ровами з підйомними мостами. «Не були ті укріплення нездоланними, однак становили достатню тимчасову оборону для навколишнього люду перед меншими нападами» [585, с. 107]. Підтвердження переваги дерев'яно-земляних укріплень констатує низка дослідників [45, с. 1005-1006]; [422, с. 25]; [546, с. 3-4]; [458, с. 65]; [511, с. 14]; [494, с. 138] (дод. Ж.02.1).

Ситуація змінюється наприкінці століття, коли для оборонних споруд почали використовувати інший будівельний матеріал. Зокрема, в останньому десятиріччі XVI ст. у Польщі повсюдно з'являються муровані замки, які зводили переважно магнати. Таку дату появи мурованих оборонних споруд подає у своїх працях В. Лозінський. Муровані будівлі почали споруджувати в Польщі «в останньому десятиріччі XVI ст. і першій половині XVII ст., коли розпочався найжвавіший будівельний бум, при якому зводилися костьоли і світські споруди, але найбільше замки» [546, с. 7]. О. Чоловський відносить появу мурованих замків у Руському воєводстві до другої половини XVI ст., саме тоді, за його твердженням, «...наступає на тих землях заміна: замки муровані появляються щораз частіше в архітектонічних західних формах» [458, с. 65]. Татарський напад 1589 р., під час якого сильно постраждала дялятинсько-надвірнянська околиця Галицької землі, спонукав шляхтичів Куропатвів до будівництва наприкінці XVI ст. мурованого замку в с. Пнів [289, с. 197-204]. До появи Станиславівської фортеці він вважався найнепрístupнішою оборонною спорудою Коломийського і Галицького повітів Галицької землі.

У XVI ст. закладено 45 міст. У 23 із них зафіксовано міські укріплення, в основному баштово-стінові. Для міських фортифікацій на поч. XVI ст. переважно використовували периметральні земляні вали, рови («перекопи»), частокіл або тин із обмазаних глиною дубових колод. У наріжниках та на довгих пряслах огорожу посилювали баштами з вузькими бійницями, брамами з герсами. Через рови

прокладали звичайні або підвісні мости. Як правило, браму називали за напрямком дороги до великого міста (Львівська, Галицька, Снятинська, Кам'янецька, Бучацька, Рогатинська, Язловецька та ін.) [225, с. 95].

Поширення мурованого баштово-стінового оборонного будівництва в Галицькій землі XVI ст. збігається з часом застосування артилерії, тому відбувається швидке вдосконалення системи оборони фортифікаційних об'єктів. Цю особливість охарактеризував М. Плевчинський: «Перші муровані укріплення були ще в полоні тогочасної вертикальної оборони. Висота мурів і башт, що забезпечувала дотепер безпеку обложеним, втрачала з часом своє значення. Мури і башти вражені прицільними пострілами обвалювалися... Відтепер оборонні укріплення будують так, щоб вони могли вміщувати артилерію для оборони» [585, с. 25].

XVII ст. Головним фактором активізації оборонного будівництва на поч. XVII ст. було збільшення кількості нападів на Галицьку землю татарських і турецьких загонів, посилення національно-визвольного руху, зовнішньополітичні війни другої половини століття, поява далекобійної артилерії та удосконалення стратегії облоги. В перші два десятиріччя татари й турки майже щороку вдавалися до грабунку Галицької землі. «Під їх загрозою як магнат, так і шляхтич думав над створенням для себе і своїх підданих відповідних місць оборони. Завдяки цьому до старих замків приєднується низка нових різного типу і виду» [469, с. 49-50]. У 1630–1660-х рр. кількість нападів зменшується, натомість на оборонне будівництво великий вплив мали національно-визвольні рухи та польсько-турецькі війни.

У 1-й пол. XVII ст. західноєвропейські фортифікатори у Галицькій землі будують перші об'єкти бастионного типу. Бастионна система оборони поступово витісняє баштово-стінові оборонні об'єкти, хоча й не стає масовою. Мури зводять нижчими, місця веж і башт займають земляні чи дерево-земляні бастеї і бастиони, придатні для ведення не тільки фасового, а й фланкового вогню. Оборонні об'єкти нового типу стають складовою частиною «магнатської системи фортець» Речі Посполитої [474, с. 108]. У Галицькій землі головними опорними пунктами були Богородчанська (1640-і рр.), Станиславівська (1662) і Маріямпільська (1692) фортеці бастионного типу [586, с. 95], в межах яких розташовувалися ринкові площі з

торговими рядами і приринковими житловими кварталами, ділянки національних громад, ремісничі ділянки, громадські й військові будівлі, замки власників міст, будівлі служб забезпечення життєдіяльності та постійний гарнізон [469, с. 49-50]. Ці три визначальні за фортифікаційними характеристиками об'єкти були споруджені відповідно у різні періоди активізації оборонного будівництва у XVII ст.

На відміну від попередніх століть, історичні документи XVII ст. фіксують не тільки згадки про існування оборонних об'єктів, а й дати їх побудови та перебудови. Аналіз та узагальнення усіх факторів, які стосуються оборонних споруд Галицької землі у XVII ст., дозволяють виділити чотири періоди активізації будівництва: *перший* охопив 1600–1610 рр. (закладення і модернізація замків), *другий* – 1624–1648 рр. (будівництво нових замків і міських укріплень на фоні економічного зростання), *третій* – 1658–1670-і рр. (модернізація найбільших замків і фортець на Золотому Шляху, викликана загрозою війни з Туреччиною), *четвертий* – 1690-і рр. (спорудження унікальної Маріямпільської фортеці).

У перший період з ініціативи магнатів і шляхти для убезпечення від татарських нападів відбудовано та укріплено замки в Коропці (1607) [505, с. 143], Будзанові (1600–1620), Чорткові (1610), Янові (поч. 17 ст.), Золотому Потоці (1601–1610) [469, с. 71, 73, 82, 101]. *Впродовж другого періоду* з ініціативи королівських урядовців переважно відновлено оборонні об'єкти, що перебували у власності старост. Причинами відбудови були не тільки татарські напади, а й соціальні та національно-визвольні виступи місцевого населення. Для зупинки просування великих армій у 1640-х рр. започатковано будівництво бастионної Богородчанської фортеці [335, с. 27-28; 674, с. 221-226]. За старою баштово-стіноюю системою укріплювались інші міста. Так, у 1624–1626 рр. з ініціативи Станіслава Потоцького відновлено дощенту зруйновану Коломию: «за три роки місто зі своєю обороною, тобто валом, баштами, брамами постало» [505, с. 143]. У сер. XVII ст. завершено будівництво Чернелицького замку [214, с. 149-155].

Після припинення нападів татар, турків і волохів від 1634 до 1648 рр. тривала відбудова магнатських і шляхетських фортифікацій. Цей період в історії Речі Посполитої називають специфічним терміном – «період «щасливості польської». За

правління Владислава IV це була доба найбільшої розбудови «кресів». Сітка їх розрослася в тому часі по землях України, Брацлавщини, Поділля, Волині, а також Русі Червоної, яка стає існуючою країною замків. До кінця XVII ст. всіялася вона густо в межах теперішнього Тернопільського воєводства оборонними ланцюгами вздовж Збруча, Гнезни, Серету, Стрипи, Липи» (О. Чоловський) [469, с. 49-50]. У цей час Потоцькі побудували нові замки в Єзуполі і Тисмениці, Сікержинські – в Нижневі, Чарторійські – в Чернелиці, Стрежемецькі – в Городенці, Сілецькі – в Обертині, Яблоновські – в Лючі, Белзецькі – в Турці, Куропатви – в Пневі, Палагичах, Волосові, Чернієві, Ржешотарські – в Делятині, Жечковські – в Заболотіві над Бистрицею Солотвинською. Олександр Конецпольський надає своєму селові Мочар (тепер Лисець) статус містечка і будує ще одну «твердиню на Золотому шляху». З ініціативи старост відновлено замки у Снятині і Коломиї [468, с. 11].

У 1626–1631 рр. тривала відбудова Тербовлянського замку [505, с. 143], яку завершили за старости О. Балабана, що фіксує люстрація 1631 р. [634, с. 34]. В тому ж році відбудовано Бучацький замок. У 1633 р. сейм доручив відновити фортифікації Снятина за кошти від оподаткування купців. У 1636 р. зміцнено мури Гримайлова [505, с. 144]. Ініціаторами будівництва і перебудови оборонних споруд у цей період виступає заможна і середня шляхта: Ян і Мартин Ходоровські, Людзіцькі, Синявські, Ян Гольський, Стефан Потоцький, Кшиштоф Вихровський, Маковецькі [566, с. 67-68], Могили [545, с. 394], Броніслав Грушецький [437, с. 684].

Після періоду «щасливості польської» розпочався «період руїни». Під час національно-визвольного повстання 1648 р. на Галицькій землі майже всі замки були захоплені селянами. Вистояли лише два: Галицький і Пнівський. Безуспішну спробу здобути Галицький замок у 1648 р. здійснив загін Семена Височана. Тільки після переможної для українського війська Збаразько-Зборівської битви (1649 р.), частина козацьких полків, яка направилася в Руське воєводство, здобула Галич із замком [55, с. 153]. Штурм повстанців поляки відбили в мурованому замку у Пневі, де зібралася велика кількість шляхти з усього Покуття [468, с. 12]. «Височан облягав Пнівський замок Куропатвів, куди сховалася навколишня шляхта, однак не здобув його» [545, с. 328]. «Пнівський ... знаходився в облозі кілька тижнів. Шляхта з

Болахівського замку поспішила лісами на допомогу, але через слабкість повернула назад. Незважаючи на це, замок щасливо оборонився» [466, с. 4]. Здобуті Б. Хмельницьким під час національно-визвольної війни Чортківський, Золотополицький, Буцацький, Підгаєцький та інші замки дуже потерпіли, але, оскільки належали магнатам, то були швидко відбудовані [664, с. 225-226].

Детальну інформацію про оборонні споруди Галицької землі сер. XVII ст. містять матеріали судових позовів польської шляхти про осаду, пограбування і руйнування маєтностей під час національно-визвольної війни 1648–1649 рр., про що йшлося вище [312, с. 17, 20-21, 24] (дод. Д.02.1; Д.02.2).

Впродовж *третього (1658–1670-і рр.) і четвертого (1690-і рр.)* періодів активізації оборонного будівництва ініціативу у шляхти перехоплюють воєводи, великокоронні і польні гетьмани. Необхідність спорудження і зміцнення фортифікацій була викликана загрозою великомасштабної війни з Туреччиною. Загальну характеристику оборонному будівництву цього періоду дають О. Чоловський і Б. Януш: «польська шляхта, яка часто бувала за кордоном, знайомила там наочно зі всіма здобутками військового мистецтва, приглядалася до оборонних об'єктів нової системи. Багато шляхтичів, повернувшись додому, прагнули усі ті здобутки застосувати у себе, для власної оборони та оборони краю. На їх заклик до Польщі прибувають італійські, німецькі, голландські, французькі військові інженери й архітектори, які проектують твердині, використовуючи найновіші досягнення» [469, с. 49-50].

У 1662 р. київський воєвода Андрій Потоцький за проектом інженера-фортифікатора Франциска Корассіні заклав Станиславівську фортецю. Початково укріплення склалися з «шести правильних земляних бастіонів, нижче яких частокіл з поставлених сторч цілих дубів» [540, с. 172]. Натомість місцева шляхта через відсутність коштів не могла дозволити собі запросити іноземних інженерів-фортифікаторів. Тому менші оборонні об'єкти продовжували будувати «доморослі архітекти, що не знають поступу мистецтва фортифікації, часто будуючи їх у системі колишній середньовічній (баштово-стіновій) з невеликими модифікаціями щодо укладу стрільниць і різних укріплень для фланкової оборони» [469, с. 49-50].

У XVII ст. більшість оборонних споруд Галицької землі, особливо в сільській місцевості, проектували місцеві зодчі. На відміну від попередньої доби, будівництво нових замків і міст-фортець вимагало майстрів різних професій (каменярів, мулярів, теслів) і допоміжних працівників (підмайстрів, учнів, а також низькокваліфікованих робітників). Е. Горнова в документах XVII ст. розшукала унікальні відомості про мулярів Стефана з Теробовлі, Петра з Гримайлова і невідомого муляра з Будзанова. За твердженням дослідниці, будівничі рідко згадувалися в документах тому, що оподаткуванню підлягали й включалися в податкові реєстри тільки ремісники, а мулярі переважно працювали під покровительством старост і не платили податків [507, с. 65]. Рідко згадуються в податкових реєстрах і теслі. З актових книг відомо про шістьох із них у Галичі (на 1609 р.) та по одному у Будзанові (1614 р.) і Чорткові (1614 р.) [507, с. 66, 84].

У 1670-х рр., готуючись до війни з турками і татарами, активну роботу з будівництва оборонних споруд у Руському воеводстві власним коштом розгорнув гетьман великий коронний Ян Собеський. «Фортеці і замки лежали майже в руїнах, і навіть, якщо й деякі фортифікаційні укріплення представляли якусь вартість – то бракувало їм належного озброєння і відповідної залоги. Даремно гетьман великокронний і маршалок коронний Ян Собеський намагався вплинути на сейми Речі Посполитої і короля, щоб зміцнити оборонні укріплення і забезпечити оплату жовнірам. Не дочекавшись допомоги, він на власні кошти укріплював замки і фортеці й постачав гарнізонам необхідні речі...» (І. Зелінський) [680, с. 2, 3].

У звітах про переслідування Яном Собеським у 1672 р. татарських чамбулів у Галицькій землі згадуються укріплене місто Калуш [680, с. 35; 615, с. 312-326] та 5 замків: Новицький, Калуський, Галицький, Станиславівський, Тисменицький [680, с. 33, 35, 38]. Напередодні війни 1676 р. гетьман Дмитро Вишневецький доповідав сейму, що офіційно провіантом забезпечувалися фортеці Бережани, Залозці, Теробовля, Язловець [674, с. 293].

Останнім масштабним реалізованим проектом у Галицькій землі було будівництво у 1691–1692 рр. з ініціативи Станіслава-Яна Яблоновського Маріям-пільської фортеці бастіонного типу з кронверком [329]. Деякі дослідники

припускають, що твердиню проектував голландський інженер Тильман ван Гаммерен [434, с. 50-52].

Після національно-визвольної війни сер. XVII ст. в Руському, Подільському і Волинському воєводствах, за твердженням польського історика В. Гуперта, поширеними були два типи міських укріплень: польські й козацькі. «Польський тип охоплював всю Галицьку землю й сягав менш-більш по Смотрич у Подільському воєводстві і по Случ у Волинському воєводстві. Головною його ознакою були рови і мури, що оточували місто, на взірць мурованого замку. Козацькі укріплення склалися переважно із земляних валів, палісадів, ровів. Від атаки татарської кінноти вони могли дати тимчасовий прихисток, однак не були призначені для тривалішої облоги великих армій» [508, с. 255]. За нашими дослідженнями, переважають «козацькі» (в термінології В. Гуперта) укріплення, а не «польські».

Як і в попередні періоди, основним матеріалом для оборонного будівництва служило дерево. У Тербовлянському і Коломийському повітах, де було достатньо і каменю, і дерева, з'являються комбіновані (дерево-муровані) й муровані твердині. Зокрема, більші за площею Кутський, Надвірнянський та Пнівський замки побудовано з каменю, цегли та дерева, а менші за площею Лючанський, Уторопський, Яблунівський – з дерева і глини [289, с. 197-204].

У XVIII ст. зменшення масштабів та кількості татарських і турецьких нападів призвело до затишшя на території Руського воєводства. Річ Посполита перейшла від оборонної до наступальної тактики проти султанської Туреччини і Кримського ханства, але актуальними залишаються оборонно-наступальні дії у можливих військових конфліктах з Російською імперією. З огляду на окреслені фактори розвиток оборонного будівництва Галицької землі у XVIII ст. поділяємо на два періоди. Впродовж *першого*, що тривав у першій половині століття, зміцнено і модернізовано укріплення замків за бастіонною системою, стратегічні фортеці перетворено в опорні пункти на шляху просування ворога, зведено слабо укріплені католицькі монастирі. Відпадає потреба у будівництві оборонних об'єктів за баштово-стіноюю й бастейною системою оборони, оскільки вони руйнуються новітньою артилерією з нарізним стволом. Упродовж *другого* періоду, який почався

з середини століття і тривав до поділу Польщі (1772), відбувся практично повний занепад існуючої системи фортифікацій. У новій доктрині оборони міста-фортеці, укріплені міста, замки, інкастельовані споруди не відігравали такої ролі, як в попередні періоди, тому поступово занепадали. Сейм зупиняє виділення коштів на ремонт оборонних об'єктів. Замки передавалися судовим адміністраціям, монастирям, релігійним громадам, шпиталям, промисловим підприємствам, також перебудовувалися у цивільні палаци. Почався період розбору міських укріплень.

У 1-й пол. XVIII ст. на випадок війни з Російською імперією утримуються в доброму стані стратегічні Станиславівська й Маріямпільська фортеці та близько десяти замків: Галицький, Терехівський, Бучацький, Чортківський, Чернелицький, Завалівський, Микулинецький, Пнівський, Раковецький, Язловецький. Після 1721 р. фортифікації Станиславівської фортеці укріплено за системою Вобана. Червоною цеглою і вовчинецьким каменем ескарповано куртини, фази і фланки бастіонів, побудовано брами з тесаного каменю [606, с. 210]. У 1730-х рр. роботи з ескарпування каменем і цеглою куртин Станиславівської фортеці продовжувалися під керівництвом інженерів-фортифікаторів Христіана Дальке і Станіслава Потоцького [296, с. 150]. У 1739 р. під час російсько-турецької війни московські війська не змогли взяти штурмом фортецю [432, с. 11-12]. Відомо, що в сер. XVIII ст. на її верхах розташовувалося 120 гармат [296, с. 153].

У 1720 р. у привілеї Адама Синявського на підтвердження містечку Товсте магдебурзького права зазначалося, що містяни повинні по черзі стояти на варті на «окопі стражників», а також дбати, щоб вали, палісади, окопи, стрільниці довкола міста були добре впорядковані та не бракувало гармат, гаківниць, пороху і свинцю [298, с. 33]. У 1730-х рр. Каєтан Яблоновський ескарпував каменем бастіони і куртини Маріямпільського замку [406, с. 114; 331, с. 31]. Гетьман великокоронний Станіслав Яблоновський та його нащадки відбудували й перетворили у військовий опорний пункт на турецькому прикордонні Завалівський замок [458, с. 123]. Певний час польський гарнізон розташовувався в Микулинецькому замку [458, с. 90]. Непроступний Пнівський замок у 1745 р., після вигасання роду Куропатвів, перейшов до Цетнерів, а згодом – до Телефусів, які піддали його незначним

перебудовам і використовували як житло до кін. XVIII ст. [480, с. 282; 353, с. 95-96]. Збереження приватними власниками замкових споруд було викликане побоюванням виникнення народних повстань. У 1720 р. для боротьби з опришками Юзеф Потоцький побудував замок у Кутах [282, с. 28], у якому до 1789 р. перебувала залога гайдуків, що мала протистояти опришківському руху [316, с. 98]. В замках Коломийського повіту також утримувалася достатня для оборони кількість зброї [363, с. 1590].

Проте, починаючи із сер. XVIII ст., більшість королівських замків на території Галицької землі втратили своє функціональне призначення й використовувалися як резиденції старостинської адміністрації, суди, адміністративні установи. За інвентарем 1768 р., у Снятинському замку існували споруди, позбавлені оборонних функцій: «палац дерев'яний, офіцина, кухня, дерев'яна брама» [421, с. 744] [345, с. 62] (дод. Є.03.1; Є.03.2). Втрату укріплень і появу цивільних споруд фіксують інвентарі Галицького і Калуського замків (дод. Д.02). Деякі старости за власні кошти проводили перебудову зі збереженням оборонних укріплень. Зокрема, укріплення Рогатинського замку наказав зберегти староста Жевуський [423, с. 365]. Ознаки втрати оборонної функції проявлялися і в резиденційних об'єктах, наприклад, добудува К. Яблоновським у 1730-х рр. до спорудженого батьком палацу другого поверху в Маріямпільському замку [406, с. 114; 331, с. 31]. Окремі замки в цей період використовували для політичних зібрань шляхти. Так, у 1764 р. в Галицькому замку з ініціативи Потоцьких проголошено утворення пропольської конфедерації, в Маріямпільському – проросійської реконфедерації [327, с. 39]. У 1768 р. в ході сутичок між прихильниками і противниками Барської конфедерації згорів Раковецький замок, і його більше не відновлювали [589, с. 195; 590, с. 64].

Приватні оборонні об'єкти Галицької землі, що не відігравали стратегічної ролі, власники перебудовували в палаци, сакральні споруди, промислові підприємства, водолікарні, казарми та адміністративні установи. Близько половини оборонних об'єктів розібрано через відсутність коштів для їхнього утримання (дод. В.07). Перетворення окремих замків із оборонних об'єктів у світські проходило у два-три етапи. Наприклад, перший етап перебудови Скалатського замку започатковано

Веронікою Віхровською та її чоловіком Яном Фірлеєм у кін. XVII ст. [458, с. 104]. У 1795 р. графиня Марія Водзіцька остаточно перетворила його в світський палац [458, с. 108-109; 589, с. 199]. Адам Синявський у 1720-х рр. перебудував у світську споруду Гримайлівський замок. Під час реконструкції «знесено вали і закладено обширний англійський парк» [458, с. 80; 219, с. 96; 102, с. 4]. Остаточно оборонні функції твердиня втратила близько 1840 р., після того, як А. Никорович перетворив замкові будівлі у палац [458, с. 80].

Інтенсивно процес перебудови замків у барокові палацово-паркові комплекси тривав у сер. – 2-й пол. XVIII ст. У 1760-х рр. Людвіка з Мнішків Потоцька неподалік від Микулинецького замку спорудила палац, після чого сама твердиня почала занепадати [298, с. 24]. У 1770-х рр. Жевуські розібрали й перебудували в палац Бурштинський замок [423, с. 365]. Станіслав Понятовський перебудував у палац нижній Язловецький замок [458, с. 83].

Активізувався процес перебудов після першого поділу Польщі (1772 р.). У 1780-х рр. староста канівський Микола-Василь Потоцький перебудував у житлову резиденцію замок у Підзамочку, реконструювавши оборонні елементи, наприклад, бійниці другого поверху веж перетворено у вікна [589, с. 193]. У 1786 р. князь Дмитро Яблоновський перебудував у палац замок у Підкамені [423, с. 365; 260, с. 161]. В останні два десятиріччя XVIII ст. на місці замків споруджено палаци у Псарах [260, с. 162], Золотниках [598, с. 254], Копечинцях (під палац пристосовано одну з башт і фрагмент замкового муру) [298, с. 21]. У 1783 р. у частково реконструйованому Станиславівському замку «Бліх» власниця міста Катерина Коссаковська приймала цісаря Австрійської імперії Йосифа II [606, с. 211].

Перебудова оборонних споруд Галицької землі під світські палаци продовжувалася й впродовж 1-ї пол. XIX ст. у рисах класицизму та історизму із запозиченнями із середньовіччя і ренесансу. У с. Порохова на місці замку Цілецькі звели «мурований палацик» [556, с. 175]. Близько 1820 р. з ініціативи князя Кароля Понінського розібрано дві башти і три прясла Червоногородського замку. Вціліле крило за проектом архітектора Т. Мокловського перебудовано у великопанську садибу-палац. Дві башти замку і пов'язаний із ними мур утворювали основу

світського палацу [589, с. 171; 469, с. 72]. У 1864 р. на місці Коропецького замку побудовано палац Казимира Бадені [298, с. 21].

Практикувалося пристосування споруд оборонних об'єктів та прилеглих територій під костьоли та монастирі. У 1708 р. в центрі Личківського замкового двору побудовано костюл [298, с. 23-24], а згодом і парохіальну резиденцію [613, т. 5, с. 231]. У 1765 р. частину Будзанівського замку пристосовано під костюл, у другій частині влаштовано помешкання пробоша [431, с. 268-271]. В сер. XVIII ст. в Городенківському замку розміщено шпиталь монахів-місіонерів. На 1788 р. в ньому функціонувала світська школа з німецькою мовою викладання [294, с. 50-52]. У 1789 р. за наказом австрійської влади розібрано Кутський замок [187, с. 83-89], а на його місці побудовано римо-католицький костюл [71, с. 11].

Деякі підприємливі власники перебудовували замки у промислові підприємства, медичні заклади, віддавали в оренду під військові казарми та адміністративні установи. У 1790-х рр. з ініціативи Богушів у Янівському замку функціонувала фабрика селітри [421, с. 736; 353, с. 83], Конопки пристосували Микулинецький замок під суконну фабрику [458, с. 90; 589, с. 185], в Підзамоцькому замку діяла паперова мануфактура [208, с. 102], Яблунівський замок реконструйовано під казарми для гарнізону, що мав займатися боротьбою з опришками [288, с. 2]. В кін. XIX ст. Коритовський продав Тернопільський замок міському уряду, який переобладнав його під казарми [458, с. 116; 130, с. 55, №60]. Станиславівський замок у 1803 р. передано військовому шпиталю [296, с. 153]. У зв'язку зі зміною функціонального призначення його кілька разів перебудовували [432, с. 11-12]. Власник Раківця Дверницький у 1840 р. заклав на руїнах Раковецького замку поташарню, яка через кілька років згоріла [458, с. 104]. Замок Мошинських у Козовій у 1880-х рр. пристосовано під повітовий суд із в'язницею і помешканням судді [613, т. 4, с. 399; 298, с. 20]. Як промислові підприємства використовувалися оборонні споруди й в перші десятиріччя XX ст.: в 1910-х рр. у Лошнівському замку влаштовано гуральню [431, с. 282 ; 514, с. 245], у 1920-х рр. в Підгаєцькому – броварню [129, с. 25].

Після поділів Польщі колишні старостинські адміністрації було ліквідовано. Більшість оборонних споруд старостинської юрисдикції руйнуються, представники австрійської влади наказують розбирати їх на будівельний матеріал, залишаються земляні вали і фрагменти мурів. Так, у 1778 р. мури і башти Коломийського замку розібрано за вказівкою місцевої самоуправи, каміння використано для міських будинків [за збірником «Коломия і Коломийщина». Коломия, 2008, с. 28]. У 1780-х рр. Галицький замок покинула судова адміністрація, у 1795 р. через осування Замкової гори демонтовано частину мурів [327, с. 43]. За люстрацією 1765 р., Тереховлянський замок стояв пустою [458, с. 120]. На поч. ХІХ ст. на його дворі будівлі розібрали і з їх матеріалу спорудили казарми [458, с. 120]. Із матеріалу розібраних тоді ж житлових і господарських будинків Надвірнянського замку зведено броварню [458, с. 95-96].

Приватні власники, дідичі містечок і сіл продавали будівельний матеріал із замкових руїн. У 1770-х рр. повністю втратили своє значення і були розібрані Гвіздецький [290, с. 22] і Шешорський [187, с. 83-89] замки. На поч. ХІХ ст. власники Буцацького замку Каєтан і Павло Потоцькі дозволили демонтувати мури Буцацького [427, с. 12] і Підзамоцького замків [589, с. 193].

З початком ХІХ ст. продовжується процес нівелювання оборонної функції замків і фортець, інтенсивно розбираються міські укріплення, що сприяє асиміляції передмість, збільшенню міських територій та активному цивільному будівництву. Незважаючи на загальний процес демілітаризації у перші десятиріччя ХІХ ст., окремі стратегічні оборонні об'єкти ще були задіяні у військових діях. Так, у 1809 р. в Маріямпільському замку дислокувався чотиритисячний загін польських повстанців під командуванням П. Стрижевського. Австрійська армія (бл. 8 000 вояків), яка підійшла під замок і обстрілювала його з гармат, не зруйнувала твердиню завдяки тому, що вночі поляки її покинули [613, т. 7, с. 147-148]. Але у зв'язку з цими подіями за наказом австрійських урядовців у 1817 р. Маріямпільський замок частково розібрали. Демонтаж ескарпів виконували ямницькі селяни [331].

Під час російської окупації Тернопільського округу в 1814 р. розібрано замкові мури і вежі Баворівського замку, а в 1860-х рр. на місці замкової каплиці споруджено греко-католицьку церкву [604, с. 755]. У 1850-х рр. у період відсутності у Єзуполі власника садівник дозволив демонтувати замкові мури, засипати фosi, а з матеріалу побудувати шпихлір [406, с. 78-79]. У той же час за вказівкою Серватовських розібрано руїни Буцнівського замку, матеріал використано для зведення палацу [302, с. 206]. У 1860-х рр. замкові мури Струсівського замку демонтовано за наказом графині Ланцкоронської [431, с. 290].

Подібна ситуація з *кін. XVIII ст. склалася і з міськими укріпленнями*. У багатьох випадках тепер складно ідентифікувати сліди міських укріплень, оскільки після розбору мурів і забудови прилеглих земельних ділянок ігнорувалося правило відступу забудови від укріплень на 60 м. Внаслідок розбудови міст парцелі частково заходили на вали, а засипані ділянки ровів обживалися. У 1789–1793 рр. міські фортифікації у Кутах втратили свою функцію, про що свідчать записи метрики [71, с. 10]. У 1804 р. австрійський цісар видав наказ про знесення мурів і валів Станиславівської фортеці, розбір мурованих елементів укріплень тривав до 1820 р. [296, с. 156; 548, с. 212]. У 1809–1816 рр. міські мури Баворова демонтовано під час російської окупації Тернопільського округу [604, с. 755].

Руйнування залишків оборонних споруд Галицької землі довершила I Світова війна. У 1916 рр. під час австро-російського двотижневого протистояння артилерійським обстрілом знищено руїни укріплень замку Казановських та міських укріплень у Більшівцях [340, с. 310], залишки оборонних укріплень у Підкамені [260, с. 161], Францисканський монастир у Святому Станіславі біля Галича [199, с. 66]. В роки війни знівельовано майданчик Буцнівського замку, [406, с. 23-24; 302, с. 206] зруйновано будівлі Скалатського [589, с. 199] і Богородчанського [335, с. 30-31] замків. Копечинський замок повністю знищено російськими військами під час бойових дій [298, с. 21].

Підсумки функціонування оборонних об'єктів Галицької землі у XVIII ст. влучно охарактеризував О. Чоловський: «Із припиненням татарських нападів 1699 р., з усталенням спокою і безпеки на кресах закінчилася і воєнна роль замків. Більшість

із них після катастроф лежать у безповоротній руїні. Частина тільки щасливо вціліла або ж власниками була реставрована і повернута до первісного стану. З XVIII ст. не було вже потреби будівництва нових, натомість старі, не завжди придатні для помешкання, звідусіль замкнуті природним рельєфом, понурі і ледве доступні, мусіли уступити новим вимогам іншого часу, життя і смаків. Місця замків займають злегка відкриті панські резиденції нового типу, побудовані на зразок італійських вілл і французьких палаців, часто це витвори високої архітектурної вартості, повні комфорту, елегантності і пам'ятковості. Відтоді, коли старий замок перестав бути садибою свого власника, швидко змінився стан його збереження. Трудність утримання двох резиденцій приводила до занедбання старої. Занедбані, через деякий час вони приходили в запустіння, яка закінчувалася руїною. Спричинилися до неї економічний занепад родових помість, поділи маєтностей, політичні катастрофи, а також дивна легковажність до вартості тих пам'яток... У багатьох місцях розібрано їх аж до ґрунту, в результаті чого від багатьох замків залишилися тільки спогади» [469, с. 53-54].

Отже, підтримання у доброму стані укріплених феодальних резиденцій Галицької землі впродовж 1-ї пол. XVIII ст. пояснюється необхідністю оборони від соціальних бунтів і повстань, а також перетворення їх в опорні пункти під час воєн. Із сер. XVIII ст. відбуваються процеси занепаду оборонних комплексів. Головні причини регресу оборонної архітектури крилися у відсутності доцільності подальшої розбудови фортифікацій через зникнення потенційної загрози нападу, а також у відсутності технічних можливостей оборони перед нарізною артилерією (дод. В.09).

Висновки до розділу 2

Відповідно до динаміки адміністративної еволюції Руського воєводства запропоновано умовно виділити три хронологічні періоди функціонування земель та повітів: перший – від створення Руського воєводства (1434) до Люблінської унії (1569); другий – від Люблінської унії до адміністративної реформи Станіслава

Понятовського (1764); третій – від адміністративної реформи Станіслава Понятовського (1764) до першого поділу Речі Посполитої (1772) – та згідно з адміністративно-територіальним устроєм кожного періоду визначити перелік досліджуваних населених пунктів з оборонною функцією.

Виявлено, що основні принципи оборонного будівництва XV–XVIII ст. на території Галицької землі було закладено в попередні епохи: добу Галицького (XII ст.), Галицько-Волинського (XIII ст.) князівств та Руського королівства (XIV ст.), жителі яких володіли набутими в процесі еволюції оборонного будівництва місцевими способами і засобами захисту від нападів. На території майбутньої Галицької землі відбувався перехід до спорудження оборонних споруд західноєвропейського типу. Археологічно доведено, що частина оборонних об'єктів постала на місці городищ.

Доведено, що головними чинниками формування і вдосконалення оборонних комплексів Галицької землі були: військовий (постійна зовнішня і внутрішня небезпека), концепція організації державного захисту і законодавчі ініціативи центральної і місцевої влади. Усі три фактори сприяли швидкому, якісному і кількісному розвитку довготривалих фортифікацій у містах, помістях феодалів і саркральних комплексах.

Виявлено, що на будівництво і вдосконалення оборонних споруд Галицької землі впливали такі чинники: військово-історичний (агресивні військові дії сусідніх держав, зовнішньополітичні війни, події, пов'язані з переділом власності), технічний (розвиток вогнепальної зброї, поява далекобійної артилерії та удосконалення стратегії облоги), суспільний (колонізація шляхтою незаселених ділянок Галицької землі, зміцнення королівських землеволодінь і збільшення кількості магнатів, активізація національно-визвольного руху та опришківського руху).

Встановлено зв'язок між постійною небезпекою, якій піддавалась Галицька земля, і прискореному кількісному і якісному розвитку оборонної архітектури в містах, помістях знаті, сакральних спорудах.

Досліджено, що найчастіше на досліджуваній території будували земляні і дерево-земляні укріплення, техніка спорудження яких зародилася ще в давньоруський період. Специфічні риси примітивізму збереглися до сер. XVIII ст. у

численних замках і форталіціях, основними елементами яких були вал, рів, дерев'яний паркан, частокіл.

Прослідковано, що в XIV–XVI ст. споруджували вежо-стінові кам'яні замки-кастелі, у XVI–XVII ст. – переважно прямокутні в плані замки з кутовими баштами. У XVII ст. в Галицькій землі зводять бастионні замки та фортеці французької і голландської шкіл фортифікації. У 2-й пол. XVIII–XIX ст. розпочався процес руйнування оборонної архітектури Галицької землі, не зафіксовано спорудження жодного оборонного об'єкта.

Прослідковано, що розвиток оборонних споруд Галицької землі проходив із запізненням на 50–70 років порівняно з європейською фортифікацією. Найдосконалішими на досліджуваній території були бастионні оборонні об'єкти: Станиславівська, Маріямпільська та Богородчанська фортеці і Чернелицький замок.

РОЗДІЛ III

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ОБ'ЄКТІВ ОБОРОННОГО ЗОДЧЕСТВА ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 1434–1772 рр.

3.1. Виявлення й ідентифікація історичних оборонних комплексів і споруд Галицької землі

Визначальним питанням оцінки оборонних споруд та укріплень як об'єктів культурної спадщини є їх ідентифікація як складових частин історичних містобудівних комплексів та у системах оборонної архітектури.

Виявлення, історико-архітектурне вивчення втрачених, не досліджених і не введених на сьогодні у науковий обіг оборонних комплексів Галицької землі, а також ідентифікація в сучасних умовах об'єктів, які попередньо досліджувалися фахівцями, здійснювалось за такими критеріями: 1. Підтвердження внаслідок натурних досліджень існування замку, міських, монастирських укріплень за рівнем збереження оборонних споруд: уцілілими фрагментами будівель, доступними підземними залишками, збереженими наземними археологічними залишками, слідами укріплень, абрисом укріплень, які відслідковуються за конфігурацією вулиць, планувальною структурою міських ділянок, ландшафтним оточенням; 2. Документальне підтвердження існування споруд за історичними, нарративними, іконографічними джерелами; 3. Виявлення та ідентифікація оборонного комплексу за картографічними джерелами; 4. Визначення ймовірного розташування втраченого оборонного об'єкта з прив'язкою його контурів до існуючої території; 5. Ідентифікація та каталогізація об'єктів за попередніми науковими дослідженнями (історико-краєзнавчими, археологічними, архітектурно-інвентаризаційними, архітектурно-реставраційними тощо).

Аналіз історичних джерел, історичних картографічних матеріалів (карти Галичини і Володимирії Ф. фон Міга (1779–1782), кадастрові карти (1828–1875)) для вибраних оборонних об'єктів здійснювався паралельно з роботами реставраційної

ідентифікації і теоретичної реконструкції планувальної структури досліджуваних фортифікацій на певний історичний період (дод. А.05.1-А.05.8).

Згідно із визначеною методикою, ідентифікацію оборонних комплексів здійснено за історичними, картографічними джерелами; попередніми історико-краєзнавчими, археологічними, архітектурно-реставраційними дослідженнями; власними натурними обстеженнями, котрі представлено у додатку.

Історичні джерела документально засвідчують існування оборонного об'єкта, містять відомості про будівництво і функціонування, перебудови, історичні події, руйнування, зміну функціонального призначення тощо.

За інвентарями та люстраціями міст і сіл Галицької землі, виявлено та підтверджено існування 26 оборонних об'єктів (дод. Д.01.1; Д.01.2; Д.01.3). В окремих випадках на основі документів з'ясовано характер оборонних споруд та укріплень. У судових матеріалах 1649–1650 рр. згадуються 13 замків (дод. Д.02.1; Д.02.2). Важлива інформація для виявлення та ідентифікації оборонних об'єктів Галицької землі подана у звітах львівського католицького архієпископа Іоанна Дмитра Соліковського (1600) [599], в них збереглися відомості про 17 об'єктів (дод. Д.03.1). Інформативним є щоденник німецького мандрівника Ульріха фон Вердума [540; 278] (дод. Д.03.2). До прикладу, підтверджено існування оборонних об'єктів та проаналізовано їх характерні особливості: за архівними джерелами – замків Адама Синявського у Бурштині [330, с. 226-227], Станіслава і Юрія Варшицьких у Букачівцях [437, с. 1644-1647], Павла Беное у Шешорах [226, с. 211], за описами мандрівників – укріплених міст Кукільники, Єзуполя, Тисмениці, Тлумача, Золотого Поточу, Язлівця, замку Данчиця біля с. Долина Тлумацького району Івано-Франківської області [278, с. 100-101], за звітами архієпископів – замків у Підкамені, Васючині, укріплених міст Рогатині, Снятині [599, с. 39-43], за щоденниками воєначальників – замків у Калуші, Новиці [615, с. 312-326].

Віднайдено архівні матеріали, які ілюструють пам'яткоохоронну діяльність міжвоєнного періоду й одночасно є джерелами для вивчення оборонних комплексів. Серед них – матеріали обстеження й інвентаризації замку у Борках Великих. У квітні 1937 р. в цьому містечку на території парку графині Митровської під час

земляних робіт інженер Альфред Маєвський зафіксував наявність мурів, «пивниць і фундаментів великої будівлі» і припустив, що це залишки оборонного замку, оскільки фундаменти розташовувались «на горі на краю схилу» [132, с. 48]. У вересні того ж року фундаменти обстежили керівник «Закладу наукового фундації Баворовських у Тернополі» д-р Л. Попель та делегат воєводського уряду інженер Маєвський й зафіксували існування на глибині 4-5 м «великих пивниць зі склепіннями» завдовжки близько 80 м. В одному місці на стіні виявлено дату «1751 р.». Окрім того, на території парку дослідники віднайшли сліди оборонних валів і зробили висновок про існування на цьому місці оборонної споруди [132, с. 43, 48]. У матеріалах справи подано інвентарний план території з нанесеними контурами підземних і наземних археологічних фрагментів замку (дод. Є.04.4). 28 січня 1938 р. залишки замкового комплексу із кам'яними підвалами взято під охорону держави як пам'ятку [129, с. 551].

У Державному обласному архіві Івано-Франківської області у справі від 1929 р., яка інформує про наявність цінних архітектурних оборонних комплексів у повітах Станіславівського воєводства, відображено інформацію про руїни скиту Манявського у Богородчанському р-ні, добре збережені на той час укріплення оборонного замку в місті Гвіздці (тепер смт Коломийського р-ну), пам'ятку архітектури – монастир оо. кармелітів (XVII ст.) у містечку Більшівцях (тепер смт Галицького р-ну), три ряди валів і ровів феодалного замку на горі у м. Косові, палац князів Яблоновських у містечку Бурштині (тепер місто Галицького р-ну) та костюл (XVII ст., оборонний) у містечку Фірлейові (тепер село Рогатинського р-ну). Справа також містить документацію про стан руїн замку Куропатів у Пневі (тепер село Надвірнянського р-ну), необхідність його реставраційного дослідження і розпорядження Львівського консерватора др. Хорнунга про прискорене виготовлення обмірних креслень (додолучені до справи) і кошторису на реставрацію [65, с. 6-10].

Під час дослідження також використано опубліковані історичні джерела, що стосуються оборонних споруд Галицької землі (судові акти, люстрації, документи, привілеї міст, щоденники тощо) (дод. Д.04.1).

Важливими джерелами для виявлення, ідентифікації оборонних споруд є окремі топографічні* та оглядово-топографічні** мапи території Західної України, що видавалися у XVII–XIX ст. При відборі карт для вивчення оборонних споруд Галицької землі перевагу надано саме тим, котрі укладали добре обізнані з фортифікаційною справою військові картографи. Для аналізу обрано сім карт, що містять, на нашу думку, найдокладнішу інформацію про оборонні об'єкти: 1. «Спеціальний і докладний план України з належними до неї воєводствами, округами і провінціями» Г. Боплана (1650); 2. «Частина України, що в народі називається Покуттям, створена військовим архітектором Гійомом Ле Вассером де Бопланом» (1662); 3. «Карта Польщі, поділена на провінції, воєводства, землі і повіти, укладена Дж. А. Ріцці-Дзанноні, 1772»; 4. «Карта князівств Галичини і Володимерії, 1779–1782» (карта фон Міга); 5. «Карта Австрійської імперії, 1806–1869»; 6. «Спеціальна карта Австро-Угорської імперії, 1876–1880»; 7. «Тактична карта Польщі, 1923–1937». Вихідні дані, параметри та характеристики використаних карт наведено в додатку (дод. А.02.1).

Дві перші названі карти: «Спеціальний і докладний план України з належними до неї воєводствами, округами і провінціями» (надалі – спеціальний план Боплана) (Гданськ, 1650) і «Частина України, що в народному називається Покуттям, створена військовим архітектором Гійомом Ле Вассером Де Бопланом» (Амстердам, 1662) – фактично ідентичні, відрізняються лише обернено-симетричною орієнтацією за сторонами світу та абрисами окремих оборонних об'єктів. У додатку на фрагменті першої карти, де позначена територія Галицької землі, кольором і цифрами виділено досліджувані оборонні об'єкти (дод. А.02.2). В окремій таблиці оборонні споруди Галицької землі проаналізовано за Спеціальним планом Г. Боплана (1650) і картою Покуття Г. Боплана і В. Блау (1662) (дод. А.02.3). На основі цих двох карт підтверджено існування у 35 населених пунктах 34 укріплених міст і 30 замків. Позначені на картах оборонні об'єкти дозволяють прив'язати їх до мережі

* Топографічні карти – великомасштабні загальногеографічні карти з масштабом від 1:5 000 до 1: 200 000).

** Оглядово-топографічні карти – середньомасштабні загальногеографічні карти з масштабом від 1: 200 000 до 1:1000 000).

розселення, прослідкувати конфігурацію укріплень, композиційну структуру, їх розташування щодо гідрографічного середовища. На підставі вивчених карт, згідно з гідрографічним аналізом досліджуваної території, можна зробити висновок, що всі оборонні об'єкти локовані біля річок: 27 – на одному із берегів, 5 – в усті, 3 – на обох берегах.

За умовними символами на карті визначено кілька принципів схем [529 а, с. 210-240] взаємного розташування міських і замкових укріплень, які стосовно конкретних оборонних об'єктів Галицької землі підтверджені або спростовані іншими методами дослідження. Серед них: укріплені міста із внутрішнім замком (композиційно згрупований комплекс); укріплені міста з окремо розміщеним зовнішнім замком (композиційно узгоджена схема); укріплені міста зі спряженими замками (класично і суміжно спряжені уклади) (дод. А.02.1, карта № 1, п.14); (дод. Б.02.3). Впродовж 2009–2015 рр. для з'ясування відповідності конфігурації збережених укріплень і зображених на картах Боплана автором дисертації проведено натурні обстеження, напівінструментальну зйомку території міських укріплень Войнилова, Галича, Добротова, Єзуполя, Кукільників, Тисмениці. Ідентифіковано схематичні абриси оборонних укріплень Войнилова, Галича, Єзуполя, Кукільників шляхом співставлення зображень на плані Боплана і схематичних обмірних креслень. Оборонні укріплення Букачівців, Тисмениці, Добротова на картах Боплана не відповідають результатам, отриманих іншими методами [341, с. 69-75].

За «Картою Польщі, що поділена на провінції, воєводства, землі і повіти» Дж. А. Ріцці-Дзанноні (1772) оборонні об'єкти відповідно до семи їх умовних позначень, поданих в експлікації, об'єднуємо у дві групи. Перша – це уфортифіковані міста (міста-фортеці бастионного типу і міста з укріпленнями баштово-стінового типу); друга – замки (бастионні й баштово-стінові), шанці і замкові руїни [602]. Відкриті міста без укріплень позначені фрагментом квартальної забудови. Умовні позначення об'єктів, підписи польською і французькою мовами (з експлікації карти), переклад українською мовою та пропоновану типологію подано у додатку (дод. А.02.1, карта № 3).

Вивчення карти дозволило локалізувати 22 укріплених міста і 16 замків у 29 поселеннях (дод. А.02.4). Зображення міських оборонних укріплень Станиславова, Калуша, Михальчого, Маріямполя на карті Ріцці-Дзанноні не відповідають конфігураціям, отриманим внаслідок досліджень іншими методами. Натомість підтверджено картографовані форми регулярних прямокутних у плані замків.

Достовірним картографічним джерелом для виявлення й ідентифікації оборонних комплексів Галицької землі є «Карта князівств Галичини і Володимирії, 1779–1782», виконана за результатами першого військово-картографічного знімання території Австрійської імперії під керівництвом Ф. фон Міга [517]. Зафіксовані на час зйомки міські укріплення, замки, інкастельовані сакральні об'єкти відображені у формі планів споруд або збережених фрагментів. Умовні позначення оборонних об'єктів на карті фон Міга частково дозволяють визначити типологію будівель, матеріал, конфігурацію укріплень, розташування на рельєфі і в гідрографічному середовищі. Занепалі оборонні комплекси відслідковуються за конфігурацією рельєфу. Сім принципів узагальнених графічних зображень оборонних об'єктів Галицької землі за картою фон Міга подано у додатку (дод. А.02.1, карта № 4). Важливим для ідентифікації оборонних споруд на цій карті є тіньова пластика рельєфу (штриховка або відмивання) і відмивання однорідним кольором, що вказують на штучні периметральні перепади висот навколо середмістя (Войнилів, Княгиничі, Снятин), периметральні природні схили (Єзупіль, Завалля, Товсте, Тлумач, Зелене Устя), острівне розташування й природні схили (Тисмениця). Зображення окремих об'єктів дозволяє ідентифікувати первісну форму оборонного комплексу за земляними укріпленнями або їх фрагментами: земляним валом та схилами укріплень (Добротів, Купчинці, Заболотів, Монастирище, Скалат, Стратин, Тернопіль), фрагментом валу, який утворює дві взаємо перпендикулярні сторони укріплень (Гвіздець, Золотий Потік, Хоростків), три сторони (Городенка), чотирикутник валу (Михальче).

Фрагменти карти з виявленими у процесі аналізу 112 оборонними об'єктами у 78 населених пунктах Галицької землі подані у таблиці. Попередньо визначено їх типологію: оборонні міста (30), замки (63) й інкастельовані сакральні комплекси

(19) (дод. А.02.5). З усіх об'єктів, віднесених до групи міст із оборонними укріпленнями, достатньо деталізованими є зображення чотирьох міст-фортець бастионного типу (Станиславів, Маріямпіль, Богородчани, Козлів), двох міст із мурованими баштово-стіновими укріпленнями (Бучач, Підгайці), одного міста з протобастіонними укріпленнями (Калуш) та одного міста зі стіновими укріпленнями (Михальче). Із зображених на карті 63 замків зроблено спробу класифікації певної їх частини за способом оборони і розташуванням у містобудівному середовищі. За першим критерієм виділяємо: замки бастионні з класичною і ранньою системами оборони (4) у Чернелиці, Маріямполі, Завадці і Борках Великих; замки-кастелі (18) у Теревовлі, Бурштині, Бучачі, Галичі, Городенці, Гримайлові, Зарваниці, Золотому Потоці, Копечинцях, Пневі, Раківці, Скалаті, Чорткові, Язлівці, Микулинцях, Надвірній, Підзамочку, Стратині; замки-конвенти (6) у Бобулинцях, Монастирищі, Петрові, Янові, Вишнівчику, Підгайцях; замки-шанці (11) у Букачівцях, Буцнівській, Золотниках, Коцюбинцях, Тисмениці, Студінці, Хотині, Верхній Липиці, Лисці, Чернієві, Яблунові. За розташуванням у містобудівному середовищі і композиційно-просторовим укладом визначаємо: замки окремо розташовані зовнішні і внутрішні, три типи внутрішніх, спряжених одним, двома і трьома фронтами; оборонні монастирі: внутрішні – в укріплених містах, внутрішні – у відкритому поселенні, внутрішні, спряжені одним фронтом, та окремо розташовані зовнішні.

Фортифікаційні ознаки мають 19 сакральних комплексів: 15 монастирів і 4 церкви. За картою прослідковується, що монастир ченців василіан у Бучачі, один із найпотужніших оборонних сакральних об'єктів, – автономний вузол оборонної системи міських укріплень з північного заходу.

Карта фон Міга доповнює відсутні в інших видах джерел відомості про розташування оборонних споруд у тогочасному гідрографічному середовищі та в системі міських укріплень. Біля великих ставків збудовано замки у Баворові, Букачівцях, Бурштині, Буцневі, Копичинцях, Коцюбинцях, Лошневі, Саранчуках, Скалаті, Псарах, міські укріплення Бурштина, Княгиничів, Козлова. З трьох сторін стрімкими природними схилами і вигином річок захищено укріплене місто Завалля, замки у Зарваниці, острові, Червонограді, Язлівці і Чешибісах. Яром і природними

схилами відділений від міста замок у Золотому Потоці. Навколо замків у Блюдниках, Лошневі й Студінці позначені струмки, навкруги острівного Обертинського замку – велика водойма. Маріямпільська фортеця розташована на вузькому хребті, обмеженому руслами річок, а з доступної сторони укріплена бастионним кронверком.

Отже, карта фон Міга у багатьох випадках дозволяє зрозуміти просторово-планувальний уклад оборонних укріплень як історичного містобудівного комплексу і розпланувально-геометричну конфігурацію периметральних укріплень. Зображення дають можливість прив'язати оборонні об'єкти до сучасної мережі розселення шляхом співставлення із сучасними топогеодезичними картами.

Менш інформативною для вивчення оборонних споруд є «Карта Австрійської імперії, 1806–1869» [518], виконана за результатами другого військово-картографічного знімання території Австрійської імперії у період розбирання фортифікацій, перебудов, зміни їх функціонального призначення. Оборонні об'єкти позначені на карті тіньовою штриховою пластикою рельєфу (схили й укоси), нанесенням суцільних чорних (периметральні огороження) і червоних (периметральні мури, ескарпування наріжників) ліній, подвійною лінією з тіньовою штриховою пластикою рельєфу (вали), суцільними товстими червоними лініями, які позначають прясла і башти (прямі, кола, прямокутники), а також спеціальним символом із написом «Ruine» (дод. А.02.1, карта № 5).

Проаналізовані за картою зображення 31 оборонного об'єкта у 26 населених пунктах Галицької землі подані в таблиці: 1 місто-фортеця, 4 укріплені міста, 19 замків, 4 оборонні монастирі (дод. А.02.6). На відміну від карти фон Міга, лише окремі укріплення піддаються ідентифікації. Водночас це картографічне джерело цінне тим, що дозволяє фрагментарно прослідкувати планувальну структуру комплексу фортифікацій за нарисом інших містобудівних елементів у таких об'єктах, як Богородчанська фортеця, укріплених містах Добротів, Коломия, Стратин, Глумач, Яблунів, замках у Большовцях, Волосові, Єзуполі, Завадці, Зарваниці, Підгайцях, Підзамочку, Псарах, Стратині.

Карта відображає період руйнування і занепаду оборонної архітектури. На місці колишніх замків, відомих за історичними джерелами, з'являються муровані будівлі світських палаців із парками (Блюдники, Бурштин, Вікно, Войнилів, Городенка, Михальче, Нижня Липиця, Студінка, Хоростків, Червоноград). Також на карті є зображення семи об'єктів із великими парками й комплексами житлових і господарських будівель, які супроводжують написи «Scβl.» та «Schloss» (замки і палаци), у селах Гостів, Гринівці, Замулинці, Кривотули Нові, Матеївці, Прибилів, Чортовець. Відсутність історичних згадок про існування тут замків, оборонних дворів (окрім Чортівця) свідчить про те, що це побудовані у XIX ст. світські резиденції, позбавлені оборонної складової.

«Нова спеціальна карта Австро-Угорської імперії, 1876–1880», укладена за результатами третього військово-картографічного знімання території Австро-Угорської імперії, фіксує оборонні об'єкти Галицької землі в період їх активної перебудови у цивільні житлові, громадські і промислові споруди. Виявлено два основні прийоми позначення пам'яток оборонної архітектури. Перший – застосування умовних графічних зображень, другий – підписів із скороченнями, наприклад, «руїни», іноді з назвою об'єкта, зокрема, підписані Волосівський, Пнівський замки та оборонний монастир у Маняві. За умовними позначеннями без написів оборонні об'єкти можна ідентифікувати лише шляхом співставлення з іншими картографічними джерелами. Периметрально лініями виділені замки в Городенці, Золотому Потоці, Микулинцях, Скалаті, Станиславові, Чернелиці, Чорткові. Палацові й господарські будівлі на місці колишніх оборонних об'єктів позначені окресленням території жирною лінією з написами «Schl.» (від німецького Schloss – замок, палац), або «Zamczyska», «Zamczysko». Для виявлення оборонних споруд на час картографування проведено ідентифікацію шляхом зіставлення з іншими досліджуваними картографічними та історичними джерелами (дод. А.02.1, карта № 7).

Загалом за «Новою спеціальною картою Австро-Угорської імперії, 1876–1880» ідентифікації піддаються 40 оборонних об'єктів у 38 поселеннях: 36 замків і 4 оборонні монастирі (дод. А.02.8). Також за схилами пагорба зчитуються межі

передмістя Янова. За написом «Schl.» виявлено 12 поміщицьких резиденцій, які потребують окремих досліджень для виявлення на їх території слідів оборонних укріплень.

Карта дозволила локалізувати малодосліджені твердині, відомості про які у виявлених історичних джерелах обмежені. Зокрема, це Блюдницький, Волосівський, Копечинецький, Коропецький, Коршівський, Оріховецький, Підкамінецький, Старобогородчанський, Хотимирський замки.

Важливий пласт інформації для дослідження оборонних споруд містять найдостовірніші на час укладення [636-659] кадастрові* карти Крайової земельно-податкової комісії Міністерства землеробства та аграрних реформ Австро-Угорської імперії, які виготовляли впродовж 1785–1880-х рр. Ідентифікація символів подана у додатку (дод. А.02.1, карта № 6). За цими картами у 10 населених пунктах ідентифіковано 16 оборонних об'єктів: 1 місто-фортеця, 2 оборонних монастирі і 13 замків (дод. А.02.7).

Кадастрові карти відображають період руйнування і занепаду оборонної архітектури. На місці відомих за історичними джерелами замків або поряд з ними з'являються муровані будівлі світських палаців із парками. Проте точність картографічних даних з фіксацією мережі вулиць і доріг, парцеляції, топографії місцевості дає можливість ідентифікувати оборонні споруди або їх розміщення на сучасних топогеодезичних зйомках шляхом співставлення карт. Межі середмістя, території замку, монастиря, які втратили на період картографування оборонні споруди й укріплення, прослідковуються переважно на кадастрових картах населених місць за планувальною структурою інших містобудівних елементів, зокрема, нарисом вулиць і доріг. Внаслідок аналізу кадастрових карт вибраних оборонних комплексів ідентифіковано конфігурацію і розташування периметральних міських укріплень Богородчан (1878) [637], Калуша (без дати) [646], замкових укріплень Більшівців (1846), котрі знакує периметральна забудова північно-західної і південно-західної сторін [636].

* Кадастр – облік та економічна оцінка нерухомого майна.

У результаті аналізу кадастрових карт також ідентифіковано оборонні споруди й укріплення або їх фрагменти замків у Гримайлові (на карті 1828 р. зафіксовано периметральні замкові укріплення (баштово-стінові), 1861 – перебудова їх у палац зі збереженим північним пряслом і двома шестигранними наріжними баштами) [642-645]; Букачівцях (1848 – периметр замкових укріплень у вигляді земляних насипів (штрихова пластика рельєфу), 1853 – периметр укріплень, позначений лінійно, південно-східний наріжник у формі ескарпованого белюарда) [638]; Копичинцях (1828 – збережене північне прясло з двома різновеликими наріжними баштами, з'явилися нові пристінні, палацового типу будівлі, а також ще не реалізовані, позначені як проектні; закладено невелику частину парку, 1859 – спостерігається подальша світська розбудова замку і парку, зникли старі замкові споруди) [648-649]; Микулинцях (1861 – периметр укріплень замку, дві башти з чотирьох, відомих за іншими джерелами) [650]; Надвірній (1847 – замкові споруди пристосовані під палац із презентативним двором і садом з партерними клумбами з пн.-зх. боку та парком – з пн.-сх. боку [652]; Рогатині (1846 – група будівель знакує прямокутний периметр) [655]; Тернополі (1861 – палац і група будівель знакують оборонний периметр) [657]; Чорткові (1861 – периметр укріплень замку з пристінною забудовою (за іншими джерелами, забудова частково периметральна)) [640].

Таким чином, кадастрові карти за 1861 р. і 1859 р. відтворюють плани трьох збережених замків у Гримайлові (1861), Микулинцях (1861) і Чорткові (1859). Кадастрові плани дозволяють встановити розташування і конфігурацію укріплень Більшівцівського, Букачівецького, Гримайлівського, Копичинецького, Надвірнянського і Рогатинського замків, невідомих за іншими джерелами. Під час порівняння різночасових кадастрових карт міст прослідковуються еволюційні зміни в об'ємно-планувальній структурі окремих замків. Наприклад, між 1828 р. і 1861 р. у Гримайлові розібрано три крила замку і дві вежі. Північне крило розбудоване у палац, який до поч. ХХ ст. не зазнавав змін (дод. А.05.1). Оборонних споруд і укріплень на кадастрових картах Делятина (1847), Княгиничів (1876), Монастириськ (1847), Обертина (1825,1877), Підгайців (1846) не виявлено.

Отже, дослідження картографічних джерел дозволило отримати кількісні показники оборонних споруд Галицької землі, уточнити локалізацію, в окремих випадках з'ясувати типологічні ознаки, планувальну структуру, прослідкувати еволюцію, підтвердити існування невідомих з інших джерел об'єктів, зокрема укріплених міст Гвоздець, Добрів, Заболотів, Купчинці та ін., замків у Завадці, Козлові, нижніх Кінчаках та ін. (дод. В.10).

Внаслідок аналізу картографічних матеріалів також визначено їх інформативність. Кожна карта містить інформацію про історичну назву міста, села, фіксує окремі періоди функціонування оборонних споруд та укріплень, розташування у гідрографічному середовищі (дод. А.06.1). Окремі карти дозволяють встановити архітектурно-фортифікаційний тип оборонних об'єктів: за способом укріплення і за системою оборони та іншими показниками (дод. А.02.9).

Загалом на основі дослідження картографічних джерел вдалося виявити, ідентифікувати на території Галицької землі 158 об'єктів оборонної архітектури: 87 замків, 21 інкастельовану сакральну споруду, 50 міст з оборонною функцією (дод. А.03.1; А.03.2; А.03.3).

Найбільше оборонних об'єктів ідентифіковано за історико-краєзнавчими дослідженнями, зокрема А. Шнайдера, О. Чоловського, Ю. Воланського, Л. Вайгеля та ін., у яких зафіксовано окремі історичні факти, зовнішній вигляд, озброєння, відомості про власників тощо (дод. Е.01.4). Про шість оборонних об'єктів Галицької землі, зокрема, замки у селах Бурканові [514, с. 177], Купчинцях [540, с. 160], Лядському [471, с. 167], Мишківцях [471, с. 167], Переволоці [471, с. 167] і Фразі [181, с. 105] в літературі виявлено по єдиній згадці, на підставі чого вони включені в загальний перелік, дослідження їх типологічних та фортифікаційних особливостей не проводилось.

Важливими для ідентифікації й з'ясування стану збереження об'єктів є іконографічні джерела (дод. Г.01.1), архітектурно-реставраційні дослідження, власні натурні обстеження (Е.01.5).

Зведені результати виявлення та ідентифікації за історичними і картографічними джерелами, попередніми науковими дослідженнями, натурними

обстеженнями систематизовано у таблицях (дод. В.10; В.11-В.13) (дод. Є.04.5-Є.04.11).

Загалом за різними джерелами, попередніми дослідженнями і власними натурними обстеженнями виявлено та ідентифіковано 248 оборонних об'єктів Галицької землі, які існували впродовж 1434–1772 рр.: 65 міст з оборонною функцією, 139 замків, 44 оборонні сакральні комплекси і споруди.

3.2. Класифікація оборонних комплексів і споруд Галицької землі

У процесі еволюції оборонних систем і вдосконалення укріплень частина історичних *термінологічних понять* змінили значення, деякі вийшли із загального вжитку або отримали сучасний синонімічний аналог. Основні терміни оборонної архітектури усталилися в 2-й пол. XIX ст. Вони мали умовний характер і дозволяли вільну інтерпретацію, чим утруднювали однозначне трактування оборонних об'єктів і укріплень [496, с. 14]. Деяка термінологічна невідповідність трапляється в окремих сучасних дослідженнях оборонної архітектури. Тому виникає потреба в аналізі етимології, тлумаченні окремих понять і поясненні їхнього застосування у дослідженні.

У сучасній науці поняття історичні архітектурно-містобудівні комплекси поширюється на «малі міста, середмістя і передмістя більших міст, райони житлових кварталів, історичні індустріальні дільниці, етнічні квартали, замкові комплекси тощо» [232, с. 3]. Частина цих комплексів, крім інших функцій, виконувала оборонну, тому в дисертації послуговуємося поняттям *історичний архітектурно-містобудівний комплекс з оборонною функцією* (далі – *оборонний комплекс*). У досліджуваній період оборонні комплекси поєднували переважно кілька функцій: житлову й оборонну, господарську й оборонну, адміністративну й оборонну, сакральну й оборонну або ці та інші разом.

Оборонні споруди й укріплення системно визначаємо як *ієрархічні функціонально-просторові елементи, самостійні історичні містобудівні комплекси*, (далі – *комплекси оборонних споруд і укріплень*) у системі більшого історичного

архітектурно-містобудівного комплексу, наприклад, замку, сакрального об'єкта, локаційного середмістя. Самодостатній комплекс оборонних споруд і укріплень, призначений для оборони, у дисертації окреслено природними перешкодами, протиштурмовими укріпленнями, фортифікаційними спорудами та їх елементами з однією або кількома лініями замкнутого (незамкнутого) периметра, утвореного валами, ровами, огороженнями і поєднаного системним зв'язком з містобудівною структурою поселення. Для уникнення термінологічних різночитань уточнимо зміст поняття «споруда», який вживається у дослідженні (за О. Пламеницькою) [241, с. 103-107]. В багатьох наукових працях терміном споруда нерідко називають комплексні об'єкти (наприклад, замки, монастирі), які мають у своєму складі кілька складових – і будівлі, і споруди. У контексті нашого дослідження до споруд відносимо надземні та підземні об'єкти, призначені для тимчасового перебування людей, для зберігання зброї, пороху, продуктових запасів, а також сформовані з конструкцій об'єкти, які не утворюють закритих приміщень. Сюди належать такі фортифікаційні об'єкти, як оборонні складові замків: башти, барбакани, каземати, мости, мури тощо, за винятком цивільних будівель; міські, монастирські укріплення (мури, башти, бастіони, вали, рови тощо); оборонні храми.

Замок. З XVI ст. започатковано дискусію про дефініцію замку. Визначення цього терміна знаходимо як в текстах пізнього середньовіччя, нового часу, так і в дослідників XX – поч. XXI ст. Трактуювання подані у дуже загальних рисах, із часовим обмеженням, від надто широких визначень до конкретніших чи вужчих, зроблених у XIX–XX ст. Одне з найдавніших пояснень поняття замок розкрито в юридичному тексті Якоба Вернера Кюллінгера (1598–1620): «...castrum або castellum – це високе укріплене житло, обнесене мурами або валами, в якому його мешканці можуть боронитись від недоброзичливця і ворога» [490, с. 16]. У сучасних історико-краєзнавчих дослідженнях часом натрапляємо на подвійне тлумачення термінів, наприклад, *замок і фортеця*, що пов'язане з історичною термінологією XVII–XIX ст. «Іноді замки XVII ст. називали фортецями» (Я. Богдановський) [442, с. 563], замки, які не мали житлової функції ідентифікували з фортецями (В. Чантурія) [387, с. 50]. Це зумовлено тим, що в сер. XVII ст. після

закінчення тридцятилітньої війни (1618–1648) у Центральній Європі почали будувати військові фортеці, захист яких не залежав від ленного права, тобто захисники служили за оплату. Будівництво такої фортеці могла собі дозволити незначна кількість багатих людей, тому найбільш поширеним типом замків були гібридні, які поєднували функції житла і фортеці. Саме у сер. XVII ст. в Європі остаточно виокремлено два типи оборонних об'єктів: фортеця й палацова фортеця [490, с. 207-213], власне, замок, проте у цьому контексті з репрезентаційною функцією.

Литовські дослідники XIX ст. виводять етимологію терміна замок із ранньослов'янської доби. Є. Тишкевич вважав, що походження цього слова не потребує особливого пояснення, воно «є надто ясне, і само себе дозволяє тлумачити – від замкнення». За його твердженням, поняття замок існувало в лексиконі слов'янського племені кривичів і називало закриту споруду «міфічного призначення». Після впровадження християнства термін перестали використовувати [660, с. 20-21].

За етимологічним словником М. Фасмера, термін замок запозичено з польської мови (*zamek*), через чеську (*zátek*) калькує середньовічне німецьке «*shloß*». Останнє у свою чергу є калькою латинського *clūsa* (запор, форт, укріплення) [321, с. 77]. Сучасний німецький дослідник У. Гроссман з'ясовує різницю цього терміна в різних мовах, акцентуючи увагу на відмінності трактування термінів замок і палац у різні історичні періоди в німецькомовних країнах. На відміну від англійської, французької чи польської мов, у яких слова *castle*, *chateau* і *zamek* означають і замок, і палац, у німецькій мові ці терміни розрізняються окремими словами: *Burg* (замок) і *Shcloss* (палац), хоча відмінність між замком, як середньовічною оборонною спорудою, і палацом, як будівельною формою нового часу без оборонної функції, формується лише у XIX ст. Обидва слова мають відношення до слів закривати і зберігати. Палац (*Shcloss*), як вже згадувалось вище, походить від *замикати* (лат. – *clūsa*), тоді як замок (*Burg*) запозичено з латинської та грецької мов (*burgus*, *pyrgos*) і означає оборонне місце. В джерелах з періоду раннього і високого Середньовіччя також

трапляються латинські позначення *arch, burgus, castrum i castellum*, які означають *укріплене місце* [490, с. 14].

За «Малим термінологічним словником давньої оборонної архітектури в Польщі», замок – це «загальне поняття на означення автономного оборонного утворення, що постав в добу середньовіччя, поєднував домінуючу оборонну функцію з житловими і господарськими. Замок пристосований до оборони за системою вежовою, баштовою, стіноюю, «пазуховою». Для замку характерне максимальне використання оборонних властивостей терену» [446, с. 92-93].

Ретельне дослідження етимології терміна провів Б. Гверкен. Його висновки зводяться до того, що «терміном «замок» замінено у XV ст. уживане до цього часу «старе польське слово «*gród*», що знаходить свої відповідники в поморських «*gardach*» і руських «*gradach*», має слов'янське походження й означає укріплене місце, що служить для оборони і проживання, оточене чи огорожене валами, ровами чи дерев'яними укріпленнями» [496, с. 14]. За твердженням Б. Гверкена, замок – це «комплекс поєднаних між собою оборонних елементів і житлових будинків, замкнених оборонним периметром, який постав у добу феодалізму як осередок княжої влади, садиба можновладців, лицарства або мілітарна територія. Засадничі риси такого комплексу становить оборонний периметр, початково у формі валів або дерево-земляних конструкцій, а в наступних часах – мурованих» [496, с. 15].

За А. М. Губайдулліним, замок – «це первісна назва укріпленого будинку, оточеного ровами, стінами і баштами з підйомним мостом, який є місцем проживання феодала» [63, с. 44]. Дещо розлогіше це поняття трактував А. Прохаска: «оборонний об'єкт, який служив житлом для феодала, урядової чи духовної особи, споруджувався у важкодоступному місці з дерева, каменю або цегли, складався з периметральної огорожі, укріплень, житлових і господарських будівель, захищався прислугою феодала або військовим гарнізоном». Замки були місцями переховування під час ворожих нападів, використовувалися як суди й архіви судових, земельних і маєткових документів [594, с. 1057]. На думку П. Сіреджука, обов'язковими елементами замку є «дитинець, башти, мури, вали і заповнені водою глибокі рови» [288].

Широко і деталізовано розкриває значення терміна замок за архітектурно-історичною типологією Є. В. Килимник: це компактна за об'ємом споруда, що складається з ізольованого основного ядра і додаткових елементів, кожний з яких має своє планувальне рішення, продиктоване функціональними завданнями. Характер зв'язків і розташування елементів замку один відносно одного є результатом збільшення елементів або ліній захисту навколо композиційного ядра. Особливістю замкових комплексів є також відсутність стандартного плану, різноманітність конфігурацій і схем [99, с. 125]. Серед сучасних українських дослідників найбільш ґрунтовно проаналізувала термін замок О. Оконченко, підсумовуючи дослідження Я. Богдановського, Г. Семянчука, М. Макарова, В. Красовського, Ю. Зайца, Б. Гверкена, О. Пластицької та ін. Також вона висвітлила історіографію термінологічних дискусій, характеристику замків XVI–XVIII ст., окреслила їх основні особливості [218 а, с. 181-183].

Для означення укріплених садиб королівських урядовців, власників маєтків, вищого духовенства у дослідженні використовуємо термін замок, який входить у вжиток на західноукраїнських землях у XV–XVI ст. [496, с. 14]. Він використовується у широкому історико-архітектурному значенні як довгостроково заселені і обороноздатні об'єкти – репрезентанти панування, які в разі нападу могли забезпечити мешканцям захист [490, с. 17], а також як окремий домінуючий комплекс оборонних, житлових, господарських та інших допоміжних споруд, пов'язаних спільним периметром укріплень, пристосований до тривалої оборони в умовах облоги [218 а, с. 181-183]. Охарактеризуємо термін *форталіція* з огляду на його недостатню дослідженість та значну кількість звернень при описах оборонних об'єктів. Існування форталіцій упродовж XV–XVIII ст. у Галицькій землі (у Михальчому (зг. 1448, 1449, 1456 рр.) [608, с. 287-288], Порховій (1470–1480-і рр.) [471, с. 167], Коропці (1502 р.) [422, с. 92], Буцневі (1504, 1511 рр.) [594, с. 1068], Гримайлові (1636 р.) [458, с. 80], Отинії (1626 р.) [505, с. 77], Заблотові (сер. XVII ст.) [468, с. 11], Шешорах (1644, 1759 рр.) [594, с. 1074; 316, с. 148] та інших населених пунктах) підтверджують фундаційні акти, хроніки, нарративні джерела. В судових актах за 1648–1649 рр. зафіксовано форталіції у таких містах і селах

Галицької землі: Бережниці [74, 304], Будзанові [74, 231], Бучачі [75, с. 5, 111], Волосові [75, с. 5, 124], Городенці [75, с. 5, 123], Заболотті [74, с. 195], Луці [74, с. 276], Лючі [75, с. 29, 148], Палагичах [75, с. 300] [75, с. 32], Підкамені [75, с. 32], Пневі [75, с. 5], Сар-нках Середніх [74, с. 287], Студінці [75, с. 78], Хотіні [75, с. 112], Чорткові [75, с. 111].

У цих же документах використано сім латинських варіантів назви форталіції: *fortalicium*, *fortalitii*, *fortalitio*, *fortalitioque*, *fortalitiunqu*, *fortalitiun*, *fortalitiis*. Той факт, що форталіціями названо оборонні споруди у Бучачі, Пневі і Чорткові, а також у Палагичах і Студінці, які в інших судових актах (XVII ст.) найменовано *zamek* [74, с. 152, 237], доводить, що на конкретний період існування це насправді були невеликі замки, які відрізнялися функціонально і конструктивно від потужніше укріплених замків (каструмів). Їх доцільно виділяти в окремий тип оборонних споруд за фортифікаційним критерієм. Такі висновки підтверджують дослідження професора Львівської політехніки Ф. Марковського, який у 1935 р. обстежив й інвентаризував замок у Перегінську Жидачівського повіту Львівської землі, визначивши його термінологічно як форталіцію. На думку науковця, Перегінська форталіція була дерево-земляним, прямокутним в плані оборонним об'єктом з ровами, валами, дерев'яною огорожею, двома наріжними оборонними вежами і в'їзною брамою з напільного боку [550, с. 15].

За «Малим термінологічним словником давньої оборонної архітектури в Польщі», форталіція – це стаціонарна фортифікація невеликих розмірів, що складалася з будівлі, найчастіше двору чи «кастелю», оточена оборонною лінією довільної системи оборони [446, с. 42].

Для означення невеликих оборонних споруд Галицької землі термін форталіція використовували у своїх дослідженнях Б. Гверкен [496, с. 59], А. Прохаска [594, с. 1073], В. Лозінський [545, с. 95], О. Чоловський [468, с. 12.], Ф. Марковський [550, с. 15], В. Стеф'юк [297, с. 47.] та ін. Найчіткіше поняття форталіції сформулював Б. Гверкен: «На південно-східних землях Речі Посполитої неодноразово вживався термін *fortalitiun*, що трапляється в численних описах. Вірогідно, відповідником цього терміна є французький *manoir* (масток, помістя). Елементи оборони в ньому

зводилися до примітивних зовнішніх укріплень, найчастіше – валів і ровів. Розміщення садиб на «копцях», оточених водами річок чи ставків, утруднювало безпосередній доступ і створювало кращі умови для оборони. Їх значення обмежувалося виключно локальною обороною від татарських нападів, сусідів і селян під час визвольних повстань. Локальний характер цих оборонних дворів, залежний від місцевих умов, привів до великої їх різнотиповості під оглядом просторового укладу, як і пристосування оборонних елементів» [496, с. 59].

Згадки про форталіції, узагальнені й розлогі описи викладено у дослідженнях ХХ ст. За прикладом магнатів і старост «... кожен більший шляхетський двір оточується валами, ровами, палісадом, словом, перетворюється на випадок несподіваного нападу в так звані форталіції. Такі форталіції множаться, як гриби після дощу. На самій Галицькій Русі можна їх налічити кількасот, хоча кожен більший напад десятки їх перетворював у попіл. Тривало це до кінця ХVІІ ст.». [458, с. 65-66]. Щодо планувальних та оборонних характеристик цих оборонних об'єктів О. Чоловський стверджував, що «форталіції зазвичай творили чотирикутник, мали в'їзну браму і вежі на кутах. Такого типу оборонні споруди не представляли великої перешкоди для ворога, що мав гармати, але під час нападів невеликих загонів ворога вони надавали неоціненну послугу місцевому населенню» [468, с. 12]. Схожу характеристику знаходимо в описах й інвентарях замків, наприклад, Букачівецького за 1701 р. [594, с. 1073].

Історик В. Лозінський вважав форталіції одним із найчисленніших різновидів оборонних об'єктів Галицької землі у ХV–ХVІ ст.: «Реконструйовані з давніх городищ, укріплені валами, ровами, дерев'яним частоколом з вежами, призначені для захисту від короткочасної облоги приватні або монастирські садиби з кількома будівлями першої необхідності в історичній літературі дістали назву «форталіцій». Їх власниками були місцева шляхта і вище духовенство» [545, т. 1, с. 333, т. 2, с. 78-79, 93]. Під час нападу форталіцію захищали піддані феодала і члени родини, послугами гарнізону зазвичай не користувалися. Спорудження форталіції не вимагало великих затрат. Вали і рови копали селяни, інші укріплення споруджували місцеві майстри [545, с. 95]. За припущенням К. Малечинського, у Галицькій землі

існувало близько 50 форталіцій: «Заможніша шляхта посідала замки, найчастіше дерев'яні, але обладнані баштовими чатівницями, оточені валом чи потужним частоколом, називали їх по-латинськи форталіціями. Близько 50 таких невеликих замків було в землі Галицькій, друга півсотня розміщена була в інших повітах Землі Червенської» [549, с. 72-73]. Тип дерев'яних форталіцій у XVII ст. був настільки популярним, що за їх планувальною та об'ємно-просторовою структурою споруджено муровані замки, зокрема, у Баличах, Свіржі (Львівська земля) [261, с. 111, 128] та ін. поселеннях. Таким чином, *форталіція* за функціональною ознакою – це феодальна садиба, яку типологічно окреслюємо як *цивільно-оборонний шляхетський двір*.

Міста з оборонною функцією. Для означення міст з оборонною функцією за способом укріплення у джерелах і дослідженнях трапляється кілька варіантів назв. Термін *укріплене місто* вирізняється розмаїттям синонімів із різним смисловим відтінком, зокрема, обваловане місто, обмуроване місто, уфортифіковане місто, місто-фортеця. У сучасних дослідженнях для означення міст з оборонною функцією використовуються терміни: *місто в мурах* [16, с. 156; 242, с. 263.], *укріплене місто* [261], *місто-фортеця* [277, с. 58-59], *уфортифіковане середмістя* [27, с. 70-71], *обваловане місто* [730]. У польськомовній науковій літературі, яка стосується цього дослідження, відповідниками є *miasto obwarowane* (укріплене місто), *miasto-twierdza*, *miasto-forteca* (місто-фортеця), у німецькомовній – *befestigte stadt* (укріплене місто), *festungsstadt* (місто-фортеця) [110, с. 404, 408]. За способом укріплення у дисертаційній роботі використовуватимемо терміни *укріплене місто* й *місто-фортеця*. Термін *укріплене місто* охоплює згадані в окремих джерелах поняття «обваловане» (обнесене по периметру валом і дерев'яною огорожею) і «обмуроване» (оточене периметрально муром, імовірно, посиленням вежами, баштами та ін. укріпленнями) міста. Для означення «уфортифікованого» міста, тобто укріпленого за бастионною системою оборони, вживатимемо термін *місто-фортеця*.

Польський історик П. Домбковський, досліджуючи у 1930-х рр. судові акти Руського воєводства XV–XVI ст., уклав польсько-латинський словничок

урбаністичних і оборонних термінів, у якому дав визначення кільком термінам оборонної архітектури, співставляючи польські і латинські поняття [471, с. 176]. Наведемо їх у таблиці, доповнивши українськими відповідниками:

Польська мова	Латинська мова	Український відповідник
miasto	civitas	місто
miasteczko	oppidum	містечко
zamek, gród	castrum	замок, укріплене місто
twierdza	fortalicium	укріплений оборонний об'єкт
wieża	promptuarium	вежа
baszta		башта

П'ять оборонних об'єктів (у Бучачі, Єзуполі, Галичі, Язлівці і Михальчому) П. Домбковський називає «zamek czy grod» [471, с. 176], що ототожнюємо з терміном «замок чи укріплене місто». Для оборонних об'єктів, окреслених поняттям «fortalicium», історик використовував термін «twierdza» [471, с. 176], який в українській мові не має належного аналога, в російській відповідає терміну «крепость», в англійській – «fortress», німецькій – «Festung», італійській – «fortezza» [446, с. 109]. Тож термін твердиня може відноситись до різних оборонних об'єктів: фортеці, замку, форталіції та ін. як літературно-художній синонім. Це підтверджує М. Горн, який називає твердинями укріплені міста: «Найбезпечнішими були великі міста – Львів і Перемишль або твердині – Броди і Тереховля. Населення шукало сховку і в менших, слабше укріплених містах, таких, як Косів, Завалів та ін. Уся Червона Русь була всіяна твердинями, фортецями, замками і замочками» [505, с. 69].

У пошуку *типологічних ознак* оборонних споруд Галицької землі використаємо наукові принципи групування об'єктів архітектури відповідно до засад типології, яка є «видом наукової систематизації, класифікації предметів (явищ) за спільними ознаками, шляхом створення абстрактних теоретичних моделей (типів), у яких фіксуються найважливіші (типові) структурні або функціональні особливості досліджуваних об'єктів». У методиці класифікації досліджуваних об'єктів спираємося на класиологічний підхід, ґрунтовно проаналізований О. Пламеницькою стосовно архітектури, і хронологічну (або історичну) типологію. Класифікація ґрунтується на понятті «типу», який виступає в ролі «класів» і є певною одиницею,

що володіє властивостями досліджуваної групи об'єктів. Кінцевою метою є не формальна класифікація типів, а з'ясування їхньої генези [241, с. 107]. Визначення «типу» передбачає формування уявлення про первинну (архетип) і похідну (підтип) моделі об'єкта. Тому оборонні споруди Галицької землі класифікуємо за конструкцією архетип-тип-підтип (дод. Б.02.1-Б.02.3), проаналізувавши спершу об'єкт дослідження (історичний оборонний комплекс), потім – предмет (оборонні споруди). Їх вивчення потребує визначення типових характеристик, які дозволять перейти від загального до конкретного аналізу й допоможуть з'ясувати час спорудження, етапи розвитку й занепаду, конструктивні прийоми, особливості побудови та функціонування оборонних об'єктів.

За конструкцією (архетип-тип-підтип) та ознаками (критеріями^{*}), які є основою класифікації історичних архітектурно-містобудівних комплексів та оборонних споруд у даному дослідженні, більшість дослідників використовує такі універсальні типологічні їх ознаки: архітектурно-функціональний критерій (належність до типу визначає суспільна функція споруди) [241, с. 108], архітектурно-фортифікаційний (належність до типу визначають системи оборони) [8, с. 92], координати у просторовій структурі (у системі містобудівних утворень (за М. Бевзом) або у системі населених пунктів (за О. Берлачем), у ландшафтному та гідрографічному середовищі), матеріал спорудження оборонних укріплень [16, с. 156; 25, с. 7-8], розпланувальна й об'ємно-просторова структура [241, с. 113-114]. Зокрема, О. П. Берлач, враховуючи регіональні відмінності, пропонує таку версію типологічної класифікації фортифікаційних комплексів Волині: за статусом, тобто архітектурно-функціональним критерієм (приватні замки, замки-палаці, монастирі-фортеці, оборонні укріплення міст), формою плану (трикутні, квадратні, прямокутні, трапецієподібні, п'ятикутні, багатокутні, неправильної форми), площею забудови (дуже малі, малі, великі й дуже великі комплекси), стильовими характеристиками споруд (романо-готичний стиль, ренесанс, бароко), конструкцією матеріалів

^{*} Критерій (від лат. *critērium*, яке зводиться до грец. *κριτήριον* – здатність розрізнення; засіб судження, мірило, пов'язаного з грец. *κρίνω* – розділяю, розрізняю) – мірило, вимоги, випробування для визначення або оцінки людини, предмета, явища; ознака, взята за основу класифікації.

(дерев'яні, муровані), рівнем інженерних досягнень, розташуванням у системі місто-будівних утворень (у системі населених пунктів, відокремлені, за межами населених пунктів, на окраїнах населених пунктів), площею забудови [25, с. 7-8; 26, с. 125-129].

Для класифікаційного аналізу і характеристики об'єкта і предмета дослідження у роботі використано такі критерії: суспільна ознака (для міст), функціональний критерій (для замків, сакральних оборонних комплексів), період закладення, характер власності, розташування або координати у просторовій структурі (у ландшафтному, гідрографічному середовищі, системі містобудівних утворень, стратегічних місцях, на торгових шляхах), архітектурно-фортифікаційний, матеріал спорудження оборонних укріплень, розпланувально-геометрична конфігурація периметральних укріплень, композиційно-просторовий уклад, об'ємно-просторова структура оборонних споруд і укріплень. Для міст з оборонною функцією додатково застосовано соціально-економічний критерій.

Одним із найважливіших загальних критеріїв для об'єкта і предмета дослідження є *функціональний*, у якому належність історичних архітектурно-містобудівних оборонних комплексів до певного типу визначає суспільна функція. Для визначення за цією ознакою типів оборонних комплексів проаналізуємо (за українськими та зарубіжними публікаціями) деякі з існуючих на даний час класифікацій таких споруд і комплексів. Дослідники окремих регіонів України, враховуючи територіальні відмінності, пропонують різні версії типологічних класифікацій. Зокрема, О. Мацюк за функціональним критерієм виділяє такі типи оборонних споруд України XIV–XVIII ст.: *міста-фортеці, замки, оборонні монастирі, церкви, костьоли, синагоги, військові укріплення (табори), сторожові вежі, оборонні дзвіниці* [181, с. 6]. Л. Прибега групує оборонні об'єкти України того ж періоду на *замки і фортеці, міські укріплення, монастирі-фортеці, храми з оборонною функцією* [252, с. 243-264].

У цьому дослідженні за *суспільною ознакою* (архітектурно-функціональний критерій) пропонуємо об'єднати архетипові архітектурні об'єкти Галицької землі з оборонною функцією у три групи: *міста з оборонною функцією, замки, оборонні*

сакральні комплекси. Як окремі споруди, що не мали оборонного характеру, але входили в систему оповіщення поселень про небезпеку, лише в історичному аспекті розглядаємо сторожові вежі.

Для аналізу за вказаними вище критеріями відібрано 216 архетипових оборонних комплексів Галицької землі 1434–1772 рр.: 46 міст з оборонною функцією, 130 замків і 40 оборонних сакральних об'єктів.

Типологічна характеристика міст з оборонною функцією. Місто є складною відкритою соціально-економічною системою, яка виконувала економічну, соціальну, оборонну та інші функції. Для класифікації міст дослідники запропонували близько двох десятків критеріїв [16, с. 156, 185]; [507, с. 33-34]; [281, с. 98-103]; [381, с. 68-69] (дод. Е.02.1).

Для характеристики *міст з оборонною функцією* визначаємо два види критеріїв, які більшою чи меншою мірою несуть інформацію про обороноздатність досліджуваних об'єктів: *загальні*, властиві всьому історичному архітектурно-містобудівному комплексу (особливості географічного та природного розташування, державно-адміністративний, звичаєво-правовий, соціально-економічний статус, характер власності, час та спосіб заснування, розпланувальна структура, композиційно-просторовий уклад укріплень і споруд (дод. Б.02.3) і *оборонні*, характерні тільки для оборонного абрису міста (архітектурно-фортифікаційний, типи міських укріплень за школами фортифікації, розпланувально-геометрична конфігурація периметральних укріплень тощо).

На основі вивчення локаційних привілеїв власників поселень, королівських привілеїв про надання (поновлення) польського чи магдебурзького прав, документів із фіксацією перших згадок про поселення з міським статусом, осадження, локацію чи релокацію міст, часу переведення їх з польського на німецьке право, згадок про міських в'їтів та інших історичних документів зафіксовано існування 123-х історичних населених пункти у Галицькій землі, що між 1434 і 1772 рр. користувалися міським статусом. У 45 із них підтвержено наявність оборонних укріплень. Також встановлено період функціонування оборонних міст (дод. В.04). За історичними джерелами визначено періоди зведення, перебудови і функціонування

оборонних комплексів і споруд, причини втрати оборонної функції (дод. В.07). Існування оборонних споруд зафіксовано в історичних джерелах (дод. Д), історико-краєзнавчих дослідженнях (дод. Е.01.4), матеріалах архітектурних, археологічних, реставраційних і пам'яткоохоронних досліджень та іконографії (дод. Г).

В окремих випадках відсутність укріплень у містах підтверджують історичні джерела. Наприклад, Ульріх фон Вердум у 1671 р., відвідавши м. Копечинці Тереховлянського повіту Галицької землі, описав його, як «відкрите містечко на трьох пагорбах побудоване, яке оточує і розділяє озеро» [540, с. 137]. На основі вивчення різних матеріалів та натурних обстежень не виявлено наземних слідів периметральних міських укріплень у Нижневій й Чернелиці.

Функціональний критерій. За М. Бевзом, досліджувані міста за суспільною ознакою групуємо на [16, с. 182]: резиденціальні (старостинські, магнатські, єпископські), торгово-промислові (торгові центри, ремісничі осередки, центри солевидобування), міста-центри господарських ключів магнатів, підцентри у латифундіальних володіннях шляхти (дод. Б.02.1). Із 46 вибраних міст Галицької землі 26 (57,7%) належали до резиденціальних (18 магнатських і шляхетських, 6 старостинських, 2 єпископські), 8 (17,7%) – до торгово-промислових (4 торгові центри, 3 ремісничі осередки, 1 центр солевидобування), 6 (13,3%) – до міст-центрів господарських ключів, 5 (11,1%) – до підцентрів у латифундіальних володіннях. Упродовж свого існування міста змінювали функціональний статус, при підсумковому аналізі враховано той статус, який місто використовувало найдовше. Окремі досліджувані міста у процесі розвитку пройшли шлях від торгово-промислових до резиденціальних центрів (Маріямпіль, Тисмениця), від центрів господарських ключів до резиденціальних (Войнилів, Бурштин). Зокрема, Бурштин, центр ключа маєтностей Синявських у XVI–XVII ст., у XVIII ст. перетворився на резиденцію Беное-Скарбеків [330, с. 131-152, 160-166]. Фінансова спроможність власників сприяла прискореній еволюції міст та підсиленню їх обороноздатності (Богородчани [248, с. 221-232], Станиславів [296, с. 91-109], Маріямпіль [542, с. 39-50], Єзупіль [85] та ін.).

Період закладення. Під час визначення періоду закладення міст Галицької землі, комплексів оборонних споруд та укріплень застосовано загальноприйнятий поділ доби середньовіччя європейської історії на класичне середньовіччя (XI–XV ст.), пізнє середньовіччя (XVI – серед. XVII ст.) і нового часу (серед. XVII ст. – XVIII ст.). Серед досліджуваних міст виявлено: 16 – доби класичного середньовіччя, 26 – пізнього середньовіччя і 3 – доби нового часу. Водночас розрізняємо періоди закладення міст і міських укріплень, котрі часто споруджували пізніше. У XIV ст. міський статус офіційно отримували королівські міста, центри територіально-адміністративних одиниць й осередки королівських маєтностей (Галич, Терехів, Коломия, Рогатин, Бучач), у XV ст. – центри королівських доменів, релігійні і приватні міста (Товмач, Снятин, Конкольники, Тисмениця, Михальче, Чешибіси, Васючин, Товсте, Мартинів, Підгайці, Добрилів), у XVI–XVII ст. – переважно приватні міста.

Розташування у ландшафтному і гідрографічному середовищі. Нові міста Галицької землі закладали переважно на територіях із перепадом висотних відміток рельєфу, у місцевостях із річками, озерами, ставками й високою заболоченістю. Ці ознаки також були вирішальними при виборі ділянки для будівництва замку чи міста-фортеці на Волині (підвищення рельєфу, наявність водойм, лісів та ін.) [401, с. 250]. У ландшафтному середовищі міста Галицької землі розміщувалися: *на мисах* (гряди, хребти), *на схилах* (похилих ділянках гір, пагорбів, гряд), *біля підніж* (територіях, що безпосередньо примикають до гір чи пагорбів), *в улоговинах* (на оточених височинами рівнинних місцевостях), *в низовинах* (територіях з рівнинною або слабко хвилястою формою рельєфу, які не перевищують 200 м над рівнем моря), *на височинах* (ділянках з рівнинною або слабко хвилястою формою рельєфу з абсолютними висотами від 200 до 500 м над рівнем моря). На відміну від епохи Галицько-Волинського князівства, коли міста-гради засновували на мисах, більш прийнятною локацією став низинний варіант острівного або напівострівного характеру, що характерно також для Львівської землі [260, с. 124-125]. Серед досліджуваних міст на височинах і схилах розташовано по 11, біля підніж – 8, в улоговинах – 6, на мисах і в низовинах – по 4 (дод. В.14).

Розміщення оборонних споруд Галицької землі у гідрографічному середовищі визначали: дві великі річки (Дністер і Прут), значна кількість річок середньої величини з широкими заплавами долинами, а також озера і ставки. У XVI–XVII ст. укріплені міста закладено над річками Дністер, Прут, Серет, Стрипа, Золота і Гнила Липи, Лімниця. За Е. Горновою, нові міста локовано переважно над річками, зважаючи не тільки на близькість до води, необхідної для щоденного користування жителів чи для гасіння пожеж, а також і з огляду на оборонний фактор [507, с. 30]. Це підтверджено такими виявленими ознаками розташування: *в околі річки* (русло оточує місцевість по периметру, утворюючи острів або півострів), *в усті* (у місцях впадіння менших річок чи струмків у більші), *на березі* ставка, річки чи іншої водойми, *в міжріччі* (на території, обмеженій з двох чи трьох сторін річками чи струмками), *на вигині русла* (місці, де русло річки різко змінює напрямок).

Аналіз розміщення укріплених міських поселень у гідрографічному середовищі дозволяє стверджувати, що всі досліджувані об'єкти розміщувалися в безпосередній близькості до водойм чи заболочених місцевостей. Найбільшу кількість міст зафіксовано в усті річок чи струмків – 15 (33,3 %), що вписується у традиційну схему закладення міських поселень у 2-й пол. XIV–XVI ст. [318, с. 123-125]; на березі розташовано 13 міст (28,9%), в околі річок – 8 (17,7%), в міжріччі – 6 (13,3%) і на вигині русла – 3 (6,7%) (дод. В.14). До міст півострівного типу належить Тернопіль, що засвідчує запис Ульріха фон Вердума у щоденнику від 27 листопада 1671 р.: «З трьох боків його (Тернопіль) оточує велике озеро й широкі болота. Четверта сторона захищена з боку поля досить широким ровом та валом із двома товстими вежами на кутах і однією посередині, яка заодно служить брамою» [278, с. 95]. Рогатин обмежений Бабинецьким потоком, Гнилою Липою і безіменним струмком. Півострівний характер доповнювався рукотворними ровами та валами.

Ще одна виявлена характерна риса локації міст, розташованих як у низовині, так і на височині, – наявність кількох ліній гідрографічних перешкод. Це, зокрема, міста Тисмениця, Коломия, Зелене Устя, Завалля та ін. Аналіз історичного гідрографічного середовища міста-фортеці Станиславова дозволяє твердити, що його будували на території, оточеній з трьох боків потрійним півкільцем річок і

струмків, ставків і боліт. Зовнішнім рубежем на підступах до міста були Золота (Солотвинська) і Чорна (Надвірнянська) Бистриці. Другий рубіж утворювали дві річки Рудки, яких тепер немає. Перша впадала в Золоту Бистрицю, друга – в Чорну. Внутрішнє кільце становили струмки фортечного рову: Бліховий (огинав замок Бліх) і Панстовий Бельведер (протікав територією теперішньої вул. Новгородської) (дод. А.06.1).

Розташування у стратегічних місцях. Умови виникнення мережі міст-твердинь значною мірою визначали їх місце в історичній системі розселення. В добу пізнього середньовіччя на південно-східних землях Польщі передбачалося «спорудити кілька рядів міст-твердинь, які б не допускали татарських вторгнень вглиб країни». Господарський чинник розвитку краю вимагав також реалізації оборонної системи міських поселень. Крім військового та господарського чинників, будівництво укріплених міст зумовлювалось наявністю відповідних замовників та їх фінансовою спроможністю, належним розвитком інженерної та архітектурної думки, а також економічною доцільністю [16, с. 178, 47]. Аналіз розташування міст і містечок Галицької землі дозволяє виділити три способи розташування міст: *на торгових шляхах, в системі річкових (берегових) ліній оборони, на прикордонних рубежах* (дод. В.14).

Через Галицьку землю проходило три трансконтинентальні торгові шляхи (Угорський, Кучманський і Волоський), а також близько десяти менших за значенням соляних і торгових трактів. Угорський шлях починався на Яблуницькому перевалі і провадив через Делятин, Надвірну, Галич, Рогатин на Львівську землю, в Польщу і Литву. Кучманський шлях зачіпав лише Терехівський повіт Галицької землі. Він починався біля Тавані, проходив Брацлавським й Подільським воєводствами, далі через Гримайлів, Терехівку, Зборів і Золочів вів на Львів [566, с. 38; 189, с. 9]. Волоський шлях брав свій початок на правому березі Дністра, біля його устя, прямував молдавською Бесарабією, Волощиною через Снятин на Покуття. Від Снятина він мав ще одну назву – Золотий шлях. Через Коломию, Тлумач і Тисменицю доходив до Єзуполя, де розділявся на два напрямки: головний – через Бурштин, Рогатин, Бібрку до Львова і другорядний – через Галич, Калуш, Долину,

Стрий до Дрогобича й Самбора [468, с. 9-10]. Ще одне відгалуження вело на Золотий Потік, Чортків, Бучач, Монастириська, Підгайці, Бережани [566, с. 42].

За твердженням Е. Горнової, лише нечисленні міста Галицької землі, «що лежали на головних торгових шляхах, які вели зі Львівської землі до Волощини, такі, як Рогатин, Галич, Коломия, Снятин, Тереховля, Тернопіль, Чортків та деякі інші можна зараховувати до ремісничо-торгових поселень, натомість більшість становили «осади рільничого типу з оборонним характером» [507, с. 30]. На менших за значенням соляних і торгових трактах розбудовувались Богородчани, Лисець, Калуш, Новиця [542, с. 39-50].

Багато давньоруських поселень, локованих на правому березі Дністра і його лівих притоках [228, с. 61], отримали статус міст і разом із новозакладеними містами стали значними опорними пунктами Дністровської (Галич, Маріямпіль, Мартинів, Михальче), Попрутської (Добрилів, Коломия, Заболотів, Снятин), Серетської (Довге (Теребовлянського р-ну), Буданів, Микулинці, Струсів, Тернопіль, Чортків), Стрипівської (Бучач, Вишнівчик, Купчинці), Коропецької (Монастириська, Підгайці) оборонних ліній. Кілька укріплених міст Галицької землі концентрувалося вздовж річки Гнилої Липи (Рогатин, Фірлеїв, Бурштин, Більшівці, Тустань).

В окремих випадках берегова лінія збігалася з прикордонними рубежами держави, тож окремі міста були форпостами порубіжжя. До них можна віднести Снятин і Завалля. За результатами статистичного аналізу, в Галицькій землі вздовж торгових шляхів розміщувались 26 міст, вздовж річкових (берегових) ліній оборони – 15 міст, уздовж прикордонних рубежів – 4 міста. Не вдалося визначити належність кількох міст за критерієм розташування (дод. В.14).

Важливим критерієм класифікації оборонних комплексів є *архітектурно-фортифікаційний*, у якому слід виділяти дві головні ознаки: систему оборони і спосіб укріплення, що визначається тією чи іншою системою (дод. Б.02.2). Десять основних систем оборони (бастейна, бастіонна, баштова, фортова розпорощена, фортова розосереджена, клешнева, полігональна, стінова, вежова, «затокова» – поєднання стінової і клешневої) визначені Ю. Богдановським [446, с. 77-79; 449,

с. 135-144]. Вони змінювали одна одну в різні історичні періоди – від раннього середньовіччя до XIX ст., вдосконалюючись услід за модифікацією видів зброї та механізмів для облоги, й взяті за основу для подальшої типологізації досліджуваних оборонних об'єктів Галицької землі. Аналіз джерел підтверджує існування *вежової, баштової, стінової, баштово-бастейної, бастейної, бастіонної ранньої і бастіонної класичної систем оборони* міських укріплень Галицької землі. Кількісно переважають вежова і баштова системи оборони (32). З початку XVII ст. з'являються бастіонні рання і класична системи оборони (Калуш, Богородчани, Козлів, Маріямпіль, Станиславів).

За наявністю (відсутністю) укріплень, способом оборони і різновидом системи оборони розрізняємо три типи міст: *відкрите місто* (міське поселення без оборонних укріплень), *укріплене місто* (поселення з оборонними спорудами стінової, вежової, баштової систем оборони), *місто-фортеця* (уфортифіковане поселення з бастіонною системою фортифікації, у якому більшість цивільних інстанцій пристосовано до оборонних функцій). Серед 46 проаналізованих оборонних міст виявлено 4 міста-фортеці і 42 укріплені міста (дод. В.14).

Майже всі укріплені міста впродовж свого розвитку зазнавали еволюційних типологічних видозмін внаслідок здійснення розбудов і реконструкцій, у тому числі й оборонних укріплень. Фактори формування й еволюції міст (за М. Бевзом) [16, с. 178, 47] також відтворювалися, на нашу думку, в архітектурно-фортифікаційній типології укріплень міст, замків і оборонних сакральних комплексів, оборонні споруди яких можемо визначати як автентичні, нашаровані, паралельні, реконструйовані, застосовуючи їх до теперішнього стану або до певного історичного періоду. У випадку збереження старих і появи нових укріплень (наприклад, другої лінії) оборонна система набувала характеру паралельної. При одночасному використанні елементів різних оборонних систем можемо вживати термін «комбінована». Наприклад, м. Маріямпіль укріплене кронверком з напільного боку (укріплення бастіонної фортифікації), а за конфігурацією мисового плато, ймовірно, захищалося елементами баштової системи оборони; міські укріплення Тернополя XVII ст. склалися з валу з ровом і масивних наріжних дерев'яних башт.

За матеріалом спорудження оборонні споруди укріплених міст прийнято поділяти на дерев'яні, дерево-земляні, муровані з каменю, цегли та комбіновані. Більшість оборонних укріплень міст Галицької землі у XV–XVII ст. були дерево-земляними, окремі з них пережили кілька модернізацій, в ході яких змінювався будівельний матеріал укріплень і споруд. Під час статистичного аналізу зафіксовано будівельний матеріал, який згадується в історичних чи картографічних джерелах на певний період існування оборонних споруд. За писемними, картографічними й іконографічними джерелами узагальнено орієнтовну кількість укріплень міст за матеріалом спорудження [594, с. 1057]; [422, с. 24]; [278, с. 95, 100]; [507, с. 21]; [427, с. 10-11]; [406, с. 78-79]; [296, с. 147, 150] (дод. Ж.03.1).

Важливим критерієм для дослідження оборонних особливостей історичних архітектурно-містобудівних комплексів з оборонною функцією є особливості *розпланувально-геометричної конфігурації периметральних укріплень* [16, с. 181-182] або *абрис* міських оборонних укріплень (може бути непериметральним). С. Кравцов запропонував називати цей критерій «організація оборонного абрису» і за ним поділяти укріплені міські комплекси на міста з нерегулярним і регулярним баштовим і бастионним абрисами [111, с. 155]. Для аналізу регулярних і нерегулярних абрисів укріплень міст Галицької землі використовуємо такі типи: з незамкнутою оборонною лінією (мисові міста), з овальним (круглим), квадратним (прямокутним), пентагональним, гексагональним, полігональним абрисами. Через відсутність інформації не вдалося встановити розпланувально-геометричну конфігурацію 20 укріплень досліджуваних міст. Нерегулярний абрис укріплень мало 21 місто, регулярний – 6. Серед об'єктів, проаналізованих за картографічними, історичними джерелами, сучасними науковими дослідженнями і натурними обстеженнями, найбільшу кількість (8) становлять історичні міста з прямокутним або квадратним абрисом укріплень, овальний (круглий) абрис мали 5 міст, незамкнуту оборонну лінію і полігональний абрис – по 2 міста, гексагональний і полігональний – по 1 (дод. В.14). Зокрема, Тернопіль і Маріямпіль – мисові міста з незамкнутою оборонною лінією, Богородчани – місто з пентагональним абрисом, Станиславів на першому будівельному етапі – місто з гексагональним абрисом

фортифікацій, на другому – з полігональним абрисом. Овальна форма міста, характерна для ранньосередньовічного періоду центральної і західної Європи, передбачала існування оборонного валу або мурованої стіни (найпростіший спосіб з найменшою довжиною оборонної лінії). Овальний планувальний уклад середмістя в європейській історії урбаністики вважається характерним типом долокаційної торгової осади [16, с. 219]. Специфічна планувальна система овалного абрису, яка вказує на наявність оборонних укріплень, присутня у містах Єзуполі, Тисмениці. Міста з незамкненою оборонною лінією, з нерегулярним, овальним (круглим) абрисом (Рогатин, Єзупіль, Завалля, Стратин, Устя Зелене) закладено в Галицькій землі у XIV–XV ст.

Міста з квадратним або прямокутним, пентагональним, гексагональним, полігональним абрисами у більшості випадків закладено у XVI–XVII ст. у період поширення на Галицьку землю італійських схем ренесансного «ідеального міста» з пропорційним взаємоузгодженням містобудівних елементів. Такі «ідеальні міста» закладали переважно запрошені магнатами італійські архітектори [16, с. 47]. Однією з ранніх реалізацій концепції резиденціонального «ідеального міста» на території Галицької землі були Богородчани (1630-і рр.); планувальна структура історичного середмістя, характер забудови та фортифікацій значною мірою втрачені [248, с. 221-232]. До пізніших реалізацій цієї концепції належать Станиславів (1660-і рр.) [296, с. 91-109] і Маріямпіль (1690-і рр.) [542, с. 39-50].

За принципом використання *структурних домінант міських укріплень*, спираючись на критерій композиційної організації міст за С. Кравцовим, який виокремив тільки два типи міст – без цитаделі і з цитаделлю (старі королівські – «каземирівські» (сер. XIV ст.) і нові магнатські резиденції) [111, с. 155], міста Галицької землі класифікуємо на: *міста без цитаделі, міста з цитаделлю, міста з цитаделлю та оборонним вузлом*. До міст без цитаделі зараховуємо 13 (28, 8%) торгово-ремісничих міст, за периметром яких не було укріпленої садиби власника або вона розташовувалася на значній відстані від населеного місця. До міст з цитаделлю належать 16 (35,5%) поселень, які за периметром укріплень мали замок або форталіцію. До типу міст із цитаделлю та оборонними вузлами зараховуємо 7

(15,55%) поселень, що, крім замку, містили ще форталіцію, інкастельований монастир, оборонну церкву, укріплений арсенал тощо. Не вдалося вивчити структурні складові укріплень 9 міст Галицької землі, що становить 20% від усіх досліджуваних.

За *характером власності* міста поділяємо на королівські або старостинські, духовні й приватні. Серед міст Галицької землі, в яких зафіксовано оборонні укріплення, існували 34 приватні міста, 9 королівських і 3 духовних. Упродовж XV–XVIII ст. відбувалася зміна форм власності. Королівські міста віддавали в оренду, передавали в пожиттєве володіння, продавали магнатам і шляхті. Більшість із них через якийсь час поверталася до первісних власників. Серед королівських міст потужні оборонні укріплення мали переважно центри адміністративних одиниць. Слабкі оборонні укріплення характерні для духовних міст – центрів архієпископських латифундій, а найміцніші – для 15 приватних міст-резиденцій магнатів (дод. В.14).

За основу класифікації міст Галицької землі з оборонною функцією за *соціально-економічним* критерієм прийнята систематизація П. Сіреджука. Він поділяє всі міста на 5 типів: місто, місто-замок, містечко, містечко з рисами села, село з рисами міста [281, с. 98-103]. На території Галицької землі до *міст* (civitas – лат.) відносимо колишні стольні гради князівств, які стали політико-адміністративними центрами, а також міські поселення, що отримали локаційний привілей у XIV ст. й мали домінуючий над містом замок (Галич, Теробовля і Бучач). До типу *місто-замок* (oppido-castrum – лат.) належать 17 міських адміністративно-територіальних центрів, які перетворено в осередки військового й господарського розвитку. Відмінною особливістю таких міст-замків є те, що вони мали периметральні оборонні укріплення й внутрішній замок за їхнім периметром. Обидві категорії міських поселень розташовувалися на головних торгових шляхах, мали торгово-ремісничий характер й оборонні укріплення. Три наступні категорії постали завдяки господарській діяльності власників або наявності цінних природних ресурсів. Попри намагання розвивати промисловий видобуток солі, ремесло і торгівлю вони мали рільничий характер і примітивні оборонні укріплення на певних

часових відтинках. 14 міських поселень зараховуємо до *містечок* (*oppidum* – лат.), 8 – до *містечок з рисами сіл* (*oppido seu villa* – лат.) і 3 – до *сіл з рисами містечок** (*villa seu oppido* – лат.) (дод. В.14). До останнього типу на поч. XVI ст. належало Вікно Коломийського повіту Галицької землі. На прохання його власника, шляхтича Луки-Грицька Новомирського, воно отримало королівську грамоту на проведення трьох щорічних ярмарків худоби та щотижневих торгів. І вже у 1527 р. населений пункт став повноцінним містом (*oppidum*), середмістя якого укріплювали земляні вали завширшки 6-8 м і дерев'яні палі. Згодом частокіл замінили кам'яним муром [117, с. 38-39].

Типологічна класифікація замків. Замкові комплекси є складними системами функціонально, структурно та ієрархічно взаємопов'язаних споруд і будівель, підпорядкованих оборонним, ландшафтно-топографічним вимогам. У сучасній науці виділяють близько трьох десятків ознак замків. За функціональним використанням Малий термінологічний словник давньої оборонної архітектури Польщі визначає резиденціональні, адміністративні, сторожові, рефугіальні* замки, за розташуванням – височинні, низинні, водні, за просторовим розміщенням – нагірні, долішні (передзамче, підзамче), за територіальною організацією – садиби власників, адміністрації, рицарські, за роллю в організації територіальної системи оборони – стратегічні лінії оборони границь, торгових трактів, переправ [445, с. 92-93]. Популярними в Європі є класифікації замків, де суміщено кілька взаємодоповнюючих критеріїв. Я. Богдановський запропонував визначати типи замків за двома критеріями: *належністю до певного історичного періоду і відповідних оборонних систем*. У процесі аналізу він виділив три основні типи досліджуваних об'єктів: замок, збудований у період середньовіччя з укріпленнями стінової, стіново-пазухової, вежової і баштової систем; замок, що виник у новітній період історії, з укріпленнями бастіонної системи [442, с. 563] і перехідний замок, для якого характерні укріплення баштової і бастейної систем [442, с. 92-106].

* Міське поселення, що зароджується, тобто перебуває на початковому етапі соціально-економічного розвитку.

* Рефугіальні замки (пол. – *refugialne*) – нежитлові оборонні об'єкти, призначені для переховування населення під час нападів.

Білоруський дослідник Ю. Заяц запропонував класифікувати замки *Білорусі за функціональним використанням і характером власності у хронологічному зрізі* (великокняжі замки (резиденції і фортеці), XIV ст. – 1-а пол XV ст.; сенйоральні резиденції та укріплені садиби феодалів, 2-а пол. XV ст. – XVI ст.; бастионні замки, кін. XVI – 1-а пол. XVII ст.; відновлення приватних замків, 2-а пол. XVII ст. – 1-а пол. XVIII ст.) [242, с. 83-84]. Класифікація дозволяє прослідкувати функціональну еволюцію замків, зміну замкових оборонних укріплень.

Б. Гверкен, посилаючись на Ю. Нароновича-Наронського, поєднав різні критерії при класифікації оборонних об'єктів Польщі (будівельний матеріал, домінуючі укріплення, елементи оборонних укріплень та розташування на рельєфі) і визначив 9 типів: дерев'яні, оточені частоколом або огорожею; муровані, обмежені муром без стрільниць; оточені мурами з ганками, бланками і стрільницями; з високими вежами, оточені біля підніжжя низьким муром; на острові, оточені муром з низькими баштами; розташовані на високій горі, оточені біля підніжжя зовнішнім низьким муром; дерев'яні, збудовані на острові й узгір'ї; бастейні на плані півкола і на плані квадрата; закладені на регулярному плані з вежами в наріжниках, обмежені бастионними фортифікаціями [497, с. 13-21] (дод. Е.02.3).

Польський дослідник З. Пілярчик як головні критерії для класифікації замків використав будівельний матеріал і системи оборони. Він поділив замки на такі типи: дерев'яні садиби (форталіції), оборонні двори на «копцях», муровані оборонні двори, садиби з бастейними укріпленнями, садиби з бастионними фортифікаціями. До мурованих оборонних дворів він зараховував три замки Галицької землі – Будзанівський, Червоноградський і Чортківський [583, с. 255-262].

Проаналізувавши наведені вище ознаки, визначимо такі критерії класифікації: *архітектурно-функціональний; період закладення; розташування у ландшафтному і гідрографічному середовищі; розміщення у системі містобудівних утворень; архітектурно-фортифікаційний; матеріал спорудження; абрис плану; композиційно-розпланувальний уклад; характер власності* (дод. В.16)

Для дослідження типології фортифікацій вибрано 130 замкових комплексів, які характеризуються: а) документальним підтвердженням закладення або модернізації

укріплень замку в досліджуваний період; б) збереженістю фрагментів ліній укріплень замку, що прослідковуються у терені, або наявністю документів з даними про втрачені укріплення, які дають змогу визначити тип укріплень і провести аналіз їх архітектурно-планувальних характеристик.

Аналіз першоджерельних матеріалів, наукових досліджень різних історичних періодів дає можливість обґрунтувати взаємопов'язану типологічну класифікацію за архітектурно-функціональними та архітектурно-фортифікаційними ознаками. За результатами аналізу зроблено спробу коригування існуючих класифікаційних визначень, які характеризують функціональні й фортифікаційні особливості замків.

Архітектурно-фортифікаційний критерій класифікації замків є одним із найважливіших. Як і оборонні укріплення міст, замки класифікуємо за *способом укріплення і системою оборони* (дод. Б.02.2). За способом укріплення виокремлюємо чотири умовні групи замків: «каструм» (лат. – «castrum»), «форталіції» (лат. – «fortalitium»), *протобастіонні* і *бастіонні*, які охоплюють сім підтипів з урахуванням системи оборони: стінові, вежо-стінові, баштово-стінові, баштово-бастейні, бастейні, бастіонні ранні, бастіонні класичні.

За *системою оборони* Ю. Нельговський та О. Годованюк на території Поділля визначили такі типи замків: однобаштові (донжонні), баштово-стінові (одно- чи багатобаштові), бастейні, протобастіонні, бастіонні [215, с. 89-56; 216, с. 125-133]. Цю класифікацію для оборонних споруд України використовують й інші дослідники, наприклад, Л. Прибега [255, с. 35-39]. О. Оконченко на основі проведеного аналізу замків Західної України виявила такі типи системи оборони: вежова, баштова, баштово-бастейна, бастейна і бастіонна (рання і класична). Згідно з її дослідженням, у Галицькій землі за принципами баштової системи до сер. XVI ст. побудовано ядро замку в Червонограді; бастейної системи до сер. XVI ст. – ядро замків у Галичі, Пневі, Бучачі, Тереховлі, Яловиці, Микулинцях, Буданові, Чорткові [218].

Аналіз замків Галицької землі за *системою оборони* підтвердив існування *стінової, вежової, баштової, баштово-бастейної, бастіонної ранньої і класичної систем*. Серед них баштових – 54, бастіонних ранніх – 16, бастіонних класичних –

3, стінових – 3, бастейних – 2, баштових і бастіонних – 2, вежо-стінові – 0. Не піддаються для визначення системи оборони – 50 (дод. В.16; В.20; В.21).

Отже, одними з найпоширеніших типів замків на досліджуваній території були баштові, утворені мурами, в'їзними, пристінними й наріжними баштами. Їх розрізняють як за формою у плані (круглі, овальні, п'ятикутні, гранчасті), так і за конфігурацією периметральних укріплень (квадратні, прямокутні, п'ятикутні тощо).

Назви деяких замків походять від *функцій*, які вони отримали з часу побудови або набули пізніше. «Класифікація за функціональним призначенням доцільна там, де можна встановити цю особливу функцію, попри функцію замку як місця проживання знаті чи центру управління» [490, с. 30]. До замків Галицької землі досліджуваного періоду, що піддаються класифікації за функціональним призначенням, можна застосувати три типи: *резиденціальні, управительські, «бойові»* (дод. Б.02.1).

Резиденціальні поділяємо на три підтипи. Перший підтип – *цивільно-оборонні шляхетські двори* – невеликі за площею, прямокутні в плані двори заможної шляхти (за способом укріплення – *форталіції*), в яких житлова функція переважала над оборонною, і які вважалися перехідним типом між житловою баштою і оборонним двором. Другий підтип – *«великопанські резиденції»* – магнатські й шляхетські замки (за способом укріплення – *форталіції, каструм, протобастіонні і бастіонні замки*). «Великопанські резиденції», які однаковою мірою поєднували оборонну, житлову і репрезентативну функції, у свою чергу класифікуємо на *«старосвітські садиби»* й *«великопанські садиби»* нового типу, в тому числі *«палацові фортеці»* (лат. – «palazzo in fortezza») з домінуванням репрезентативної функції, аналогом якої є німецький «Schloss feste» [490, с. 17]. Третій підтип – *старостинські замки*.

Другий тип – *управительські замки* (за фортифікаційною характеристикою – *форталіції, каструм, протобастіонні*). *Третій тип* – *«бойові» замки* (за фортифікаційною характеристикою – *«каструм»* (від лат. – castrum), домінування оборонної функції (дод. Б.02.1).

Статистичний аналіз замків Галицької землі за ознакою архітектурно-функціонального використання не враховує усі зміни функцій оборонних споруд у

процесі їх еволюції, а тільки найтриваліші періоди. Окремі замки Галицької землі пережили усі три форми функціонального використання. В різні періоди часу бойовими або великопанськими резиденціями були Галицький, Терехівський, Бучацький та інші замки. Наприклад, у 2-й. пол. XVII ст. Бучацький замок набув рис великопанської резиденції і, за словами Далерака, був «оздоблений рядом галерей і багатьма іншими засобами архітектури, вміщував красивий фонтан...» [427, с. 10-11]. За результатами досліджень, у Галицькій землі існувало 36 бойових (за функцією) замків типу *каструм* (за фортифікаційною ознакою), 17 протобастіонних та 46 форталіцій. Не з'ясовано функцію 31 замку (дод. В.16).

Статистичний аналіз замків за функціональним критерієм дав такі результати: резиденційних – 48, управительських – 24, бойових-резиденційних – 23, бойових управительських – 1, не виявлено функцію – 34. Отже, більшість оборонних замків Галицької землі становили резиденційні (дод. В.16).

Важливим критерієм для подальшого теоретичного аналізу фортифікаційного мистецтва на досліджуваній території є встановлення *періоду закладення*, побудови первісного ядра замків серед обраних для обстеження 123 об'єктів. На основі історичних джерел встановлено дати побудови 50 замків, для 74 об'єктів – дати або століття перших згадок. В процесі статистичного аналізу визначено кількість замків, закладених у певний історичний період: 54 замки (43,5%) збудовано у XVII ст., 39 (31,4%) – у XVI ст., 21 (16,9%) – у 15 ст., 5 (4%) – у XIV ст., 2 (1,6%) – у XVIII ст. Період спорудження трьох об'єктів не встановлено. Для систематизації за періодом закладення замків, як і для міст, використано загальноприйнятий поділ європейської історії. Найбільше замкових комплексів у Галицькій землі зведено у добу пізнього середньовіччя – 93 (75%), в епоху середньовіччя – 26 об'єктів (21%), у добу нового часу – 2 (1,6%) (дод. В.16).

Розташування у ландшафтному середовищі. На закладення і формування архітектурно-просторової та розпланувальної структури замкових комплексів Галицької землі мали вплив два природно-ландшафтні фактори: рельєф та гідрографія.

За розміщенням у ландшафтному середовищі замки Західної України окремі дослідники поділяють на дві групи: *висотного домінування (подільський принцип) і низинного домінування (волинський принцип)* [242, с. 258]. Особливості природних умов Галицької землі дозволяли рівнозначно застосовувати під час спорудження замкових комплексів обидва принципи. Топографія заболоченого терену Галицького повіту спонукала до зведення замків у низинах. Узвишся Терехівського і Коломийського повітів сприяли будівництву замкових комплексів за подільським принципом. Часте підтоплення місцевостей у багатьох населених пунктах Галицької землі зумовило появу ще одного, характерного для досліджуваного регіону, принципу розташування оборонних об'єктів – *на похилому рельєфі (схилах пагорбів, біля річок)*. Замки з висотним домінуванням поділяємо на три типи: *мисові, наскельні, терасові*. Переважно оточені водоймами об'єкти з низинним домінуванням класифікуємо на *острівні, півострівні, в заболоченій місцевості* (дод. В.17).

Отже, понад половину досліджуваних замків Галицької землі побудовано з врахуванням пріоритету висотного домінування, четверть – низинного. Незначний відсоток феодальних резиденцій зведено на похилому рельєфі (дод. В.17)

Кілька замків Галицької землі (Буцацький, Чортківський, Раковецький) розташовані в низинах поряд із домінуючими висотами й не відповідають критеріям оборони у період поширення вогнепальної зброї. Таке розміщення пояснюється їх закладенням у довогнепальну епоху, що фіксувалося ще в XVII ст. Зокрема, Далерак у 1680-х рр. писав, що замок і місто Бучач збудовані на узгір'ї, але «...зі сторони північного в'їзду, поза вузькою долиною напроти замку, височіє ще одна висока гора, на якій стоїть мурована руська церква. Коли б на ній виставити батарею, виявилася б вона згубною як замкові, так і місту самому...» [427, с. 10-11].

Розташування у гідрографічному середовищі. В останні десятиріччя окремі українські та польські дослідники інтерпретують річкові мережі як локальні зони зведення укріплень проти турецько-татарських набігів у XV–XVII ст. На підтвердження, найбільше замкових комплексів Галицької землі розташовувалися на річках Серет і Стрипа (по 11), Гнила Липа і Прут (по 9), Дністер (8), Золота Липа (6), Коропець, Свірж, Солотвинська Бистриця (по 5), Гнізна, Бистриця Солотвинська

і Горожанка (по 4) (дод. В.17). Деяку інформацію про розташування замків у гідрографічному середовищі черпаємо зі щоденника Ульх фон Вердума (1672 р.). Наприклад, тернопільський замок височів «з північного заходу від міста, саме посередині озера, має великі, по-італійськи важкі будівлі з каменю; мури й вежі на заході й півдні боронять замок навіть там, де навколо тягнеться озеро. Від міста є вузький сухий рів із земляним валом і частоколом» [278, с. 95]; Єзупіль «стоїть серед добрих ґрунтів над озером і болотами, через які пливе мала річка (Бистриця)» [278, с. 100]; «Станиславів з трьох боків оточений озерами й болотами, через які тече мала річка Бистриця, впадаючи до міського рову» [278, с. 100].

Визначені І. В. Потапчук (*Потапчук І. В. Природно-ландшафтні фактори архітектурно-просторової еволюції історичних міст Волині: автореферат дис. на здоб. наук. ст. канд. архітектури. – Львів, 2008*) характеристики локацій оборонних об'єктів Волині частково відповідають гідрографії і висотним домінантам досліджуваних об'єктів Галицької землі: *на природному острові* (поверхня острова невисоко піднімалася над прилеглою територією), *на штучному острові* (поверхня острова невисока або мала значне підвищення), *на мисах* при злитті двох водойм (територія з невеликим перепадом відміток над береговою лінією або така, що височіла над місцевістю); *на домінуючому березі річки* на майже прямолінійній її ділянці (берег міг бути пологий, незначно підвищений або високий); *у вигинах річок* (в оточенні водойми з двох-трьох сторін); *при джерелі* (на певній відстані від основної водойми).

За розміщенням у гідрографічному середовищі замки Галицької землі поділяємо на: розташовані на значній відстані від водойми (51 замок (41,1%)), на березі водойми (34 замки (27,4%)), в межиріччі (16 замків (12,9%)), в заоколі (острівні й півострівні) (9 замків (7,3%)), на території при злитті двох водойм. Не ідентифіковано місця розташування 14 замків (дод. В.17).

Розташування у системі містобудівних утворень. Критерій розташування замків у системі містобудівних утворень та сільських поселень дозволяє визначити принципи взаємозв'язку замкових комплексів, міських фортифікацій і принципи їх взаємозахисту. О. Оконченко, вивчаючи розміщення замків Західної України у

системі містобудівних утворень, прийшла до висновку, що «процес об'єднання замку і міста міг проходити крізь різні етапи перепланування – від розташування замку окремо, через етап взаємодії фортифікацій у спряженому укладі і до етапу, коли місто і замок отримували спільний абрис фортифікацій. Формотворчий вплив фортифікацій замку на розвиток планувальної структури міста був визначальним в останній період формування замків та їхніх укріплень» [218, с. 10].

За розташуванням у системі містобудівних утворень оборонні замкові комплекси Галицької землі поділяємо на *відокремлені*, тобто розміщені за лінією міських оборонних укріплень (захищалися за власною системою оборони), спряжені з міською лінією оборонних укріплень (пов'язані з нею системою взаємозахисту) та *внутрішні* (в межах середмість населених пунктів), які в історичних джерелах названі «*oppido castrum*» (дод. Б.02.3). Останні найчастіше перебували під захистом міських укріплень і використовувалися як автономні вузли оборони у системі міських фортифікацій. Відокремлених замкових комплексів Галицької землі, котрі, як правило, домінували над історичним містом, нараховуємо найбільше – 70 (56,5%). Внутрішніх комплексів, які лише однією або двома сторонами примикали до міських фортифікацій, було майже втричі менше – 22 (17,7%). Ще менше збудовано спряжених комплексів – 18 (14,5%), їх укріплення захищали одну зі сторін міських фортифікацій. Розташування 14 замків у системі містобудівних утворень та сільських поселень з'ясувати не вдалося (дод. В.17).

За дослідженням О. Михайлинин, для Волинського регіону було нетиповим (за винятком міст-фортець) співіснування замку і міста всередині одного обводу оборони. Середньовічний замок, що в 2-й пол. XVIII ст. трансформується у палацову резиденцію, просторово відокремлений щодо інших оборонних споруд, зокрема міських мурів [197, с. 255]. У Галицькій землі, на відміну від Волинського воєводства, відсоток укріплених міст із внутрішніми і спряженими замками був більший. Ми визначили 40 таких замкових комплексів, що становить 32,25% від досліджуваних, тобто майже третина. Єзупільський, Чешибіський, Тлумацький, Тисменицький, Войнилівський, Богородчанський, Отинійський, Калуський,

Лисецький та інші замки перебували під захистом міських укріплень і з'єднувалися з ними різними способами спряження (дод. В.17).

Матеріал спорудження. У сучасній історіографії усталилося твердження, згідно з яким перші муровані укріплення на Україні виникли у 2-й пол. XIII ст., спорадично застосовувалися у XIV–XV ст., а розповсюдилися лише у XVI–XVII ст. внаслідок перебудови первісних дерев'яних замків і фортець на кам'яні або цегляні [34, с. 343]. Наведене датування цілком збігається з хронологією спорудження мурованих оборонних об'єктів Галицької землі [599, с. 43]; [507, с. 21]; [545, с. 95]; [469, с. 49]; [427, с. 10-11]; [288] (дод. В.16) (дод. Ж.03.2).

Абрис плану. Поширеною є класифікація комплексу оборонних укріплень за планувальною структурою або абрисом плану (інакше – геометричною формою периметра укріплень). В. Кох поділяє замки Західної Європи на три типи: кільцеві, візантійсько-арабські (чотирикутні й восьмикутні) та іррегулярні [110, с. 298]. В Україні та Польщі за планувальною структурою прийнято поділяти замки на нерегулярні (неправильної конфігурації) та регулярні (правильної геометричної форми). За П. Раппопортом, регулярні замки, починаючи з XV ст., були найпоширенішим типом фортифікаційних об'єктів на західноукраїнських землях. Їхні плани наближаються до прямокутника, трапеції, квадрата, трикутника із симетрично розміщеними фортечними вежами (найчастіше на кутах) [266, с. 22-27]. Правильна геометрична форма найповніше відповідала тактичним вимогам часу. П. Сіреджук прийшов до висновку, що «замки Галицької Гуцульщини не мали однотипної конфігурації. Вона залежала від рельєфу місцевості» [289, с. 197-204].

Зібрані матеріали по замках Галицької землі за абрисом планів дають підстави об'єднати їх у дві архетипові групи: *іррегулярні* та *регулярні*. До регулярних відносимо феодальні резиденції із планувальною структурою, наближеною до правильних геометричних фігур: рівностороннього трикутника (трикутні), прямокутника (візантійсько-арабські), пентагона (п'ятикутника). До іррегулярних – із планувальною структурою на основі неправильних геометричних фігур: різностороннього трикутника (трикутні), трапеції, багатокутника (полігональні) (дод. Є.02.1; Є.02.2).

На основі статистичного аналізу замкових комплексів Галицької землі за абрисом плану встановлено 65 регулярних замків (прямокутних у плані – 56, квадратних – 9) та 21 іррегулярний (підпрямокутних – 4, компактних – 4, трапецієподібних – 3, округлих – 3, багатокутних – 3, трикутних – 2, п'ятикутних – 2) (дод. В.17).

Будівництво іррегулярних замків, які мали неправильну геометричну конфігурацію, розпочалося у XV–XVI ст. Їх споруджували у місцях з горбистим рельєфом, де регулярному плану заважали природні перешкоди. Структура замків із компактним планом визначалася виключно конфігурацією оборонних мурів, що наближалася до видовженої геометричної фігури чи овалу. Невеликі розміри та компактність створювали враження монолітності та споріднювали з одnobаштовими замками. Прикладом компактного замку є первісне ядро магнатської резиденції в Язлівці та замок у Бучачі, трикутних замків – первісне ядро Галицького, п'ятикутних – Чортківський [589, с. 172] і Пнівський [91, с. 165], трапецієподібного – Будзанівський [431, с. 268-271], багатокутного – Раковецький замки [589, с. 195]. Спершу Скалатський замок також мав типовий для замків Поділля XV–XVI ст. п'ятикутний нарис. Однак у 1630 р., під час відбудови оборонної споруди, подвір'я отримало «чотирикутний нарис в плані» [72, с. 199],

Найчисленнішими на території Галицької землі у XVI–XVII ст. була регулярна прямокутна в плані група замків, яку окремі дослідники пов'язують з давньою «візантійсько-арабською» традицією, наприклад, Червоноградський чотирикутний у плані замок з чотирма округлими наріжними баштами (за люстрацією 1665 р.) [589, с. 171]. Іншу поширену групу чотирикутних дерев'яних і мурованих замкових укріплень XVII ст. визначаємо як «шанці».

У XVII ст. на досліджуваній території, крім прямокутних і квадратних у плані замків, закладено ряд замків бастейного і бастіонного типу із розташуванням бельюардів і бастіонів у наріжниках. Згодом бастейні й бастіонні фортифікації почали пристосовувати до існуючих вежо-стінових об'єктів (вежі й башти обносили бастіонами), тому вони набрали трикутної, трапецієподібної чи іншої в плані конфігурації. Прикладом такої паралельної планувальної структури є замок у

Маріямполі, куртини, бастіон і два півбастіони якого оточували по периметру менший за розмірами попередній земляний бастіонний замок [542, с. 49].

Об'ємно-просторова структура замкових комплексів. Об'ємно-просторові і композиційні особливості замків відображають їх тривимірність (розташування в просторі), масштабування архітектурного об'єму та упорядкування певним чином навколишнього простору [122, с. 75] (дод. Ж.03.3); (дод. Е.02.2).

Узагальнення фактологічного матеріалу дозволило систематизувати замкові комплекси за *об'ємно-просторовою структурою* (дод. В 17). На досліджуваній території замки із *замкнутою об'ємно-просторовою* структурою характеризувалися вираженою домінантою веж, масивних мурів, бастіонів. Типовим прикладом таких споруд є Язловецький замок. Замки з *компактною* планувальною структурою відзначалися видовженими вузькими подвір'ями, баштами і наріжниками (Бучацький замок). У *кастелях* просторий внутрішній двір оточували периметральні мури, укріплені наріжними вежами чи баштами на всіх кутах й однією надбрамною вежею. Замкові будівлі, як правило, посилювали оборонні мури між вежами. Кастелі з частковою пристінною забудовою прясел були досить поширеними в Тереховлянському повіті Галицької землі. У *конвентах* чотирикутний чи овальний у плані внутрішній двір утворювали зблоковані оборонно-палацові споруди, спряжені з баштами або вежами. Судячи з давніх планів, Микулинецький, Гримайлівський та Завалівський замки були забудовані по периметру будівлями.

Важливою складовою об'ємно-просторової структури замкових комплексів є поділ їх за *просторовим укладом* [16, с. 58]. Майже всі замки Галицької землі мали одночленний просторовий уклад. Галицький замок вирізнявся двочленною просторовою структурою. Він складався з верхнього замку – найвище розміщеної, найдавнішої частини, яку захищали масивні мури, вежі і башта, та нижнього замку, що з'явився після побудови на підзамковій терасі бастіонного наріжника і вала-бруствера.

Різноміфункціональні будівлі на замкових дворах (палаці вельмож, резиденції старост, будинки економів, писарів, пекарні, підвали для зберігання продуктів, пороху та іншої амуніції («склепи» і «скарбці»), каплиці, комори і стайні, криниця

[225, с. 96], військові казарми, житло для знаті (палати, палаци), склади зброї, продовольства й фуражу, кухні, пекарні, конюшні, майстерні, сакральні споруди (церкви, костьоли, каплиці), трапезні, дзвіниці, лікарні, друкарні, школи, колегіуми, семінарії, готелі, будинки з келіями) [122, с. 94-98] розташовувалися за вільною і дисперсною пристінною забудовою.

Характер власності. В Україні за характером власності замки прийнято поділяти на три архетипи: *королівські (старостинські), духовні й приватні* [218, с. 10]. Г. Сем'янчук зазначає, що замок як власність короля, князя чи великого вельможі одночасно був уфортифікованою резиденцією сеньйора, об'єктом фортифікаційного мистецтва і феодальним центром (елементом цивільної та військової влади). Однак водночас це була приватна власність, а не громадська, центр володінь і садиба приватноземельної одиниці, її слуг і власників, місце з іншим значенням, ніж укріплене місто [609].

Державні замки будувалися королівськими урядовцями-управителями старостами й утримувалися на державні кошти [327, с. 52-55]. У Галицькій землі впродовж усього досліджуваного періоду функціонували гродові (Галицьке, Тереховлянське, Коломийське і Снятинське староства) і негродові (Рогатинське, Тлумацьке, Калуське, Солотвинське та ін.) староства [422, с. 25]. Управителі староств (окрім столиці землі), не бажаючи витратити кошти на укріплення державних інституцій, задовольнялися невеликими, слабо укріпленими оборонними спорудами. Це було однією з причин відсутності великих замків, які зустрічаються на Волині і Поділлі. На доходи церков головних християнських конфесій вище духовенство зводило митрополичі, архієпископські і єпископські замки. В Галицькій землі такі замки було споруджено у давніх релігійних осідках православної і католицької церков – Крилосі і Кукільниках. За статистичними результатами, на території Галицької землі функціонувало 113 (91,1%) приватних замків, 9 (7,25%) королівських і 2 (1,61%) духовні (дод. В.16).

Приватні замки поділялися на *три підтипи: магнатські резиденції, шляхетські резиденції та резиденції управителів*. Магнатські замки належали вищим урядовцям (воєводам, коронним і польним гетьманам, канцлерам) із титулами князів і графів,

шляхетські оборонні садиби – заможній шляхті, що займала нижчі урядові посади каштелянів, стольників, мечників, підчаших, суддів тощо. Частиною оборонних споруд опікувалися магнатські і шляхетські управителі територіальних господарських одиниць, які фактично належали до прошарку збіднілої шляхти. За статистикою, зі 105 приватних замків 66 (63,8%) належало шляхті, 19 (18,09%) – магнатам і 19 (18,09%) – магнатським та шляхетським управителям (дод. В.16); (дод. Ж.03.4).

Слід відзначити, що з плином часу змінювався не тільки характер власності замків, а і їх належність. За твердженням Е. Горнової, міста Влодків, Стецева, Королівське Устя, Завалля, Жуків, Буцнів, Яблонів, Борки були королівськими [507, с. 33-34]. Згодом збудовані у цих населених пунктах замки перейшли у приватну власність. Червоноградський замок змінив форму власності з королівської на приватну, Тисменицький, Устя-Зеленівський – з магнатської на шляхетську, Завалівський – з шляхетської на магнатську.

Типологічна характеристика інкастельованих сакральних комплексів (дод. Ж.04); (дод. В.18; В.19).

3.3. Базові фортифікаційні споруди та їх різновиди в оборонних комплексах Галицької землі

Оборонні споруди, як головні складові частини замкових і фортечних комплексів, виконували важливу функцію, пов'язану з безпекою людей, збереженням житла, майна і продуктових запасів. Їх архітектура формувалась під впливом соціально-політичного фактору, залежала від наявності матеріальних, природних і людських ресурсів, топографії місцевості, кліматичних умов, професіоналізму будівничих і відображала загальні тенденції розвитку військово-інженерної думки. З XV ст., часу стрімкого розвитку артилерії, широко використовуються нові прийоми зведення укріплень та здійснюється пристосування старих методів до тогочасних умов. Спершу удосконалення проявлялися у потовщенні й пониженні стін, зміні форми амбразур і розташуванні їх у нижніх ярусах стін на рівні контрескарпу. Наслідком стала неможливість ведення

фланкуючого вогню і поява значно виступаючих за лінію мурів башт. Стіни почали підсипати земляними валами, на яких влаштовували широкі бойові ходи (валганги).

Пристосування комплексів оборонних споруд міст, замків, монастирів до новітньої артилерійської зброї розпочалося в 2-й пол. XV ст. Укріплення набували більшої регулярності, споруджувалися численні фланкуючі оборонно-вогневі елементи – слідом за баштами поширюються пунтоне і бастеї, використовується характерний для Галицької землі специфічний прийом – залом стіни, що фланкувався бастеями (замкові укріплення у Язлівці, Бучачі, Тереховлі). На відміну від європейських баштово-стінових, до яких прибудовувалися бастеї, і нових бастейних оборонних комплексів, де бастеї були суцільнонасипними або «порожніми», тобто валом, насипаний по периметру (Аусбург, Верона, Лангр та ін.) [47, с. 17 – 18, 67], у Галицькій землі бастея стала фактично вигином стіни (замки у Бучачі, Язлівці, периметральне укріплення монастиря у Маріямполі, ймовірно, споруджене у 2-й пол. XVIII ст., та ін.). Перші об'єкти протобастіонного типу, за твердженням Б. Гверкена, з'явилися у XVI ст. Вони зайняли проміжне місце між баштово-стіновими і bastionними замками: *башти і стіни залишалися високими, але організація вогню у них наближалась до bastionних схем* [496, с. 60]. Прикладом таких об'єктів на території Галицької землі є Новицький, Печеніжинський, Верхньолипецький та Мартинівський замки. Окремі дослідники замків протобастіонного типу називають їх «шанцями» за історичними назвами. Зокрема, картограф Річчі Дзаноні (1772 р.) для позначення протобастіонного типу замків увів спеціальну позначку (прямокутник з виступаючими заокругленими наріжниками) – «фортеця або шанець» [602] (дод. А.02, карта № 3).

Вимоги ведення спрямованого вогню у напрямку противника і фланків, що не забезпечував розсіяний вогонь з бастеї, призвели до появи п'ятигранного укріплення – bastionу. Ранні bastionні замки, що будувалися на теренах Галицької землі у 1-й пол. XVII ст., мали наближену до квадрата планувальну структуру, високі куртини, bastioni староголландського або французького типу. Взірцями прямокутних у плані bastionних замків у Галицькій землі є Чернелицький і частково збережений Маріямпільський.

Серед баштових замків на досліджуваній території виділяємо *три підтипи*: з масивною баштою-резиденцією в наріжнику (первісне ядро Язловецького замку (2-а пол. XIV–XV ст.) [494, с. 133], з одним або двома наріжниками, сформованими оборонними мурами (Бучацький, Тереховлянський, Язловецький) [494, с. 129], з кількома баштатами-пунтоне (Скалатський).

Баштово-стінові замки із заокругленими, кутовими чи зрізаними наріжниками вважалися краще укріпленими завдяки потовщенням на стику мурів, які зміцнювали суміжні сторони. Дослідники Б. Гверкен, О. Пламеницька датують баштово-стінові замки за розташуванням наріжника, вежі чи башти. Твердині з одним кутовим, заокругленим, зрізаним наріжником або вежею (баштою) на стрілці мису вони відносять до 1-ї пол. XIV ст., а замки з кількома наріжниками чи вежами в найнезахищеніших ділянках, оберненими до стрілки мису і з напільного боку – кін. XIV ст. – XV ст. [494, с. 129-130; 68, с. 39-57].

Типовим прикладом збереженого регулярного баштово-стінового замку з кількома баштатами-пунтоне є кастель у Золотому Потоці Тернопільської обл. [354, с. 100]. Чотири п'ятикутні башти з трьома ярусами оборони розташовані в кутах периметрального укріплення, палац збудовано обіч осі в'їзду, а в центрі північно-східної куртини – надбрамна башта.

Нечисленну типологічну групу замків у Галицькій землі становили *прото-бастіонні*, утворені мурованими стінами-пряслами та однією чи кількома виступаючими в передполе овальними, круглими або чотрикутними в плані баштатами-бастеями чи пунтоне [91, с. 165] [215, с. 90]. Бастеї і пунтоне розташовувалися в місцях стику або посередині прясел мурів.

Прикладами частково збережених замків із *бастейною системою оборони* є Тереховлянський, Бучацький і Язловецький. Тереховлянський замок у плані мав форму видовженого п'ятикутника з великою еліпсоподібною бастеєю. Зразок нерегулярного, розміщеного на узвишші протобастіонного замку з двома фланкуючими передполе бастеями на одному з будівельних етапів становив Бучацький замок. Під час реконструкції Язловецького замку в 1560-х рр. з напільного боку мисового укріплення зведено велику ромбовидну в плані бастею,

мури якої мали товщину близько 4 м. Висота двох нижніх ярусів цієї чотириярусної споруди дорівнювала висоті скельної основи. Між 1573 і 1607 рр. північну частину замку зміцнено напівкруглою в плані триярусною бастеєю, яка уможлиблювала ведення напільного та флангового обстрілів [91, с. 162-167].

З поч. XVII ст. в Галицькій землі починається епоха *бастіонних замків*, які складають найменшу групу. Їх утворювали земляні рови, вали, куртини та ескарповані деревом або каменем бастіони на кутах, що виступали в напрямку передполя. Бастіонна система фортифікації не залишалася стабільною в часі й постійно удосконалювалася як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Т. Новак відзначав, що «при достатньому забезпеченні піхотою та артилерією бастіонні замки були об'єктами, які важко здобути, навіть коли ворог мав у розпорядженні численне військо. У зв'язку з цим вони почали з'являтися на території частих нападів турків і татар і стали важливою складовою територіальної оборони. З огляду на значні кошти, необхідні для їх будівництва, затрати на фахового інженера-фортифікатора і численних робітників, будувати такі споруди могли собі дозволити лише магнати» [570, с. 589-614].

Бастіонна система фортифікації постійно удосконалювалася як на теоретичному, так і практичному рівнях у передових країнах – Італії, Франції, Німеччині, Голландії. Саме тут засновано фортифікаційні школи, нові ідеї яких поширювалися на сусідні країни й успішно співіснували з архаїчними формами укріплень. Відомо 5 основних шкіл бастіонної системи оборони: староіталійська (1-а пол. XVI ст.), новоіталійська (2-а пол. XVI ст.), голландська (2-а пол. XVI – 1-а пол. XVII ст.), німецька (2-а пол. XVI ст.), французька (2-а пол. XVI – 1-а пол. XVII ст.). Професійні архітектори-фортифікатори, представники цих шкіл, на запрошення польських магнатів прибували на західноукраїнські землі, де споруджували фортеці і замки бастіонного типу. Так, наприклад, замок у Збаражі проектував італійський архітектор Вінченцо Скамоцці, у Дубно – італієць Андре дель Аква, а зведення замку в Підгірцях пов'язане з іменами архітекторів Андре дель Аква і французького інженера Гійома де Боплана.

Впродовж еволюційного процесу оборонні споруди Галицької землі зазнавали численних перебудов, реконструкцій та модернізацій, кардинально змінюючи зовнішній вигляд. Більшість із них завдяки хронологічній багатошаровості поєднали риси кількох епох і відповідно оборонних систем. Окремі споруди зберегли особливості кількох епох завдяки функціонуванню двох, трьох ліній оборони. Декілька об'єктів в одній оборонній лінії внаслідок пізніших модернізацій поєднують у собі оборонні споруди, належні до різних систем оборони (вежі-башти, башти-бастей, башти-бастіони). У Галицькій землі залишилося кілька замків, які завдяки хронологічній багатошаровості зберегли поєднання ознак вежової, баштової, бастейної та бастіонної систем оборони. До них належать Підзамоцький (збережено ознаки вежової і ранньої бастіонної систем), Раковецький (донжонної і вежової систем), Чортківський (вежової і баштової систем), Тербовлянський (баштової і бастейної систем), Галицький (баштової, вежової і бастіонної ранньої систем).

Головною особливістю, що дозволяє ідентифікувати оборонні споруди на певний період їх функціонування, є система оборони – стратегічна програма організованого захисту, яка характеризується напрямком ведення вогню в сторону атакуючого противника з укріплень оборонного об'єкта, споруджених за визначеними принципами фортифікаційного мистецтва. Визначальним критерієм для з'ясування типу споруди обрано її розташування щодо оборонних ліній. У ході аналізу оборонних споруд проведено їх систематизацію відповідно до ієрархічної структури основних систем оборони, застосованих у Галицькій землі: вежової, баштової, баштово-бастейної, бастейної, бастіонної, фронтової.

Для визначення базових оборонних споруд Галицької землі та їх систематизації використано загальноприйняті критерії: архітектурно-фортифікаційний, матеріал спорудження, місцезнаходження в розпланувальній системі комплексу оборонних споруд, планувальну структуру, функціональне призначення.

За архітектурно-фортифікаційним критерієм на території Галицької землі споруджено такі основні типи оборонних споруд: вежі, башти, бастей, бастіони. Рідше трапляються їх конструктивні різновиди: викуші, пунтоне, белюарди, а також

додаткові укріплення для захисту вразливих ділянок оборонного об'єкта: барбакани, захиби, ангули, равеліни (дод. В.21). До складу замкових і фортечних комплексів входили протиштурмові укріплення (рови, вали, дерев'яні стіни, мури), оборонні, житлові, сакральні й господарські споруди. Комплекси середмість доповнювали оборонними вузлами (замками, інкастельованими монастирями, храмами тощо). Кількість споруд комплексу залежала від потреб захисту, часу спорудження й варіювалась від однієї до десяти одиниць. Наприклад, 13 різних споруд (6 бастіонів, 2 баркани, 2 равеліни, 3 в'їзні брами) захищали Станиславівську фортецю бастіонного типу.

За матеріалом спорудження окремі оборонні споруди, відповідно до розглянутих у попередньому параграфі комплексів оборонних споруд, розрізняють дерев'яні (зрубні, каркасні, комбіновані), муровані (кам'яні і цегляні), земляні, комбіновані; за місцезнаходженням у розпланувальній системі комплексу оборонних споруд – наріжні (розташовані в кутах оборонного об'єкта), пристінні (посеред довгих мурів прясел і куртин), надбрамні (над в'їзними брамами), в'їзні; за планувальною структурою – круглі, чотиригранні, п'ятигранні, шестигранні, восьмигранні; за функціональним призначенням – зали судових засідань (Судова вежа Галицького замку), архівосховища (східна вежа Терехівського замку, прибудова до каплиці святої Катерини у Галицькому замку), в'язниці («Шляхетська вежа» Галицького замку), склади майна – «скарбці» і склади зерна – «шпихліри» (прибрамний корпус Чернелицького замку) [339, с. 19], склади для зберігання пороху (Василівська каплиця Крилоського єпископського замку, скельні підземелля під трикутною вежею Раковецького замку [679, с. 306], «порохові башти» Чешибіського [421, с. 720; 406, с. 78-79] і Янівського [431, с. 279-280] замків, сакральні об'єкти (замкові каплиці Баворівського [604, с. 755], Делятинського [545, с. 413-419], Завалівського [613, т. 14, с. 484-485], Лошнівського [431, с. 282; 514, с. 245] замків); за напрямком шляху, на якому розміщувалися, – («Галицька брама», «Тисменицька брама» Станиславівської фортеці); за ознаками конструктивних особливостей («Мала башта» Галицького замку, башта «Куряча нога» Устецького замку); за назвою прилеглих національних кварталів («Вірменська хвіртка»

Станиславівської фортеці); *імен святих* (бастіон святого Андрія Станиславівської фортеці, каплиця святої Катерини Галицького замку); *сусідніх об'єктів міської структури* («Замкова брама» міських укріплень Устя, Тринітарський півбастіон Станиславівської фортеці) [327, с. 394; 296, с. 52, 167]. В об'єктах бастіонного типу для зберігання запасів зброї, боєприпасів і військового спорядження будували спеціальні склади. Одним із них був арсенал короля Яна III Собеського, споруджений у 1683 р. в північному півбастіоні Станиславівської фортеці [296, с. 145] (Є.06.1-Є.06.2).

Архітектурно-фортифікаційні особливості охарактеризовано на прикладі найпоширеніших оборонних споруд Галицької землі. Оборонні споруди, що функціонували згідно з принципами *вежової* системи оборони на території Галицької землі, практично не збереглися, оскільки були побудовані з нетривких матеріалів, а також зазнали руйнувань, реконструкцій і модернізацій протягом періоду функціонування. Вежі Галицької землі, відомі переважно за археологічними дослідженнями, виконували одну або поєднували кілька функцій, від яких і отримували назви: *оборонні, сторожові, спостережно-оборонні, надбрамні*. Особливістю *веж* Галицької землі є те, що вони використовувалися в оборонних лініях нерегулярної конфігурації. *Вежі* – високі кількоярусні оборонні споруди з одним приміщенням на кожному з ярусів, призначені для посилення статичної міцності стін, ведення вертикального вогню, спостереження за навколишньою місцевістю, розташовані в межах оборонного периметра або винесені у напрямку передполя не більше ніж на 1/3 частину об'єму, споруджувались переважно у XIV–XV ст.

У ході реконструкції будівельних періодів Галицького [327, с. 146-162] і Язловецького [494, с. 54-102] замків встановлено, що їх оборонні лінії у XV ст. укріплювали квадратні в плані вежі. До типу *веж* також відносимо зведені у XVII ст. дві архаїчні споруди, які збереглися до нашого часу: трикутна – Чортківського замку і прямокутна – Манявського скита. Проте їхнє розташування в межах периметра оборонної лінії спричинене іншими причинами, ніж належністю до *вежової* системи оборони. Прямокутна вежа Манявського скита розміщена на 2/3 на монастирському

дворі, що пояснюється розташуванням периметра укріплень над високим берегом струмка Батерс, тож вона не могла бути винесеною за оборонну лінію. Трикутна вежа Чортківського замку споруджена у 1640-х рр. на місці зруйнованої татарами башти-пунтоне. Зведена для конструктивного зміцнення наріжника укріплення, мала одну бійницю [70, с. 152-156].

Спостережно-оборонні вежі. Однією з оборонних споруд, що поєднала в собі спостережні й оборонні функції, є збережена до нашого часу шестикутна в плані висока (бл. 20 м) семирусна оборонна вежа Раковецького замку, датованого дослідниками переважно 1660 р. [613, т. 9, с. 516; 679, с. 305], що, очевидно, не є достовірним. Нерегулярна конфігурація плану замкових укріплень, товщина мурів (1,6–2,1 м), типологія оборонних елементів «репрезентує типово середньовічні військово-інженерні прийоми, що свідчить про набагато раніший, ніж середина XVII ст., час побудови замку». Він споруджений на місці «якоїсь значної споруди, але цей факт зумисно був прихований з метою прибільшення масштабу робіт Беневського» та отримання компенсації. О. Пламеницька відсуває появу давнього ядра замку з шестикутною вежею, датуючи його не пізніше ніж серединою – 2-ю пол. XIV ст. [243, с. 52]. Вежа фланкує середину східного прясла мурів, практично повністю винесена за межі оборонної лінії. Кожен її ярус утворював одне приміщення, яке не було пристосоване для проживання. Аналогом такої високої, з вертикальною обороною вежі на українських землях є масово споруджувані вежі у XIII–XIV ст. на північному заході Волині. У науковій літературі вони отримали назву «волинські вежі» [264, с. 222].

Вежа мала зовнішню периметральну оборонну галерею (дод. Є.08.6.1.б). Бійниці у ній розміщувалися таким чином, що один захисник, не змінюючи позиції, міг вести обстріл у різних напрямках та рівнях. Також функціонували бійниці з одним спільним внутрішнім бойовим отвором та двома вузькими каналами, що розходяться назовні. За твердженням О. Пламеницької, за типологією, конструкцією стрільниць у межах одного бойового ярусу вони розміщувалися двома рівнолеглими рядами, один над одним, з невеликим зміщенням квадратних отворів (розміром близько 0,35 x 0,35 м). У товщі мурів канали стрільниць відхилялися по горизонталі

й вертикалі, дістаючи напрямки залежно від своїх секторів обстрілу. Назовні стрільниці мали квадратну форму (близько 0,2 x 0,2 м), а також були щілиноподібними (0,15 x 0,4 м) отворами. Можна стверджувати, що таке вирішення – це давній прототип багатоканальних стрільниць зі схрещеними каналами й спільною камерою, які з'явилися на поч. XVI ст. Особливістю бійниць нижнього ярусу був різкий ухил каналів догори – для обстрілу крутосхилу. При наявності консольної бойової галереї у горішньому ярусі вона тяжіє до архаїчного типу веж-стовпів XIII–XIV ст. [244, с. 34-36] (В.20, № 5).

Оборонні (бойові) вежі – сполучені з мурами кількаярусні будівлі з одним приміщенням на кожному ярусі й одним нешироким входом. Від надбрамних в'їзних відрізнялися потужнішими і міцнішими заборолами і більшою кількістю бійниць. Форма бійниць дозволяла вести вертикальний і фронтальний вогонь.

Споруди, побудовані згідно з принципами *баштової системи* оборони, на території Галицької землі збереглися краще і дозволяють провести детальніший аналіз. Їх доцільно поділити на 4 категорії: башти, які зберігають архаїчні риси веж, прості башти, башти з ознаками бастей, башти з ознаками бастіонів. *Башти* – кількаярусні муровані оборонні споруди з кількома приміщеннями на ярусі, сполучені з оборонними мурами, на 2/3 винесені за зовнішню лінію укріплень у напільний бік, оснащені бійницями для ведення фасового і фланкового вогню. Деякі башти мали талус, призначений для посилення конструктивної міцності споруди і для рикошетування падаючих балок і каменів.

Однією з найпотужніших башт (товщина стін 1,8 м) в оборонних об'єктах Галицької землі є п'ятигранна Шляхетська башта Галицького замку, що була побудована у 1627 р. і реконструйована у 1658 р. У 2004–2005 рр. за проектом інституту «Укрзахідпроектреставрація» проведено реставраційні роботи, внаслідок яких відтворено башту і фрагмент муру. Башта має 18 бійниць у трьох боях, спрямованих у напільний бік [327, с. 34-35, 127].

Замки з регулярним просторовим укладом на плані прямокутника або квадрата містили циліндричні башти зі стрільницями на кілька ярусів, які деякі дослідники вважають прототипами бастей. До них відносимо башти Янівського і Буданівського

замків. Циліндрична форма цих споруд дозволяла відбивати ядра завдяки рикошетуванню.

Оборонні (бойові) башти. За планувальною структурою оборонні башти Галицької землі поділяють на циліндричні, тригранні, чотиригранні, п'ятигранні, шестигранні, восьмигранні. Комплекс оборонних споруд Пнівського замку б'єднує башти різної конфігурації (одна кругла, дві шестигранні, п'ятигранна-кілеподібна, півкруглий та трикутний викуші). Різну планувальну структуру збережених башт спостерігаємо у Чортківському (чотиригранна, п'ятигранна-пунтоне) і Галицькому (п'ятигранна) замках. (Лл. Плани Пнівського, Чортківського і Галицького замків)

На першому будівельному етапі чотири циліндричні башти укріплювали наріжники регулярних у плані замків: Микулинецького [91, с. 164], Буданівського, [431, с. 67] (за Б. Гверкеном і О. Оконченко, – бастеї), Червоноградського [589, с. 172]. Картографічні й історичні документи повідомляють про існування круглих башт у Більшівцівському [636], Копичинському [298, с. 21], Псарівському [48, с. 3] та Пнівському замках [175, с. 5] (дод. В.20, №17-20).

Менше трапляється замків із чотиригранними баштами. Дві такі башти входили у систему південної оборонної лінії Галицького замку [327, с. 176]. Чотири архаїчні чотиригранні башти укріплювали наріжники Буцнівського замку [406, с. 23-24], п'ятигранні башти – Скалатський і Крилоський замки. [31, с. 378-379]. Виявлені О. Чоловським (1890 р.) [527, с. 157] та Я. Пастернаком (1936 і 1940 рр.) [230, с. 94-95] під час археологічних розкопок Крилоського єпископського замку XVI ст. поблизу церкви Успіння Богородиці фундаменти чотирьох п'ятикутних башт були викладені з річняка і пісковика. В одній із веж знайдено срібну польську монету 1571 р., яка допомогла уточнити дату зведення замку [230, с. 94-95; 328, с. 112-113]. У 2009–2010 рр. відновлено північно-західну стіну замку з двома баштами. Одну з них пристосовано під капличку, другу – під дзвіницю з оглядовим майданчиком.

Двоярусна північно-західна п'ятикутна в плані башта замку в Підзамочку, розташована між північно-західною куртиною і палацом, характеризується архаїчними ознаками. Вірогідно, вона мала по три бійниці нижнього і верхнього бою [223, с. 58]. Архаїчними за конструкцією також були шестигранна башта

Лошнівського замку, в якій містилася каплиця [431, с. 282], та дві башти Гримайлівського замку [469, с. 75]. Шестигранна в плані, двоярусна південно-західна башта замку в Підзамочку мала різну довжину стін, однією із граней примикала до в'їзної брами, іншою була зв'язана з північно-західним пряслем. Вхід на перший ярус розміщувався у стіні між пряслем і аркою в'їзної вежі. Вогонь можна було вести з 6 бійниць (три нижнього бою і три верхнього).

До нашого часу дійшла єдина башта Надвірнянського замку, яка за зовнішнім контуром має у плані форму неправильного гранчастого восьмигранника. Внутрішній її контур утворює еліпс. Вона збереглася на висоту першого ярусу [273, с. 186-196].

Для оборонних об'єктів Галицької землі властиві кілька різновидів башт, що характерні для інших регіонів України. Одними з них були *викуші* – рівновисокі з муром оборонні башти з відкритою горжею, утворені внаслідок трикутної, прямокутної або півкруглої трансформації оборонної стіни. Типовим трикутним викушем укріплено південно-східну стіну Пнівського замку. В кожному із фасів споруди розташовувалося три бійниці в трьох ярусах. Зосередження на невеликій площі 18 бійниць для гармат дозволяло обслуговувати гармати невеликою кількістю оборонців і посилювало бойову міць оборонної споруди [175, с. 11, 48]. За планом Галицького замку інженера А. Гегерштайна (1795), північно-західний фронт фланкував прямокутний викуш верхнього замку [213, кольорова вставка між с. 154 і 155].

До простих башт відносимо північну башту Манявського скиту, західну – Пнівського, північну – Підзамоцького, гранчасту – Надвірнянського замків.

У 1610–1630-х рр. у Галицькій землі стають популярними *пунтоне* – наріжні башти з наближеним до бастіону нарисом. Пунтоне (прообраз пізніших бастіонів) – це оборонна споруда у формі кількаярусної, п'ятигранної башти з товстими стінами, орієнтованої висхідним кутом у напільний бік. Вона виступала за лінію мурів і фланкувала підступи. Її особливістю було те, що верхній ярус залишався відкритим. Після втрати мілітарної функції верхній ярус пунтоне перекривали дахами різного типу, тому їх наявність чи відсутність на іконографічних джерелах пізнішого часу

не є ознакою, що дозволяє ідентифікувати ці споруди. Т. Новак, посилаючись на Я. Богдановського, датує появу пунтоне зламом XVI–XVII ст. Дослідник вважав, що пунтоне мали замки Маковецьких у Завалові, Людзіцьких у Гримайлові, Віхровських у Скалаті [570, с. 596-597]. До баштової системи оборони з баштами-пунтоне належать також укріплення замків у Золотому Потоці і Чорткові. Первісно високі стіни замку в Золотому Потоці (1-а пол. XVII ст.) були посилені чотирма наріжними бастіоноподібними в плані баштами з фасадами завдовжки бл. 15 м і двома-трьома ярусами оборони [91, с. 164]. За сучасними археологічними дослідженнями, початково Чортківський замок (1610 р.) укріплювали дві п'ятигранні в плані башти з наріжними тупими кутами, спрямованими в напільний бік. В 1640-х рр. східна башта була зруйнована одним із нападів і перебудована у трикутну вежу. До нашого часу збереглася тільки південна двоярусна башта з талусом, чотирма бійницями на фасах і чотирма на фланках. Товщина мурів становить 2 м. Третій ярус до неї добудовано після втрати основної функції [69, с. 152-156].

На відміну від Волині, в Галицькій землі не існувало традиції будувати *барбаканів* – оборонних споруд баштового або бастейного типу, призначених для захисту в'їзних брам. Споруду, схожу на примикаючий до міських укріплень півкруглий барбакан, при Монастирській брамі Підгайців зафіксовано на карті фон Міга [517] (дод. А.02.5, №67).

За розташуванням у межах периметральної лінії оборони до башт відносимо в'їзні, з архаїчними рисами брами, наприклад, Станиславівської фортеці (Галицька) і Чернелицького замку (дод. В.20, № 6-7). За іншими ознаками, зокрема масивними мурами, складною конструктивною будовою і наявністю артилерійських бійниць, вони підпадають під визначення башта.

В'їзні башти – одно-, дво- або триярусні оборонні споруди баштово-стінових і бастіонних об'єктів із наскрізним проїздом, розташовані в товщі оборонних стін або валів, захищені герсою, воротами, бійницями, підйомним мостом тощо. На головних фасадах в оточенні архітектурного декору, як правило, розміщували рельєфи родових гербів власників та таблиці з урочистими написами латинською мовою про

роль замку чи фортеці. Так, на західному і східному фасадах в'їзної башти Чернелицького замку над арками вміщено рельєфні герби Погоня і Пилява, що належали подружжю Михайлу Чарторийському і Єфросинії Потоцькій, які закінчували будівництво замку, а також вишуканий бароковий архітектурний декор і деталі: аркові дуги, орнаментальну різьбу по каменю, профільовані міжповерхові гурти [339, с. 17-18]. На фасаді головного входу замку в Підзамочку над аркою збереглася таблиця з написами та кам'яною рельєфною композицією з гербами ініціатора побудови замку та його дружини. Над таблицею – дві бійниці для ручної вогнепальної зброї (дод. В.29, іл. 34-35).

У більшості в'їзних башт в'їзди влаштовували з напільного боку. В першому ярусі зазвичай був проїзд, у другому – третьому надбрамних ярусах кріпили механізми для підйому герси, воріт, зберігали зброю, організовували відпочинок вартових. Будівельну історію, результати археологічних досліджень, конструктивні особливості Галицької і Тисменицької в'їзних брам Станиславівської фортеці ми описали в окремій статті [296, с. 160-166].

За люстрацією 1665 р., над брамою Червоноградського замку розміщувалася невелика «ізба з ганком» [589, с. 172]; в'їзна триярусна башта Псарівського замку (кін. XVII ст.) з арковим наскрізним проїздом зблокована з двома прибрамними корпусами [48, с. 3].

Для посилення захисту в'їзних башт використовували три способи: розташовували їх між сусідніми баштами; влаштовували проїзд у бічній стіні башти, спряженій з куртиною; або на певній висоті відносно до позему. Прямокутна в плані двоярусна в'їзна башта замку в Підзамочку зблокована з белюардом з одного боку і п'ятигранною баштою з іншого. У першому її ярусі влаштовано наскрізний проїзд, у другому – наскрізний перехід із белюарда у надбрамну частину башти. В'їзна башта Пнівського замку в плані мала неправильну геометричну форму, направлену вістрям в напільний бік. В'їзний отвір у бічній (західній) стіні башти захищався бійницями як з прясла, так і з південно-західної башти. До башти через рів вів звідний міст. Підсилював оборону в'їзду триярусний прибрамний корпус у вигляді неправильного чотиригранника з численними стрільницями [175, с. 10-16] (Є.06.3).

Подібну систему в'їзду застосовано у в'їзній башті Галицького замку. На виконаному А. Гегерштайном (1795) кресленні (план і профіль) східного фронту цього оборонного об'єкта зображено квадратну в плані велику башту. В'їзд до неї влаштовано у східній стіні, а виїзд на замкове подвір'я – у північній. Потрапити у споруду можна було вузькою терасою вздовж східного муру [327, с. 94].

Складними системами укріплення в'їзних брам, влаштованими на певній висоті, відзначалися брами Тереховлянського і Язловецького замків. Під час реконструкції у 1630 р. Тереховлянського замку в'їзд до нього влаштовано не в башті, а в східному мурі на висоті другого ярусу у вигляді рустованої арки з тесаних блоків. За сучасними дослідженнями, до в'їзного отвору вів дерев'яний пандус, який перед воротами закінчувався підйомним мостом [31, с. 380]. Прямокутний у плані майданчик з пандусом перед брамою був огорожений невисоким муром, що служив своєрідним барбаканом. Конструктивні особливості споріднюють його з північною батареєю Кам'янець-Подільського старого замку. Із позначенням «двір замку» (нім. м.) його показано на плані Тереховлі 1675 р. і гравюрі Р. Гооге «Штурм Тереховлянського замку турками у 1675 р.» (дод. А.04.6). У Язловецькому замку в'їзд влаштовано по довгому пандусу, який зображено на графічній реконструкції замку З. Щепанека (дод. Є.08.5.д).

Бастей. Бастейна система оборони передбачала включення в лінію оборони потужних бастей – виступаючих у напрямку передполя кількаярусних башт з відкритими горжею і верхнім ярусом, складною системою стрільниць із двома-трьома раструбами, хрестово-потрійними, у глибоких нішах, які дозволяли вести фасовий і фланковий артилерійський обстріл рову і вздовж мурів куртин. Бастей були суцільнонасіпними і «порожніми», тобто утворені насипаним по периметру валом, ескарповані або були, поширеним на території Галицької землі, виступом муру, який у польській історіографії отримав назву «вежових» бастей [47, с. 24]. Їх будували переважно там, де виникала потреба модернізації застарілих фортифікацій середньовічних замків. Використовували у замках з регулярним просторовим укладом на плані трикутника, прямокутника або квадрата. Прості бастей-викуші мали у плані форму прямокутника, півкола, підкови (Пнівський замок), складніші –

тригранника, п'ятигранника (Теребовлянський), кола (Микулинецький замки). Найдосконаліші бастей з розвиненою ситемою різнорідних бійниць мали форму півкола (Язловецький і Бучацький) та овалу (Теребовлянський замки) [557, с. 110] (дод. В.20, № 27-34).

Серед поширених укріплень Галицької землі у XVI ст. своєю масивністю виділялися розташовані в наріжниках, винесені в напрямку передполя приземисті муровані башти-бастей переважно з трьома боями, верхній з яких завжди відкритий. Їх оснащували гарматними бійницями з великим кутом обстрілу. За планувальною структурою в Галицькій землі найпоширенішими були півкруглі і багатогранні бастей, побудовані у 2-й пол. XVI – 1-й пол. XVII ст. За твердженням М. Плевчинського, перед молдавсько-польською війною 1531 р. на території Галицької землі існувало «мало башт нового типу, висунутих вперед і пристосованих до оборони фасовим і фланковим вогнем, значно понижених і ширших у порівнянні з середньовічними» [585, с. 24].

О. Оконченка відзначала, що більшість бастей на західноукраїнських землях були малорозмірними і придатними для оборони лише ручною вогнепальною зброєю та окремими одиницями артилерії малих калібрів із верхніх терас [218]. Однією із великогабаритних бастей оборонних комплексів Галицької землі, в якій поєднуються функції в'їзної башти, башти-наріжника і донжону, є ромбоподібна в плані бастей Язловецького замку. Її побудовано під час реконструкції в 1560-х рр. Товщина мурів споруди становила близько 4 м. На третьому ярусі на рівні подвір'я влаштовано в'їзну арку, до якої на десятиметрову висоту потрапляли по дерев'яному пандусу [91, с. 163]. Меншу, півкруглу триярусну бастею Язловецького замку споруджено між 1573 і 1607 рр. у північному пряслі [589, с. 176]. За Б. Гверкеном, на трьох ярусах вона мала 18 бійниць: на нижньому ярусі – 4 хрестово-потрійні, середньому – 8 у глибоких нішах з однією амбразурою, на верхньому – 6 із неглибокими нішами й амбразурою [494, рис. 14, 34, 35].

Три різного типу бастей укріплювали Теребовлянський замок, побудований у 1631 р.: у мисовій (південній) частині – еліпсоподібна, з напільного західного боку – шестигранна, зі сходу – чотиригранна [91, с. 165]. Найбільша еліпсоподібна бастей з

товщиною стін 4,5–5 м значно виступала за лінію замкових мурів. Первісно вона мала три яруси бійниць. У нижньому ярусі збереглися сліди семи хрестово-потрійних стрільниць, у середньому – сліди семи стрільниць у глибоких нішах з однією амбразурою. Вогонь із верхнього ярусу вели через зубчастий парапет. Розміщення бійниць дозволяло охоплювати обстрілом усе передпілля. В інтер'єрі по периметру стін бастею оточували дерев'яні бойові галереї, що опиралися на консольні балки [494, с. 140].

Середня за розмірами триярусна шестигранна західна бастея призначалася для фланкування західного фронту замку і північно-західної ділянки ангула. Товщина її стін сягала 5 м з напільного і 1 м з надвірного боків [200, с. 19-22]. У нижньому ярусі вона мала чотири прості стрільниці у нішах, пристосовані до гармат малого калібру, у другому – п'ять стрільниць (по одній у площині кожної грані) [494, с. 140].

Найменша за розмірами триярусна чотиригранна трапецієподібна бастея фланкувала східний фронт замку і північно-східну ділянку наріжника. Товщина її стін сягала 4 м з напільного і 1 м з надвірного боків. У мурі влаштовано ніші з бійницями із двома-трьома схрещеними каналами-ходами. У центральній частині бастеї перекриття утримував стовп квадратного січення [200, с. 19-22]. Дві середнього розміру напівкруглі бастеї мав Бучацький замок. Східну бастею розібрано у XIX ст., західна збереглася. У її нижньому ярусі влаштовано 6 бійниць із перехрещеними каналами (3 – з потрійними і 3 – з подвійними). Бійниці з подвійними каналами призначалися для фланкового обстрілу, з потрійними – для обстрілу передполя. У верхньому ярусі містилися 4 бійниці (одна з 3 перехрещеними каналами, 3 – з одинарними каналами). Разом усі бійниці забезпечували обстріл всього передполя [494, с. 140].

Невелика округла північна бастея Янівського замку (порохівня) збереглася на рівні першого ярусу. Частково вона була засипана землею, і у ній на зламі XIX і XX ст. облаштовано пивницю римо-католицького священика [431, с. 279-280]. Шість бійниць з розлогими щоками розташовані на однаковій відстані одна від одної. Одна з них фланкує збережений мур.

Аналіз розміщення бійниць у бастеях оборонних споруд Галицької землі дозволяє свідчити про те, що бійниці з двома-трьома перехрещеними каналами розташовувалися, як правило, на ярусах нижнього бою, а бійниці з одинарними каналами – на ярусах середнього і верхнього боїв.

Додатковими укріпленнями оборонних споруд бастейного типу в Галицькій землі були *ангули* – наріжні укріплення протобастіонної фортифікації епохи Відродження XVI–XVII ст. (дод. В.20, № 35-37). Найпростіший півкруглий ангул укріплював північний наріжник на стрілці мису Бучацького замку, побудований у XIV–XVI ст. [31, с. 347]. Північний фронт Тереховлянського замку посилював ангул, утворений заломом куртини під кутом 100°. Наріжник дозволяв ліквідувати «мертві поля». У стінах ангулу симетрично розташовувалися по три бійниці у середньому і верхньому боях обох фасів [494, с. 140].

Складнішим за конструктивними особливостями є південно-західний ангул Бучацького замку, який можна порівняти з дуже великим бастіоном, фланки якого розвернули у бік напілля. Конструктивно він складався з трьох заломів мурів, у яких було пробито 11 бійниць на першому поверсі і 9 на другому. Наявність бійниць із трьома, двома й одним каналом дозволяла забезпечувати широкий кут обстрілу.

Найпізніше збудованим із виявлених у дослідженні є ангул Галицького замку, споруджений у 1658 р. італійським архітектором Ф. Корассіні. Розташовувався він на середній терасі стрілки мису Галич-гори і виконував кілька функцій: захищав північний фронт твердині, служив барабаканом для в'їзних воріт замку від міста, зупиняв просування противника по траверсу гори для проникнення за міські вали. Наріжник мав вигляд клешнеподібного казематованого укріплення, утвореного заповненими землею й ескарпованими каменем двома спареними реданами. Фаси ангула зберегли сліди кількох бійниць для вогнепальної зброї. Вірогідно, Ф. Корассіні обрав для наріжного укріплення спарені редани, а не типовий бастіон тому, що два увігнуті всередину фаси реданів дозволяли вести акцентований перехресний вогонь у напрямку ворога. У верхній частині ескарп наріжника увінчував невисокий бруствер з бланками. [327, с. 162-163].

Бастіони. У XVII ст. важливою складовою територіальної оборони Галицької землі стають нечисленні оборонні об'єкти з бастіонами – п'ятикутними земляними насипами, висунутими в напрямку передполя, що виключали «мертві поля» обстрілу і значно збільшували глибину оборони. Еволюцію бастіонів регулярних замків Західної України ми прослідкували в окремих статтях [324, с. 15-28] (дод. В.20, № 38-45).

Розташовані на території Галицької землі бастіони класифікуємо за матеріалом облицювання (ескарповані деревом, каменем, цеглою, каменем і цеглою, не облицьовані), школами фортифікації (італійські, голландські, французькі), об'ємно-просторовим вирішенням («протобастіони», казематовані, порожні, суцільно-насіпні) [47, с. 51-55].

За матеріалом облицювання. Про ескарповані деревом бастіони Станиславівської фортеці писав у 1672 р. мандрівник Ульріх фон Вердум: «Фортифікації складаються з шести регулярних бастіонів із землі з палісадом внизу з дубових колод» [540, с. 172]. Упродовж 1736–1737 рр. «бастіони обнесено мурами з цегли та природного каменю, поширено і поглиблено рови» [429, с. 91]. У західному бастіоні (святого Андрія) фаси і фланки були облицьовані каменем і цеглою із зовнішнього боку, а також у верхній частині – з внутрішнього, надшанець залишався земляним. Добре збереглося кам'яне облицювання східної куртини і північно-східного бастіону Маріямпільського замку, а також усього бастіонного периметра Чернелицького замку. Три бастіони замку в Підзамочку були ескарповані ззовні. За матеріалами сучасних досліджень та натурних обстежень з'ясовано, що бастіони Богородчанської [248, с. 221-232] і Маріямпільської [542, с. 43, 49] фортець не мали облицювання, оскільки побудовані за принципами голландської школи фортифікації.

За школами фортифікації. Малі бастіони Підзамоцького замку, калуських міських укріплень можуть бути співставлені з конструкціями італійських белюардів. Метричний аналіз розпланувальної структури, мірнича одиниця (французький туаз), геометрична взаємоузгодженість структури й абрису міста за зовнішнім полігоном, а також ескарпування, кам'яне мощення рову дозволили дослідникам встановити, що

станіславівські укріплення закладено за французькою школою фортифікації [296, с. 47]. Деякі дослідники припускають, що бастіони Станіславівської фортеці за нарисом оборонних укріплень і їх конструктивним вирішенням зводили за принципами французької та новоголландської шкіл фортифікації [29, с. 243- 254].

За об'ємно-просторовим вирішенням найбільш архаїчним типом бастіону вважають «протобастіони», які слабо протистояли артилерійському вогню і вразливі для підкопів [47, с. 51-52].

На території Галицької землі до цього типу належать оборонні споруди Підзамоцького замку та калуських міських укріплень, названі в різних джерелах белюардами або баштелліонами. В описі Калуського замку за 1693 р. згадується про те, що на «розі від церкви є вже трохи зруйнований насип на взірець баштелліону (basztellionu)» [3, с. 534]. За картою фон Міга, міські укріплення містять у наріжниках чотири оборонні споруди такого типу. Вони належать до однієї типологічної групи, тому можна говорити про їх одночасове спорудження. Аналогічне до баштелліону за розмірами та конфігурацією укріплення в європейській фортифікації має назву белюард («beluard») – це винесена на три чверті в напільний бік відкрита п'ятикутна, заповнена землею оборонна башта малих розмірів із внутрішніми камерами-казематами. Ці оборонні споруди ще повністю не оформилися у бастіони, але вже втратили ознаки башт і бастей. Аналоги белюардів-баштелліонів трапляються й у інших оборонних спорудах на західноукраїнських землях, наприклад, в укріпленнях міст Лешнева і Щуровичів, а також у Збараському замку (м. Збараж Тернопільської обл.). У Галицькій землі добре збереглися два із трьох белюардів замку в Підзамочку. Найбільший за площею з усіх укріплень замку південно-західний белюард п'ятикутний у плані, різносторонній, наполовину заповнений землею, висунутий за лінію східної куртини і в'їзної вежі з метою розширення зони флангового обстрілу. У верхньому ярусі мав 6 бійниць для гармат. Північний белюард лівим фланком примикав до палацу, правим – до східної куртини. Мав масивні контрфорси на шпівці і стику східного фаса з фланком. Стан збереження – доступний археологічний. Малі розміри

бастіонів замку в Підзамочку й міських укріплень Калуша підтверджують їх належність до ранньої форми бастіонної системи.

Карта фон Міга фіксує існування малих бастіонів у міських укріпленнях містечка Козлів та у замку с. Завадка [517], однак їх залишків ми не виявили.

За працями окремих дослідників, Чернелицький замок утворюють два облицьовані бастіони, наполовину засипані землею, та дві порожнисті башти, які за формою й розмірами нагадують бастіони [216, с. 127; 91, с. 165]. За результатами роботи експедицій 1969, 1993 і 2012 рр., встановлено, що всі чотири бастіони наполовину засипані землею, оскільки розташований на схилі кряжу замковий майданчик Чернелицького замку піднятий над навколишнім тереном на 2–6 м. Північно-східний бастіон замку було перетворено у потужний оборонний вузол завдяки численним бійницям. У бруствері збереглися 16 бійниць (7 і 6 у фасах, 2 і 1 у фланках) для легких гармат і гаківниць та вертикальні сліди на кладці між ними від поперечних стін казематів, на які опирались галереї верхнього бою [339, с. 16, 22].

Тип казематованих верків репрезентують белюард замку в Підзамочку, а також західний і північно-західний бастіони Станиславівської фортеці. Каземат із лучковим склепінням замку в Підзамочку зблокований із стіною в'їзної башти. Припускаємо, що він побудований пізніше за башту, адже його стіна не мала перев'язки зі стіною башти, і для його будівництва використовувався камінь іншого кольору і розміру. Вірогідно, каземат виконував функцію кімнати відпочинку для замкової сторожі або арсеналу. Каземати бастіону святого Андрія Станиславівської фортеці, експоновані під час реконструкції бастіону у 2006–2011 рр., дозволяють наочно проаналізувати їхню структуру, впроваджену фортифікаторами німецької школи [296, с. 113].

Порожні верки у вигляді п'ятикутного вигину валу з порожньою серединою і відкритою горжею, що вимагали менше часу і ресурсів для спорудження, уособлюють чотири бастіони і два півбастіони Станиславівської фортеці, бастіони Богородчанської та Маріямпільської фортець. *Суцільнонасіпні бастіони*, іноді з надшанцями і кавальєрами, мали два замкові верки Станиславівської фортеці.

Не знайдено достатньо відомостей про існування в оборонній архітектурі Галицької землі *равелінів* – оборонних споруд, розташованих у фортечному рові й призначених для додаткового захисту в'їзної брами або куртини. Достовірною є інформація з картографічних та нарративних джерел про наявність двох ескарпованих каменем до половини висоти трикутних равелінів Станиславівської фортеці – при Тисменицькій брамі і замковій куртині. Їх позначено на картах Станиславова 1778 і 1792 рр. Потрапити у ці споруди можна було тільки через мости [296, с. 158-168].

Трапляються в Галицькій землі й поєднання верків, які дозволяли сформувати потужні оборонні вузли. Один із них утворено сполученням двох напівбастіонів, бастіону і двох куртин у бастіонний фронт – кронверк Маріямпільської фортеці. Кронверк з боку Галича і горнверк з боку Солотвина поєднувалися в оборонній лінії Богородчанської фортеці [542, с. 42-43, 48-49] (дод. В.20, № 46-47).

Висновки до розділу 3

За результатами аналізу історичних, картографічних, іконографічних джерел, історико-краєзнавчих, комплексних археологічно-архітектурних та архітектурно-реставраційних досліджень території Галицької землі впродовж 1434–1772 рр., виявлено та ідентифіковано 248 оборонних об'єктів (міст-фортець, замків, форталіцій, інкастельованих сакральних споруд), що підтверджує їх важливу роль у військовій інфраструктурі території та в системі захисту історичних українських земель від нападів. Класифіковано 216 оборонних об'єктів: 46 міст з оборонною функцією (4 міста-фортеці, 41 укріплене місто), 130 замків та 40 оборонних сакральних комплексів і споруд.

Для класифікації історичних архітектурно-містобудівних оборонних комплексів запропоновано такі критерії: суспільна ознака (для міст), функціональний критерій (для замків, сакральних оборонних комплексів), період закладення, характер власності, розташування або координати у просторовій структурі (у ландшафтному, гідрографічному середовищі, системі містобудівних утворень, стратегічних місцях,

на торгових шляхах), архітектурно-фортифікаційний, матеріал спорудження оборонних укріплень, розпланувально-геометрична конфігурація периметральних укріплень, об'ємно-просторова структура оборонних споруд і укріплень. Для міст з оборонною функцією також застосовано соціально-економічний критерій. Виділено три способи розташування оборонних комплексів Галицької землі в історичній системі розселення: на торгових шляхах, у системі річкових (берегових) ліній оборони, на прикордонних територіях.

За суспільною ознакою досліджувані міста згруповано у резиденціальні (старостинські, магнатські, єпископські), торгово-промислові (торгові центри, ремісничі осередки, центри солевидобування), міста-центри господарських ключів магнатів, підцентри у латифундіальних володіннях шляхти.

У XIV ст. офіційно міський статус отримали королівські міста, центри територіально-адміністративних одиниць й осередки королівських маєтностей (Галич, Тереховля, Коломия, Рогатин, Бучач), у XV ст. – центри королівських доменів, релігійні і приватні міста (Тлумач, Снятин, Кукільники, Тисмениця, Михальче, Єзупіль, Васючин, Товсте, Мартинів, Підгайці, Добротів), у XVI–XVII ст. – переважно приватні міста (Бурштин, Войнилів, Городенка, Золотий Потік).

За функціональною ознакою визначено три основних типи замків у Галицькій землі: резиденціальні (шляхетські цивільно-оборонні двори, старостинські, «великопанські резиденції» (магнатські, шляхетські)), управительські й бойові. Оборонні сакральні комплекси і споруди поділяються на монофункційні (оборонні синагоги, оборонні костьоли, оборонні церкви) і поліфункційні (родові каплиці у замкових комплексах, парафіяльні комплекси, монастирські комплекси).

За архітектурно-фортифікаційним критерієм виділено дві головні ознаки класифікації оборонних комплексів і споруд: *спосіб укріплення і система оборони*. За наявністю (відсутністю) укріплень і способом укріплення досліджувані міста класифікуємо на три типи: *відкрите місто, укріплене місто, місто-фортеця*; запропоновано умовний поділ на чотири типи замків: *«форталіція», «каструм», протобастіонний і бастіонний замки*; три типи оборонних сакральних комплексів і споруд: *монастир-кастель, монастир-конвент, оборонні храми*. Оборонні

укріплення і споруди, застосовані в оборонних комплексах Галицької землі, хронологічно вписуються у періоди розвитку *вежової, баштової, стінової, баштово-бастейної, бастейної, бастіонних ранньої і класичної систем оборони*.

Досліджено, що у фортифікаційній концепції оборонних міст Галицької землі застосовували три принципи використання природних перешкод: розташування на схилах між річками, висотне домінування («подільський» принцип), розміщення в низинах, в оточенні водних і заболочених перешкод («волинський» принцип).

За композиційно-розпланувальним укладом оборонних комплексів, укріплень і споруд у процесі дослідження виявлено такі типи: *автономний уклад, композиційно-узгоджена схема, композиційно-згрупований комплекс, суміжно та класично спряжені уклади*. Розміщення у системі містобудівних утворень відповідно *відокремлене, внутрішнє і спряжене*.

Визначено особливості розпланувально-геометричної конфігурації периметральних укріплень. Незамкнута лінія притаманна оборонним укріпленням комплексів із мисовим розташуванням. За геометричною характеристикою абриси поділяються на округлі (овальні), квадратні, прямокутні, пентагональні (п'ятикутні), гексагональні (шестикутні), полігональні. Незамкнута конфігурація оборонної лінії з нерегулярним, округлим або овальним абрисами характерна для закладених у XIV–XVII ст. укріплень. Квадратний (прямокутний), пентагональний, гексагональний, полігональний оборонні абриси активно застосовувався у XVI–XVII ст., в період поширення у Галицькій землі італійських схем ренесансного «ідеального міста».

Доведено, що на території Галицької землі домінував прямокутний абрис міських укріплень (Михальче (тепер село Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., міський статус отримало бл. 1439 р.), Добрилів (тепер село Добротів Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл., 1616), Хоростків (тепер місто Гусятинського р-ну Тернопільської обл., 1565) та ін.). Аналогічні до міських регулярні укріплення застосовувались також під час спорудження замкових комплексів.

Досліджено, що з XV ст., часу розвитку артилерії, використовуються нові прийоми зведення укріплень і пристосування старих методів до тогочасних умов: потовщення й пониження стін, зміна форми амбразур і розташування їх у нижніх

ярусах на рівні контрескарпу, поява значно виступаючих за лінію мурів башт, підсипання стін земляними валами, на яких влаштовували бойові ходи (валганги), укріплення набувають більшої регулярності.

Досліджено типологічні характеристики башт у різних оборонних комплексах Галицької землі. За планувальною структурою виділяємо башти круглі, чотиригранні, п'ятигранні, шести- і восьмигранні. Серед мурованих укріплень XVI ст. вирізнялися масивні, приземисті бастей, а також ангули – додаткові укріплення протобастіонної фортифікації. На відміну від європейських бастей, які були суцільнонасипними або «порожніми» (валом, насипаним по периметру), в Галицькій землі бастей стала фактично вигином стіни. Використовується специфічний прийом, характерний для Галицької землі, – залом стіни, що фланкувався бастеями. Слідом за баштами на території Галицької землі у 1-й пол. XVII ст. поширюються протобастіонні споруди пунтоне – кількаярусні, п'ятикутні в плані башти, орієнтовані висхідним кутом у напільний бік. Вимоги ведення спрямованого вогню у напрямку противника і фланків, чого не забезпечував розсіяний вогонь з бастей, призвели до появи п'ятигранного укріплення – бастіону. З XVII ст. важливими складовими територіальної оборони Галицької землі стають оборонні об'єкти з бастіонами, які класифіковано за школами фортифікації, матеріалом ескарпування та об'ємно-просторовим вирішенням («протобастіони», казематовані, порожні, суцільнонасипні).

Виявлено, що для споруд Галицької землі XV–XVIII ст. характерні такі системи оборони: стінова, вежова, баштова, баштово-бастейна, бастейна і бастіонна. Базові оборонні споруди об'єднано у групи залежно від системи оборони, яку в певній комбінації вони визначають.

Доведено, що школи бастіонної фортифікації визначають тип укріплення і споруди, а також форму, розміри та їх пропорційне узгодження. В Галицькій землі виявлено старо-, новоголандську і французьку школи бастіонної фортифікації. Малі бастіони Підзамоцького замку, міських укріплень Калуша можуть бути співставлені з конструкціями італійських белюардів.

РОЗДІЛ IV

ПИТАННЯ ОХОРОНИ, ЗБЕРЕЖЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ

У розділі здійснено детальний архітектурно-фортифікаційний аналіз оборонних споруд Галицької землі на прикладі історичного міста-фортеці Богородчани, укріпленого міста Калуша, міста-фортеці і замку Маріямполя та оборонного монастиря скит Манявський. Запропоновано конкретні заходи щодо збереження їх фортифікаційної спадщини.

Аналіз історичних джерел та картографічних матеріалів для цих оборонних об'єктів здійснювався паралельно з роботами з реставраційної ідентифікації на основі аналізу карти Ф. фон Міга (1779–1782) та кадастрових карт (1854 та 1878–1890) (дод. Є.03.1; Є.03.2) і теоретичної реконструкції планувальної структури оборонних споруд та укріплень на певний історичний період (дод. Є.07.1-Є.07.6; Є.08.1-Є.08.6).

4.1. Основні засади охорони і збереження пам'яток оборонної архітектури історичної території Галицької землі

Досліджувані комплекси оборонних споруд як об'єкти архітектурної спадщини є елементами урбаністичних утворень і впливають на формування їх планувально-просторової структури або органічно пов'язані з природно-ландшафтним середовищем. Значущість об'єктів архітектурної спадщини у формуванні просторової структури містобудівного утворення, окреслена Л. Прибе-гою [251, с. 38], може бути різною і стосовно оборонних споруд не обмежується окремими аспектами. В одних випадках роль пам'яток оборонної архітектури історичної території Галицької землі окреслюється виявленням конфігурації історичних архітектурно-містобудівних ансамблів, комплексів (локаційного середмістя, громадських, сакральних комплексів, відкритих просторів), в інших – вони є домінуючими або підпорядкованими складовими елементами локальних

ансамблів; утворюють просторову композицію історичної частини міста; є складовими вертикальної композиції міста, його історичних панорам. Тому й цінність комплексів оборонних споруд або їх окремих елементів є ваговою, а в окремих випадках – домінантною.

Вибрані об'єкти оборонної спадщини Галицької землі розглядаються у дисертації в контексті історичного довкілля, визначається їх значення у планувальній і просторовій організації містобудівної структури, зв'язок з природним ландшафтом, роль у формуванні історичного середовища загалом. «Взаємозумовленість середовища та пам'ятки неминуче потребує виявлення і зворотних зв'язків – впливу довкілля на форму пам'ятки та її сприйняття. Міське або природне середовище, що склалося історично, сприяє виявленню історико-культурного змісту об'єкта, збагачує й розширює його образну характеристику. За такого підходу до оцінки пам'яток архітектури об'єктом візуального сприйняття й охорони є не тільки фізичний об'єм споруди, а й її довкілля. Споглядання пам'ятки й органічно пов'язаного з нею довкілля збагачує наші уявлення про інформативний комплекс об'єкта архітектурної спадщини в його історичному, науковому, естетичному, мистецькому та інших аспектах...» [251, с. 39-40].

Розглянуто сучасний технічний стан 74 комплексів оборонних споруд, проаналізовано напрями їх використання (дод. В.23). Рівень збереження замків історичної території Галицької землі неоднаковий: одні зберегли цілісну об'ємно-планувальну структуру, інші – до археологічних залишків, фрагментів руїн.

Досліджувані оборонні споруди й укріплення категоризовано залежно від стану збереження й технічного стану. З обстежених 74 міських і замкових оборонних укріплень і споруд цілісну об'ємно-планувальну структуру зберегли 8 замків у Тернопільській обл. та 2 в Івано-Франківській. Як архітектурно-археологічні об'єкти збереглися 18, з них 2 – міські оборонні споруди й укріплення, 16 – замкові. У вигляді археологічних об'єктів збереглися 46 (17 – міські укріплення, 29 – замкові). З 19 досліджених замкових оборонних споруд і укріплень 7 перебувають в аварійному стані, 11 – у незадовільному, 1 – у доброму (дод. В.24).

До Державного реєстру нерухомих пам'яток України (пам'ятки містобудування й архітектури національного і місцевого значення) включено 53 досліджувані у дисертації оборонні комплекси або окремі споруди й укріплення замків, монастирів, оборонних сакральних споруд: 26 – в Івано-Франківській обл., 27 – у Тернопільській (дод. В.22). Серед них 45 – пам'ятки національного значення, 8 – місцевого. Під загрозою подальшого руйнування або повного знищення перебувають оборонні споруди та укріплення 18 обстежених замків, які повністю або частково зберегли об'ємно-планувальну структуру оборонних укріплень. 16 з них є пам'ятками місцевого або національного значення: замки у Буданові, Бучачі, Галичі, Золотому Потоці, Івано-Франківську, Микулин-цях, Підзамочку, Пневі, Чернелиці, Чорткові, Язлівці; руїни замків у Маріямполі, Ниркові, Теребовлі; окремі оборонні споруди у Приозерному, Раківці. Замки у Надвірній і Довгому (Янові) не внесені до реєстру пам'яток.

Аналіз стану збереження оборонних споруд підтвердив фізичне існування більшості з них як архітектурно-археологічних об'єктів (дод. В.23). Тому, як показує практика, найкращим способом збереження архітектурно-археологічної пам'ятки і реалізації її експозиційно-пізнавальної цінності є музеєфікація та показ об'єкта як музейного експонату на місці створення [169, с. 297-306]. Дослідження таких об'єктів культурної спадщини вимагає комплексного підходу: нерозривного пов'язання археологічних досліджень, реставраційного проектування і виконання робіт з реставрації та музеєфікації. У процесі накопичення і систематизації даних зроблено спробу створення інвентаризаційної бази на основі історичних, картографічних та іконографічних матеріалів. На прикладі замку Бучацьких у с. Під-замочку Бучацького р-ну подаємо *евіденційну (інформаційну)* картку (дод. В.29), яка є основою для подальших заходів з охорони, збереження та реставрації об'єкта культурної спадщини. Під час реставрації оборонних споруд і укріплень необхідно зберігати риси фортифікаційних споруд, характерні для усіх етапів функціонування, не порушуючи цінних нашарувань необоронних періодів.

Активізації архітектурно-реставраційних досліджень на території Галицької землі в останні два десятиріччя сприяли створені у 1994 р. Національні заповідники

«Давній Галич» і «Замки Тернопілля», які опікуються відповідно Галицьким і Терехівським, Микулинецьким, Язловецьким, Підзамоцьким, Золотопотоцьким та Чортківським замками. Проте переважна більшість фортифікаційної спадщини історичної Галицької землі залишається поза увагою пам'яткоохоронних установ.

4.2. Особливості фортифікаційних споруд історичних міст Богородчан, Маріямполя, Калуша й оборонного монастиря скит Манявський

Оборонні споруди історичного міста-фортеці Богородчани. Богородчани закладено в період пізнього середньовіччя як приватне місто. Засновано його на землях села Богородчани. За архітектурно-функціональним критерієм – це резиденціальне магнатське місто. Розташовувалося на височині, у важкодоступній заболоченій місцевості. Через нього пролягав соляний тракт.

Архітектурно-містобудівна характеристика історичного міста Богородчани як об'єкта дослідження (дод. В.25). Богородчани будувались за наперед розробленим планом, ідейним підґрунтям для розпланування якого, очевидно, послужила ренесансна концепція «ідеального» міста. Розпланувальна структура складалась із двох головних взаємопов'язаних елементів – середмістя та системи бастионних фортифікацій. З поч. XVIII ст. структуру середмістя визначали комплекс монастиря, резиденція власників, чотири національні ділянки, які формували приринкові квартали. Композиційним ядром міста був квадратний у плані ринок з ратушею. Регулярна структура середмістя підпорядковувалась нарису п'ятикутника оборонної системи. Планувальну вісь міста (південний захід – північний схід) утворював тракт Галич – Солотвино [335, с. 29; 248, с. 221-232].

Історія та будівельні етапи. Богородчанська фортеця є недостатньо вивченим об'єктом, має обмежену джерельну базу та іконографію, археологічні дослідження взагалі не проводились. Історіографію та історію фортеці ми детально розкрили в окремій статті [335, с. 21-35]. На підставі опрацьованих документальних джерел історію фортеці можна поділити на три періоди [357]; [335, с. 27-30] (дод. Ж.05.1).

Картографічний аналіз. Основним джерелом, що підтверджує існування міста-фортеці, є карта фон Міга [517]. Згідно з нею, на кін. 1770-х рр. фортеця мала в плані форму неправильного п'ятикутника з чотирма бастіонами й одним напівбастіоном. Відсутність на карті східної куртини і частини бастіону можна пояснити кількома причинами: певними деформаціями у планувальній структурі, які відбулись під час спорудження фортеці; наявністю у цій частині озера чи болота; руйнуваннями під час штурму твердині задовго до створення карти. Майданчики бастіонів забудовані окремо розташованими спорудами, що частково повторюють абриси фортифікацій. Територія півбастіону з одним фасом і фланком засаджена деревами ландшафтного парку. В місцях перетину планувальної осі-тракту міста (південний захід – північний схід) з куртинами зображені в'їзні брами. Північна частина укріплень фортеці складалася з трьох бастіонів та куртин між ними, південна – з двох бастіонів.

Для ідентифікації міських оборонних укріплень також важливими є карти Австрійської імперії (1868 р.) і кадастральна карта Богородчан (1878 р.), на яких зафіксовано втрачені та збережені укріплення: фрагменти валів, струмки, забудову й історичні вулиці, які повторюють конфігурацію бастіонів.

Ідентифікація оборонних укріплень (за історичними картами, натурними обстеженнями) (дод. Є.04.10). В результаті натурних обстежень (2011–2013 рр., З. Федунків, Л. Поліщук, О. Дуфенюк) здійснено напівінструментальну зйомку території фортифікацій та інвентаризацію збережених частин оборонних укріплень. Земляні укріплення через розбудову міста у XIX–XX ст. дійшли до нашого часу фрагментарно на окремих ділянках. У південній частині фортеці зберігся фрагмент куртини завдовжки 12–15 м і заввишки 1,5–2 м. По вул. Шевченка біля адміністративного будинку № 68 внаслідок співставлення історичних карт та сучасної топогеодезичної підоснови ідентифіковано в'їзну браму в південно-східній куртині, за місцем розташування, ймовірно, Солотвинську. Перепад рельєфу між вулицями Грушевського і Заболотної трасує південно-західний бастіон. Під час будівництва житлового будинку (2009) по вул. Грушевського було виявлено кам'яні склепіння підземних приміщень, вірогідно, казематів.

Північно-західний фронт фортеці знакує струмок, що протікає залишками фортечного рову. Незначні перепади рельєфу вздовж вулиць Франка і Крутої та їх конфігурація окреслюють контури північного бастіону. Північно-західний наріжний бастіон повністю нівельовано [335, с. 21-33]. Зіставляючи картографічні матеріали, з'ясовано, що біля будинку по вул. Шевченка, 50 у східній куртині розташовувалася ще одна в'їзна брама, вірогідно, Галицька. Південно-східна куртина нівельована. Під час обстеження встановлено, що місто-фортеця розміщувалося на території центральної частини сучасного смт Богородчани в межах вулиць Грушевського, Заболотної, Франка, Крутої і Ятишевського.

Особливості фортифікаційної системи. Абрис фортифікацій у плані мав форму пентагона. До складу укріплень входили 5 куртин і бастіонів, наповнені водою рови та 3 в'їзні брами. Ескарпування валів і бастіонів не виявлено. Фортифікації належать до староголландської фортифікаційної школи, що підтверджують великі бастіони, пропорційне співвідношення розмірів укріплень, ескарп і контрескарп без кам'яного облицювання, низькі вали, широкі рови (з водою). До оборонної системи міста входили баштово-стінові укріплення домініканського монастиря [335, с. 29].

З погляду оборонної архітектури фортеця умовно поділена на дві частини віссю, перпендикулярною до планувальної, які утворювали два бастіонні фронти: з боку Галича – у формі кронверку, від Солотвина – у формі горнверку. Північно-східний бастіон наріжником був орієнтований на гостинець у напрямку Галича, звідки найчастіше загрожувала небезпека, забезпечував прямий і фланковий вогонь, захищав розташовану в куртині в'їзну браму.

За способом укріплення історичне місто Богородчани є «ідеальним» («*citta ideale*») містом-фортецею, збудованим за попередньо розробленим проектом. Абрису периметральних укріплень підпорядкована розпланувальна характеристика середмістя, відповідно усі елементи міста композиційно взаємопов'язані. За способом укріплення оборонні споруди міста-фортеці Богородчани належать до класичної бастіонної системи оборони; за школами фортифікації – до староголландського типу міських укріплень; за об'ємно-просторовою структурою і композицією – до комплексів із цитаделлю і оборонним вузлом, за абрисом

оборонних ліній – до регулярних укріплень з розпланувально-геометричною конфігурацією периметральних укріплень у формі пентагона (дод. Є.08.2).

Оборонні споруди історичного укріпленого міста Калуш і старостинського замку. Місто Калуш закладене в період пізнього середньовіччя як старостинське місто. Засноване на землях села «Калуша чи Жупа». За архітектурно-функціональним критерієм вважалося резиденціальним старостинським містом. Розташовувалося на схилі, в міжріччі Сівки і Млинівки, на торговому соляному шляху Долина – Галич. Калуш був одним із кількох містечок Галицької землі, які постали і розвивалися завдяки соляному промислу. За характером власності належав до королівських міст.

Архітектурно-містобудівна характеристика історичного міста Калуш як об'єкта дослідження (дод. В.26). За дослідженнями С. Топилко, Калуш належить до категорії містечок з розвиненою симетричною компактною архітектурно-планувальною структурою, які споруджувалися за попереднім проектом і відповідають ренесансній концепції «ідеального» міста [778, с. 63]. На відміну від Богородчан, укріплене місто Калуш є релокованим містом. Його розпланувальна структура складалась із двох головних взаємопов'язаних елементів – середмістя та системи протобастионних фортифікацій. Від XVI ст. структуру середмістя визначали комплекс резиденції калуських старост, польський та український сакральні комплекси, квадратний у плані ринок з ратушею, що був композиційним ядром міста. Три національні ділянки формували приринкові квартали. У розплануванні центральної частини Калуша застосовано композиційний прийом розташування сакральних споруд у паралельних кутах. Для православного і католицького храмів відведено майданчики наріжних ринкових кварталів, що є характерною ознакою середньовічної розпланувальної структури. До нашого часу дійшли містобудівні орієнтири у вигляді сакральних споруд: церкви святого Михаїла у передмісті і костюлу святого Валентина у середмісті [333, с. 283].

Історія, будівельні етапи. Джерельну базу, історіографію та історію укріпленого міста ми детально розкрили в окремих публікаціях. [332, с. 297-305; 333, с. 278-290]. Локаційний привілей на закладення на місці села Калуші міста

Калуша надав гетьман польний коронний і галицький староста Микола Синявський у 1549 р. [347]. Того ж року польський король Зигмунт II Август підтвердив привілей М. Синявського і надав містечкові магдебурзьке право [511, с. 70], а в 1553 р. за військові заслуги подарував Калуш з околицями гетьманові в приватне володіння аж до смерті його нащадків по чоловічій лінії [421, с. 722]. На основі вивчення історичних джерел вдалося встановити, що укріплене місто Калуш пережило щонайменше три будівельні періоди і було зруйноване в кін. XVIII ст. [783, с. 175-176, 178]; [466, с. 4, 390]; [599, с. 96]; [436, с. 448]; [423, с. 313-314]; [544, с. 46-48]; [51, с. 37] (дод. Ж. 05.2).

Ідентифікація оборонних укріплень (за історичними картами, натурними обстеженнями). Картографічний аналіз. Збереглася значна кількість картографічних матеріалів із зображенням калуських міських укріплень. Аналіз картографічних джерел ми здійснили у низці наукових публікацій [333, с. 278-290; 332, с. 297-305].

Галицький і Львівський тракти в місті перетиналися під прямим кутом. Уздовж них розплановано головні вулиці й ринок. Львівський тракт утворює головну вісь схід – захід, яка з двох боків замикає середмістя брамами. Між церквою і костьолом на карті фон Міга позначено замкнене периметральною огорожею з трьох сторін і міською куртиною зі сходу прямокутне в плані подвір'я з кількома великими будівлями. За натурними обстеженнями – це терасована найвища ділянка середмістя. Вигідне розташування, розміри території і наявність окремої огорожі дають підстави припустити, що саме тут розміщувався Калуський замок – головна резиденція негродових старост [553, с. 175-176]. Від Ринкової площі до брами старостинської резиденції прокладена вулиця, що за іншими джерелами впродовж тривалого часу називалася Замковою (тепер вул. Січинського). Вулицю з такою назвою бачимо на карті поч. 20 ст. [584].

З протилежного боку замкового двору посередині міського східного валу на карті фон Міга показано червону прямокутну будівлю, яку на підставі згадки в інвентарі 1771 р. ідентифікуємо як муровану хвіртку. В згадці зазначалося, що «у

перекопаному валі була нововимурована брама від фільварку» [613, т. 3, с. 722, 723], що розташовувався за межами середмістя, навпроти замку.

За допомогою графоаналітичного методу аналізу дев'яти карт, хронологічно близьких за часом, проаналізовано оборонну систему міста, а також локалізовано розміщення резиденції калуських старост у межах сучасних вулиць І. Франка, С. Бандери, Т. Шевченка і міських укріплень Калуша. Результати аналізу викладено нами в опублікованих наукових статтях [332; 333].

Особливості фортифікаційної системи. Певні висновки про систему оборони міста дозволяє зробити згадана карта. Прямокутні в плані абриси міської фортеці (за картою фон Міга) з ровами, валами і рідкісними для оборонної архітектури Галицької землі п'ятикутними відкритими баштами на чотирьох наріжниках. С. Топилко називає кутові укріплення міської фортеці бастеями [317, с. 281]. За «Інвентарем Калуського староства за 1693 р.» [3, с. 281-296], місто було обнесене валом з «дерев'яним парканом», наріжними баштами і дерев'яними брамами, розміщеними у валі. Перед валами стояв подвійний частокіл. Замок практично не мав своїх оборонних укріплень, окрім «насипу на взірєць баштелліону (basztellionu)» (дод. Д.01, № 7).

В'їзні брами та хвіртка розташовувалися безпосередньо в оборонних мурах, що засвідчує їх спорудження в період існування традиції маскування в'їздів. Також на карті Міга на осі західної куртини показана оборонна споруда П-подібної форми, яка, на нашу думку, могла служити арсеналом.

Для фортифікаційної концепції оборонного комплексу характерним є розташування на похилому рельєфі між річками, що свідчить про окремий, «галицький» принцип, властивий містам Галицької землі, що отримали міський статус у XV–XVI ст. («подільський» принцип – висотне домінування, «волинський» принцип – розташування у низинах в оточенні водних перешкод).

Прямокутний абрис валів з дерев'яними і кам'яними укріпленнями притаманний багатьом іншим містам Галицької землі, зокрема таким, як Михальче (тепер село Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., міський статус отримало бл. 1439 р.), Добрилів (тепер Добротів Надвірнянського р-ну Івано-

Франківської обл., 1616), Хоростків (тепер Гусятинського р-ну Тернопільської обл., 1565), Лешнів (тепер Бродівського р-ну Львівської обл., 1627), Щуровичі (тепер Радехівського р-ну Львівської обл., сер. 16 ст.).

Аналогічні до міських регулярних укріплень оборонні споруди використовувались також під час спорудження замкових комплексів. Замки, що розташовувались у межах середмістя і були спряжені з міськими укріпленнями, найчастіше трапляються серед прямокутних у плані міст. Споруджували їх і в пізніх бастионних фортецях, зокрема у Станіславівській, замковий комплекс якої датується 1680-ми рр.

Вибір майданчика для замку реалізувався у найвигіднішому для оборони місці з огляду на топографію місцевості, регулярне розпланування міських кварталів і території старостинської резиденції з використанням єдиної мірничої системи, що засвідчує одночасову появу міських і замкових укріплень. Відповідно до часу їх зведення міські укріплення визначаємо як регулярні протобастіонні, а замкові як регулярні стінові – поєднання рис середньовічних укріплень з елементами протобастіонної системи оборони. Нерозвинена система автономних укріплень замку-резиденції пояснюється його розташуванням у межах міських мурів. Спряженість з міськими укріпленнями посилювала його обороноздатність.

Розташування християнських сакральних споруд біля в'їзних брам пов'язане з давньоруською традицією, а також з оборонною, оскільки храми відігравали роль автономних вузлів, які обороняли брами. Наприклад, це стосується церков передмість Калуша.

Отже, історичне місто Калуш було закладене як місто ідеальне, споруджене на основі існуючого поселення шляхом релокації розпланувального ядра. Оборонні споруди Калуша будувалися за проектом одночасно з іншими головними розпланувальними елементами середмістя згідно з ідеєю ренесансного «ідеального міста» («*citta ideale*»). За способом укріплення Калуш – укріплене місто; за об'ємно-просторовою структурою і композицією належить до комплексів із цитаделлю і оборонним вузлом. За архітектурно-фортифікаційним критерієм оборонні споруди Калуша відповідно до часу їх зведення є регулярними стіновими (замок) і

регулярними протобастіонними (міські укріплення), за матеріалом спорудження – дерево-земляні, за абрисом оборонних ліній – регулярні прямокутні. Міський оборонний периметр поєднував риси середньовічних укріплень з елементами ранньої бастіонної системи оборони (дод. Є.08.2).

Оборонні споруди міста-фортеці Маріямполь і Маріямпільського замку Белзецьких-Яблоновських. Маріямпіль закладено в період пізнього середньовіччя як приватне місто на землях села Вовчкова на місці поселення доби Галицько-Волинського князівства (XII–XIII ст.) [291, с. 766].

За архітектурно-функціональним критерієм упродовж першого століття існування місто було резиденціальним магнатським. Воно розміщувалось на мисоподібному плато, яке з трьох сторін утворювало природні перешкоди. З напільної, північної сторони його захищали бастіонні укріплення типу «кронверк» [434, с. 50-52]. За характером власності Маріямпіль був приватним містом. Він належав до групи поселень, які отримали поштовх до свого розвитку завдяки фортечним укріпленням, торгівлі, будівельному промислу і виробництву будівельних матеріалів [331, с. 39].

Архітектурно-містобудівна характеристика міста-фортеці Маріямполь (дод. В.27) і Маріямпільського замку. Розпланувальна структура міста відповідала урбаністичній моделі міста-резиденції XVII–XVIII ст. і складалась з чотирьох взаємопов'язаних елементів: середмістя, монастиря капуцинів, укріпленого автономними спорудами; бастіонного замку та системи міських бастіонних фортифікацій із в'їзною брамою. З півночі та північного сходу місто оточували два розвинені передмістя. Композиційним ядром був наблизений до квадрата ринок з ратушею. Структуру середмістя визначали комплекс монастиря капуцинів, три національні ділянки, які формували приринкові квартали. Замок із палацово-парковим комплексом – резиденція власників відіграв роль цитаделі й окремого об'ємно-розпланувального елемента. Водночас в'їзна брама замку була пов'язана осьовим зв'язком з міською брамою. Між усіма елементами міста прослідковувалась стійка композиційно-розпланувальна підпорядкованість [250, с. 159-171] (дод. Є.08.1).

Історія, будівельні етапи. Історіографія, аналіз джерельної бази Маріямпільського замку висвітлені в окремих статтях [329, с. 38-41] [331, с. 10] і додатку [280, с. 61]; [545, с. 93]; [661, с. 28]; [434, с. 50-52]; [406, с. 114] (дод. Ж.05.3).

Картографічний аналіз. Найдавніший і найповніший план Маріямпільського замку зафіксовано на карті Ф. фон Міга 1778 р. Згідно з ним, замок мав прямокутну в плані форму й такі оборонні споруди та укріплення: два півбастіони, бастіон з кам'яним ескарпуванням, широкий рів перед куртинами, дві в'їзні брами, збережені фрагментарно земляні контури куртин і бастіонів внутрішнього малого замку, прямокутний у плані старий палац у центральній частині куртини малого замку, а також кронверк міських укріплень [696].

Інформативним картографічним джерелом до вивчення Маріямпільського замку є план капітана Ф. Франка (1812 р.), опублікований А. Бетлієм [434, с. 50]. На ньому зафіксовано укріплення й споруди обох замків. До оборонних споруд зовнішньої лінії оборони (великого замку) належали: бастіон, два напівбастіони, в'їзна вежа з мостом (останні окреслено червоним кольором, що позначає кам'яне ескарпування). Північно-західний півбастіон мав один довгий північний фас, фланк примикав до куртини зі східчастою в плані в'їзною брамою. План фіксує конфігурацію малого бастіонного замку із земляним ескарпуванням і ровом (позначено помаранчевим кольором). Куртини й бастіони із західного, північного і східного фронтів показані способом штрихового тонування. Бастіони і куртина південного фронту окреслені жирною чорною лінією, що дозволяє припускати наявність земляного або дерев'яного ескарпування. Від схилу пагорба цей фронт відмежовував невеликий вал. Посередині східної куртини малого замку зафіксовано муровану будівлю старого палацу.

Отже, на основі наведених картографічних джерел встановлено, що в 1690-х рр. малий замок Белзецьких був обнесений потужними бастіонними укріпленнями, спорудженими за правилами фортифікаційного мистецтва, й утворював досить рідкісне суміщення двох бастіонних замків один в одному.

Ідентифікація оборонних укріплень (за історичними картами, натурними обстеженнями). В результаті натурних обстежень (2009 р., З. Федунків, Л. Поліщук, З. Стець) інвентаризовано збережені фрагменти оборонних споруд, земляних і мурованих укріплень (дод.Є.04.8-Є.04.9).

Типологічна характеристика оборонних споруд. За архітектурно-функціональним критерієм польський дослідник А. Бетлій вважає, що замок Яна Яблоновського (1691 р.) був резиденцією типу «palazzo in fortezza», в якій житловий корпус, проєктований голландцем Тильманом ван Гаммереном, оточено «частково земляними, частково мурованими» бастіонами [434, с. 50-52]. За розташуванням у ландшафтному середовищі замок належить до мисових замків, за розташуванням у гідрографічному середовищі – до замків, розміщених на відстані від водойми, за розташуванням у містобудівному середовищі – до замків, спряжених з містом. За матеріалом спорудження Маріямпільський замок відносимо до типу земляних із кам'яним ескарпуванням, за розпланувально-геометричною конфігурацією периметральних укріплень – до регулярних квадратних, за об'ємно-просторовою структурою – до замкнених, за характером власності – до приватних (магнатських).

Особливості фортифікаційної системи. Фортифікаційна концепція замку Белзецьких-Яблоновських побудована на властивому для Поділля принципі – домінування над містом та околицями. Природна топографія оточеного ріками й стрімкими схилами терену, доступ до якого був відкритий тільки з боку міста, привабив власників у фортифікаційному плані. Замок зведено на прямокутному майданчику, захищеному природними схилами, рукотворними спорудами та укріпленнями (ровами, куртинами, бастіонами). Найвразливішу куртину зміцнювали мури прямокутної в плані в'їзної брами, оснащеної гарматними бійницями.

Польський дослідник А. Бетлій вважав, що «вся місцевість була оточена окопом і земляними укріпленнями голландського типу» [434, с. 51]. Провівши аналіз, можемо стверджувати, що внутрішній замок споруджений за типом староголландської школи фортифікації, а зовнішній має ознаки французької школи: великі бастіони з довгими фасадами (1/3 лінії полігона), фази бастіонів направлені на

фланково-куртинні кути, на кінцях куртини перед фланком влаштовано злам, зовнішня сторона ескарпу облицьована каменем.

Взаємозахищеність укріпленням замку забезпечували розташовані на різних висотних відмітках бастіони, з яких можна було вести вогонь на сусідні укріплення. Додатковий захист замку надавав автономний вузол оборони Маріямпілької фортеці – монастир капуцинів.

Проведені натурні обстеження, картографічний аналіз та виявлені близько 30 іконографічних зображень споруд та укріплень замку дозволили виконати теоретичну реконструкцію замкового комплексу станом на 1640-і рр., 1691 р. і 1812 р. (дод. Є.07.6).

Отже, на території Маріямполья у XVII – на поч. XVIII ст. існувало місто-фортеця з унікальною композицією, частково збереженою у сучасній об'ємно-розпланувальній структурі [542, с. 39-50]. За функціональним критерієм Маріямпольський замок – резиденціальний (у межах першої лінії оборони), після реконструкції та спорудження другої лінії оборони і палацу у формі в'їзної брами з прибрамними приміщеннями набуває рис «великопанської резиденції» типу «palazzo in fortezza». За розташуванням у ландшафтному середовищі належить до мисових замків; у гідрографічному середовищі – до замків, розташованих у вигині річки. За матеріалом спорудження оборонних споруд – земляний із кам'яним і цегляним ескарпуванням, за абрисом периметральних укріплень у межах внутрішньої лінії – регулярний квадратний, за об'ємно-просторовою структурою – замкнутий, у межах зовнішньої лінії – регулярний, незамкнутий; за характером власності – приватний (магнатський). За фортифікаційними характеристиками Маріямпільський замок був унікальною спорудою серед оборонних об'єктів Руського воєводства, аналогів якої не має будь-яка інша оборонна споруда сучасної території Західної України. Його особливість полягає у подвійній лінії різночасових бастіонних укріплень у межах міських бастіонних фортифікацій.

Оборонні споруди інкастельованого комплексу Христо-Воздвиженського монастиря скит Манявський у с. Манява Богородчанського району Івано-Франківської області. Пам'ятка архітектури національного значення Христо-

Воздвиженський монастир Манявський скит (дод. В. 22, 18-22) – це ансамбль сакральних, оборонних, житлових і господарських будівель і споруд функціонально, просторово і композиційно поєднаних у системі історичного населеного місця (дод. Ж.05.4).

За результатами проведених теоретичних і натурних досліджень пропонуємо конкретні заходи щодо охорони, збереження оборонних споруд історичних міста-фортеці Богородчани, укріпленого міста Калуша, міста-фортеці і бастионного замку Маріямполь, оборонного монастиря скит Манявський: 1) консервація, реставрація цінних історичних оборонних споруд і укріплень; 2) фіксація історичної містобудівної оборонної форми у громадському просторі шляхом розкриття збереженої автентичної субстанції підземного рівня об'єктів і створення загальнодоступного або частково доступного резервату; 3) позначення на туристичному маршруті за допомогою знаків-символів або сучасної архітектурної форми втрачених елементів оборонної системи; 4) експонування існуючих (нововиявлених) оборонних укріплень як цінних елементів історичного середовища; 5) музеєфікація існуючих (нововиявлених) цінних елементів історичної об'ємно-розпланувальної структури фортифікацій; 6) відтворення втрачених елементів фортифікацій; 7) експонування історичної об'ємно-розпланувальної форми фортифікацій способом окреслення поверхні (трасування абрисів); 8) пристосування збережених оборонних споруд під сучасну функцію, яка б сприяла продовженню їх існування як об'єктів культурної спадщини; 9) комплексна модернізація, впорядкування, благоустрій території; 10) створення комплексного середовищного музею історичних фортифікацій (міських і замкових) на прикладі історичного міста-фортеці Маріямполь, який дасть можливість зберегти фортифікаційні об'єкти як цілісний історико-архітектурний і природний комплекс (дод. Є.10.1; Є.10.2; Є.11.1).

Ідейна концепція середовищного музею історичних фортифікацій Маріямполь полягає у збереженні фортифікацій, відтворенні притаманного їм оточення як місця комунікації, у обміні культурною інформацією і творчими інноваціями мешканців та відвідувачів.

Основні принципи реалізації концепції: комплексний підхід, включення до музею навколишнього середовища фортифікацій; необов'язкова наявність експозиції; можливість доповнення музейного середовища відтвореними втраченими елементами; орієнтація на «культуру участі» відвідувачів; репрезентація нематеріальних компонентів історичної спадщини.

Наступним кроком має стати програма регенерації історико-архітектурного середовища міста в межах міських укріплень і створення комплексного середовищного музею історичного міста Маріямполь, який поєднає цінні історичні фортифікаційні, архітектурно-містобудівні комплекси і ландшафт, сприятиме відтворенню культурно-історичного середовища періоду найбільшого його розквіту XVII–XVIII ст.

Висновки до розділу 4

Досліджувані оборонні споруди та укріплення категоризовано залежно від стану збереження й технічного стану. З обстежених 74 міських і замкових оборонних укріплень і споруд цілісну об'ємно-планувальну структуру зберегли 8 замків у Тернопільській обл. та 2 в Івано-Франківській. Як архітектурно-археологічні об'єкти збереглися 18, з них 2 – міські оборонні споруди й укріплення, 16 – замкові. У вигляді археологічних об'єктів збереглися 46 (17 – міські укріплення, 29 – замкові). З 19 обстежених замкових оборонних споруд і укріплень 7 перебувають в аварійному стані, 11 – у незадовільному, 1 – у доброму.

Досліджено стан збереження 53 оборонних комплексів, окремих споруд і укріплень замків, монастирів, включених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Серед них під загрозою подальшого руйнування або повного знищення перебувають оборонні споруди й укріплення 16 обстежених замків, що повністю або частково зберегли об'ємно-планувальну структуру оборонних укріплень: замки у Буданові, Бучачі, Галичі, Золотому Потоці, Івано-Франківську, Микулинцях, Підзамочку, Пневі, Чернелиці, Чорткові, Язлівці; руїни замків у Маріямполі, Ниркові, Теробовлі; окремі оборонні споруди у Приозерному, Раківці.

Запропоновано ефективний спосіб збереження архітектурно-археологічної пам'ятки і реалізації її експозиційно-пізнавальної цінності шляхом музеєфікації та показу об'єкта як музейного експоната на місці створення.

Здійснено архітектурно-фортифікаційний аналіз оборонних споруд Галицької землі на прикладі історичного міста-фортеці Богородчани, укріпленого міста Калуша, міста-фортеці і замку Маріямполь та оборонного монастиря скит Манявський і запропоновано конкретні заходи щодо збереження їх фортифікаційної спадщини.

Досліджено, що за способом укріплення історичне місто Богородчани є «ідеальним» («*citta ideale*») містом-фортецею. Вона будувалась за попередньо розробленим проектом, абрису периметральних укріплень підпорядкована розпланувальна характеристика середмістя, відповідно усі елементи міста композиційно взаємопов'язані.

Підтверджено, що за способом укріплення оборонні споруди міста-фортеці Богородчани належать до бастіонної системи оборони; за школами фортифікації – до голландського типу міських укріплень; за об'ємно-просторовою структурою і композицією – до комплексів із цитаделлю і оборонним вузлом; за абрисом оборонних ліній – до регулярних укріплень з розпланувально-геометричною конфігурацією периметральних укріплень у формі пентагона.

Внаслідок натурних обстежень, графоаналітичного аналізу історичних карт, розгляду досліджень науковців підтверджено факт заснування Калуша як міста ідеального, спорудженого, як більшість міст Східної Галичини, на основі існуючого поселення шляхом його реконструкції і релокації розпланувального ядра. Оборонні споруди Калуша, очевидно, будувалися за проектом одночасно з іншими головними розпланувальними елементами середмістя згідно з ідеєю ренесансного «ідеального міста».

Доведено, що історичне місто Калуш за способом укріплення – укріплене місто; за об'ємно-просторовою структурою і композицією належить до комплексів із цитаделлю і оборонним вузлом. Спорудження міста за проектом з використанням єдиної мірничої системи засвідчує одночасову появу міських і замкових укріплень.

Відповідно до часу їх зведення за архітектурно-фортифікаційним критерієм оборонні споруди Калуша визначаємо як регулярні стінові (замок) і регулярні протобастіонні (міські укріплення), за матеріалом спорудження – дерево-земляні, за абрисом оборонних ліній – регулярні прямокутного абрису. Міський оборонний периметр поєднував риси середньовічних укріплень з елементами протобастіонної системи оборони. Нерозвинена система автономних укріплень замку-резиденції пояснюється його розташуванням у межах міських мурів. Спряженість з міськими укріпленнями підсилювала його обороноздатність.

Зафіксовано, що міські і замкові укріплення Калуша пережили щонайменше три будівельні етапи. Проте архаїчні риси оборонних споруд XVI ст. зберігались упродовж кількох століть аж до занепаду. Руйнування оборонних укріплень розпочалося перед поділом Польщі 1772 р., їх нищення продовжувалось до кін. XIX ст.

Зроблено припущення про існування окремого «галицького» принципу розбудови міст, що отримали міський статус у XV–XVI ст. (Калуш, Кукільники, Вільшаниця, Михальче та ін.). Характерною рисою для нього є розміщення міст на схилах між річками. Доведено, що у фортифікаційній концепції оборонних міст Галицької землі застосовувалися ще два принципи використання природних перешкод: висотне домінування («подільський» принцип), розташування у низинах в оточенні водних і заболочених перешкод («волинський» принцип).

Виявлено, що в Галицькій землі домінував прямокутний абрис міських укріплень (Михальче (тепер село Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., міський статус отримало бл. 1439 р.), Добрилів (тепер Добротів Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл., 1616), Хоростків (тепер Гусятинського р-ну Тернопільської обл., 1565), Лешнів (тепер Бродівського р-ну Львівської обл., 1627), Щуровичі (тепер Радехівського р-ну Львівської обл, сер. XVI ст.) та ін.). Аналогічні міським регулярним укріпленням оборонні споруди використовувались також під час спорудження замкових комплексів.

Підтверджено, що розпланувальна структура історичного міста Маріямполья відповідала урбаністичній моделі міста-резиденції XVII–XVIII ст. і складалась із чотирьох взаємопов'язаних елементів: середмістя, монастиря капуцинів,

укріпленого автономними спорудами; бастионного замку та системи міських бастионних фортифікацій із в'їзною брамою.

Доведено, що за архітектурно-функціональним критерієм Маріямпільський замок – резиденціальний (у межах першої лінії оборони), після реконструкції та спорудження другої лінії оборони і палацу у формі в'їзної брами з прибрамними приміщеннями набуває рис «великопанської резиденції» типу «palazzo in fortezza». За розташуванням у ландшафтному середовищі належить до мисових замків; у гідрографічному середовищі – до замків, розміщених у вигині річки. За матеріалом спорудження укріплень – земляний з кам'яним і цегляним ескарпуванням, за абрисом периметральних укріплень у межах внутрішньої лінії – регулярний квадратний, за об'ємно-просторовою структурою – замкнутий, у межах зовнішньої лінії – регулярний, незамкнутий; за характером власності – приватний (магнатський). Визначено, що за фортифікаційними характеристиками Маріямпільський замок був унікальною спорудою серед оборонних об'єктів Руського воєводства, аналогів якої не має будь-яка інша оборонна споруда України. Його унікальність полягає у подвійній лінії різночасових бастионних укріплень у місті-фортеці бастионного типу.

Підтверджено, що Манявський скит є прикладом оборонного монастирського ансамблю XVII–XVIII ст., розпланування якого пристосовано до особливостей складного рельєфу гірської місцевості. Розпланувальна структура комплексу – нерегулярна, компактна.

Запропоновано вирішення проблеми збереження архітектурно-містобудівної спадщини оборонних комплексів Галицької землі шляхом розроблення та впровадження концепції регенерації історичного середовища. Головними завданнями є проведення науково-дослідних робіт; здійснення першочергових протиаварійних заходів; планове проведення ремонтно-реставраційних робіт; розроблення пропозицій щодо ревіталізації, музеєфікації планувально-просторових елементів середовища оборонних комплексів.

За результатами проведених теоретичних і натурних досліджень запропоновано конкретні заходи щодо охорони, збереження оборонних споруд історичних міста-фортеці Богородчани, укріпленого міста Калуша, міста-фортеці і замку Маріямполья.

Визначено заходи, спрямовані на комплексну модернізацію, впорядкування та благоустрій історичного середовища чотирьох вибраних оборонних комплексів; включення історичних оборонних комплексів до екскурсійно-просвітницьких маршрутів, програм «культурного туризму».

Запропоновано основні засади програми регенерації історико-архітектурного простору міста в межах міських укріплень і створення комплексного середовищного музею історичного міста Маріямполья, який поєднає цінні історичні фортифікаційні та архітектурно-містобудівні комплекси і ландшафт, сприятиме відтворенню культурно-історичного середовища періоду найбільшого його розквіту XVII–XVIII ст.

ПІДСУМКОВІ ВИСНОВКИ

Результатом проведеного дослідження стали наступні висновки, які відповідають поставленим завданням:

1. Виявлено, що в сучасній українській історіографії немає роботи, у якій би розглядалося окреслене в завданнях дисертації коло питань що стосуються території історичної Галицької землі впродовж усього її існування. Простежено помітне відставання ступеня дослідженості оборонних споруд Галицької землі порівняно з іншими землями історичної території Польської Корони і Речі Посполитої XV–XVIII ст.

2. Застосовано наукові й емпіричні методи для вирішення поставлених завдань: історичний, логіко-теоретичного аналізу й критичного підходу, порівняльно-історичний метод, міждисциплінарний підхід. Серед застосованих емпіричних – архітектурні методи досліджень: натурні обстеження, ідентифікація, статистично-графічний метод, моделювання, метод теоретичної реконструкції.

3. Визначено територіальні межі історичної Галицької землі у три хронологічні періоди її функціонування: перший – 1434–1569 рр.; другий – 1569–1764; третій – 1764–1772. Згідно з адміністративно-територіальним устроєм кожного періоду, з'ясовано перелік досліджуваних об'єктів з оборонною функцією.

4. Доведено, що головними чинниками формування і вдосконалення оборонних комплексів Галицької землі були військово-історичний (агресивні військові дії сусідніх держав, зовнішньополітичні війни, події, пов'язані з переділом власності), технічний (розвиток вогнепальної зброї, поява далекобійної артилерії та удосконалення стратегії облоги), суспільний (колонізація шляхтою незаселених ділянок Галицької землі, зміцнення королівських землеволодінь і збільшення кількості магнатів, активізація національно-визвольного та опришківського рухів), концепція організації державного захисту і законодавчі ініціативи центральної і місцевої влади.

5. Прослідковано, що найбільш поширені способи оборонного будівництва XV–XVIII ст. на території Галицької землі були закладені в попередні епохи: добу

Галицького (XII ст.), Галицько-Волинського (XIII ст.) князівств та Руського королівства (XIV ст.), частина оборонних об'єктів постала на місці городищ.

6. З'ясовано, що об'єкти оборонної архітектури XV ст. характеризуються використанням вежової і баштової систем оборони. З сер. XVI ст. спостерігається звернення до давньоруського архаїчного типу земляних оборонних укріплень (ці риси зберігаються до поч. XVIII ст.), і водночас у 1-й пол. XVII ст. починається процес нового бастионного будівництва з використанням бастионної системи оборони (ранньої і класичної).

7. Досліджено, що в XV–XVII ст. відбувається модернізація первісних мисових укріплень з тенденцією до розширення меж оборонних об'єктів. Поряд з нерегулярними оборонними укріпленнями домінуючого значення набувають регулярні.

8. За основними видами джерел (картографічними матеріалами, історичними документами), за попередніми науковими дослідженнями і натурними обстеженнями загалом ідентифіковано 248 оборонних комплексів у 170 історичних населених місцях історичної Галицької землі. 216 оборонних комплексів, споруд і укріплень систематизовано за показниками, які їх типологічно характеризують.

9. Для дослідження з метою виявлення оборонних укріплень відібрано 123 історичні міста Галицької землі, адміністративний статус яких підтверджено внаслідок аналізу джерельної бази і попередніх наукових досліджень. Засвідчено, що 65 із 123 досліджуваних міст мали оборонні укріплення. З виявлених 139 замків класифіковано 130, із 44 сакральних об'єктів – 40.

10. Для класифікаційної характеристики оборонних комплексів як об'єкту дослідження запропоновано два види критеріїв: загальні, властиві всьому історичному архітектурно-містобудівному оборонному комплексу (географічне розташування, державно-адміністративний, соціально-економічний статус, характер власності, час і спосіб заснування) та оборонні, характерні тільки для фортифікацій (розпланувально-геометрична конфігурація укріплень (абрис), композиційно-просторовий уклад оборонних комплексів, укріплень і споруд, типи укріплень за школами фортифікації тощо).

11. За архітектурно-фортифікаційним критерієм виділено базові типи оборонних споруд Галицької землі, які в комплексі з додатковими спорудами визначали систему оборони. Виявлено закономірності розвитку об'ємно-планувальних вирішень оборонних споруд шляхом аналізу еволюції окремих типів оборонних ліній упродовж досліджуваного періоду (на прикладі 47 оборонних споруд вибрано 18 архітектурно-містобудівних оборонних комплексів).

12. Категоризовано досліджувані оборонні споруди й укріплення залежно від стану їх збереження. На 2016 рік обстежено 74 міських і замкових укріплень, з яких визначено 10, що зберегли цілісну об'ємно-планувальну структуру (в Тернопільській обл. – 8 замків, Івано-Франківській – 2 замки), 18 збережені як архітектурно-археологічні об'єкти (2 – міські оборонні споруди й укріплення, 16 – замкові), 46 – як археологічні (17 – міські укріплення, 29 – замкові). Для виявлення технічного стану замкових оборонних споруд і укріплень з 19 обстежених 7 перебувають в аварійному стані, 11 – у незадовільному, 1 – у доброму. Серед досліджених 53 оборонних комплексів, які включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, під загрозою подальшого руйнування або повного знищення перебувають оборонні споруди й укріплення 16 обстежених замків, які повністю або частково зберегли об'ємно-планувальну структуру оборонних укріплень. Зокрема, це замки у Буданові, Бучачі, Галичі, Золотому Потоці, Івано-Франківську, Микулинцях, Підзамочку, Пневі, Чернелиці, Чорткові, Язлівці; руїни замків у Маріямполі, Ниркові, Теробовлі; окремі оборонні споруди у Приозерному, Раківці.

13. Запропоновано ефективний спосіб збереження архітектурно-археологічної пам'ятки і реалізації її експозиційно-пізнавальної цінності шляхом музеєфікації та показу об'єкта як музейного експоната на місці створення.

14. Запропоновано вирішення проблеми збереження фортифікаційної спадщини оборонних комплексів Галицької землі залежно від ступеня збереженості шляхом розроблення і впровадження концепції регенерації історичного середовища, головними завданнями якої є проведення науково-дослідних робіт; здійснення першочергових протиаварійних робіт; планове проведення ремонтно-реставра-

ційних робіт; розроблення пропозицій щодо ревіталізації комплексів, музеєфікації планувально-просторових елементів середовища оборонних комплексів.

15. Визначено заходи, спрямовані на комплексну модернізацію території з музеєфікацією шляхом консервації збережених фрагментів оборонних споруд, впорядкування та благоустрій військово-історичного середовища оборонних комплексів; створення середовищних музеїв, включення їх до екскурсійно-просвітницьких маршрутів, програм «культурного туризму», що дозволить зберегти напівзруйновані замки, залучити до справи охорони пам'яток інвесторів і розвивати туристичну індустрію регіону на основі наявної фортифікаційної спадщини.

16. Здійснено архітектурно-фортифікаційний аналіз, виявлено стан збереження оборонних споруд Галицької землі на прикладі історичного міста-фортеці Богородчани, укріпленого міста Калуша, міста-фортеці і замку Маріямполь та оборонного монастиря скит Манявський. За результатами проведених теоретичних і натурних досліджень запропоновано конкретні заходи щодо охорони, збереження оборонних споруд вибраних комплексів, а саме: консервація, реставрація цінних історичних оборонних споруд і укріплень; фіксація історичної містобудівної оборонної форми у громадському просторі через розкриття збереженої автентичної субстанції підземного рівня об'єктів і створення загальнодоступного або частково доступного резервату; позначення на туристичному маршруті за допомогою знаків-символів або сучасної архітектурної форми втрачених елементів оборонної системи; експонування наявних (нововиявлених) оборонних укріплень як цінних елементів історичного середовища; музеєфікація наявних (нововиявлених) цінних елементів історичної об'ємно-розпланувальної структури укріплень; відтворення втрачених елементів оборонних споруд; експонування історичної об'ємно-розпланувальної форми фортифікаційних об'єктів способом окреслення поверхні (трасування абрисів); пристосування збережених оборонних споруд під сучасну функцію, яка б сприяла продовженню їх існування як об'єктів культурної спадщини; комплексна модернізація, впорядкування, благоустрій території; створення комплексного музею історичних споруд і укріплень (міських і замкових) на прикладі історичного міста-

фортеці Маріямполь, який дасть можливість зберегти фортифікаційні об'єкти як цілісний історико-містобудівний і природний комплекс.

17. Запропоновано основні засади програми регенерації історико-архітектурного простору міста Маріямполь в межах міських укріплень і створення комплексного середовищного музею історичного міста, який поєднає цінні історичні фортифікаційні архітектурно-містобудівні комплекси і ландшафт, сприятиме відтворенню культурно-історичного середовища періоду найбільшого його розквіту XVII–XVIII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. *Акуленко В. І.* Відтворення втрачених пам'яток: історичний та правовий аспекти / В. І. Акуленко // Пам'ятки України : історія та культура. – Київ, 1994. – № 3. – С. 134-148.
2. *Акуленко В. І.* Правові проблеми пам'яткознавства / В. І. Акуленко // Старожитності. – Київ, 1993. – Ч. 11-12 (47-48). – С. 13-15.
3. *Александрович В.* Інвентарі замків у Стрию і Калуші з кінця XVII ст. / В. Александрович // Україна в Центрально-Східній Європі : Зб. наук. пр. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 3. – С. 281-296.
4. *Андрухів І.* Тисмениця / І. Андрухів, С. Гаврилюк. – 2-е вид., допов. і виправ. – Івано-Франківськ : «Лілея НВ», 2008. – 491 с.
5. Археологія і фортифікація середнього Подністров'я. III Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський : «Медобори-2006», 2013. – 263 с.
6. Археологія і фортифікація України. IV Всеукраїнська наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячена 180-й річниці від дня народження Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834-1908). – Кам'янець-Подільський : «Медобори-2006», 2014. – 397 с.
7. Археологія і фортифікація України. V Всеукраїнська наук.-практ. конф., приурочена 125-й річниці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський : «Медобори-2006», 2015. – 323 с.
8. Архитектурно-реставрационные термины. Методическое пособие / Под общ. ред. И. А. Игнаткина. – Київ : УСХА, 1990. – 147 с.
9. Архітектура. Короткий словник-довідник / За ред. А. П. Мардера. – Київ : «Будівельник», 1995. – 291 с.
10. *Бевз М.* Дрогобич на карті Ф. фон Міга / М. Бевз, В. Петрик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : «Вимір», 2001. – Вип. V. – С. 330-336.
11. *Бевз М.* Збереження історичного розпланувального укладу в проектах регенерації заповідних територій історичних міст / М. Бевз // Вісник НУ «Львівська

політехніка». Архітектура. – Львів, 2000. – С. 62-69.

12. *Бевз М.* Іконопис як джерело до історії оборонних споруд міст / М. Бевз, М. Дзюпин // Зб. тез наук. конф. «Фортифікації України». – Кам'янець-Подільський : Іст.-арх. запов. «Старе місто», 1993. – С. 50-54.

13. *Бевз М.* Історичні міста Галичини: проблеми вивчення і збереження / М. Бевз // Записки Наукового Товариства імені Шеченка. Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів : НТШ, 2001. – Т. ССХІІ. – С. 84-112.

14. *Бевз М.* Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста-резиденції (на прикладі м. Жовкви) / М. Бевз // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 7. – Київ, 2000. – С. 68-75.

15. *Бевз М.* Методика ідентифікації та верифікації різночасових елементів розпланувально-просторової структури історичного міста (на прикладі м. Белза) / М. Бевз // Архітектура. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – Львів : НУЛП, 2004. – №505. – С. 350-360.

16. *Бевз М.* Методологічні основи збереження та регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст: автореф. дис. на здоб. наук. ст. д. арх / М. Бевз. – Харків, 2004. – 32 с.

17. *Бевз М.* Місто Жидачів на карті майора Шпехта з 1787 року / М. Бевз // Галицька брама. – 1999. – № 3-4 (51-52). – С. 15.

18. *Бевз М.* Нарис історії замку в Підгайцях та проблема його графічної реконструкції / М. Бевз, І. Колесницька // Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій : збірник наукових праць за результатами 4-ої Міжнародної конференції молодих науковців, [30–31 травня 2012 р., Львів, Белз]. – Львів : видавництво Львівської політехніки, 2013. – С. 93-99.

19. *Бевз М.* Оборонна архітектура міст XVII ст. та її збереження (на прикладі Львова) / М. Бевз, І. Оконченко // Региональные проблемы архитектуры и градостроительства. Сборник научных трудов. Одесская государственная академия строительства и архитектуры. – Одесса : «Астропринт», 2000. – Вип. 2. – С. 173-186.

20. *Бевз М.* Оборонна твердиня над Стрипою (про монастир біля Бучача) / М. Бевз // Галицька брама. – 1999. – № 1-2 (49-50). – С. 28-29.

21. *Бевз М.* Оборонний фактор у розвитку міст XVII ст. (на прикладі Львова) / М. Бевз, І. Оконченко // Народознавчі зошити. – Львів, 2000. – Зошит 2 (32). – С. 362-364.
22. *Бевз М.* Планувально-просторові системи історичних міст, їх ідентифікація та збереження (міста Підгайці та Бучач) / М. Бевз // Архітектурний вісник. – Львів, 2002. – № 3-4 (16). – С. 46-48.
23. *Бевз М.* Становлення історико-містобудівних досліджень в Галичині / М. Бевз // Книга міст Галичини : Міждисциплінарні дослідження у містознавстві. Вісн. Держ. ун-ту «Львівська політехніка». – Львів, 1999. – № 379 (Архітектура). – С. 29-57.
24. *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. Вид. 2-е. – Київ, 1971. – 199 с.
25. *Берlach О. П.* Принципи історико-архітектурного формування фортифікаційних комплексів Волині : автореф. дис. на здоб. наук. ст. канд. архітектури / О. П. Берlach; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2008. – 18 с.
26. *Берlach О. П.* Містобудівельні характеристики розташування замків, фортець, замків-монастирів на теренах Волині / О. П. Берlach // Проблеми теорії та історії архітектури України. Одеса, 2007. – № 7. – С. 125-129.
27. *Бойко О., Слободян В.* Оборонні мури Жовкви // Жовква, Żółkiew, Scholkew. – Незалежний культурологічний часопис «Ї» (Львів). – 2012. – Ч. 67. – С. 70-71.
28. *Буджак М.* По забутих стежках (з історії міста Товмача) / М. Буджак – Тлумач, 1993. – 180 с.
29. *Бунин А В., Саваренская Т. С.* История градостроительного искусства. – Москва : «Стройиздат», 1979. – Т. I. – С. 243-254.
30. *Вечерський В.* Оборонні комплекси західних земель України у другій половині XVII – середині XVIII століть / В. Вечерський // Замки України: дослідження, збереження, використання : матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (Галич, 3 листопада 2011 р.). – Галич, 2011. – С. 5-18.
31. *Вечерський В.* Фортеці й замки України / В. Вечерський. – Київ, 2011. – 664 с., 619. іл.

32. *Водзинський Є.* Питання охорони містобудівної спадщини / Є. Водзинський // Архітектурна спадщина України. – Вип. 1. – Київ : НДІТІАМ, 1994. – С. 231-238.
33. *Воронин Н. Н.* Крепостные сооружения / Н. Н. Воронин // История культуры Древней Руси : в 5 т. – Т. 1 : Домонгольский период : материальная культура / под ред. Н. Н. Воронина, М. К. Каргера, М. А. Тихоновой. – Москва : изд-во Академии наук СССР, 1948. – С. 439-470.
34. Всеобщая история архитектуры в 12 томах : Т. 6 : Архитектура России, Украины и Белоруссии. XIV – первая половина XIX вв. / Под редакцией П. Н. Максимова (ответственный редактор), А. И. Власюка, А. А. Кипарисовой, Ю. А. Нельговского, М. И. Рзянина, А. Г. Чинякова. – Москва, 1968. – 568 с., ил.
35. *Вуянко М.* Археологія середньовічного Івано-Франківська (Станиславова) : матеріали охоронних археологічних досліджень (1998-2001) / М. Вуянко, Б. Томенчук. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2002. – 159 с.
36. *Габорац М.* Назви гір Івано-Франківщини: словник-довідник / М. Габорац. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2005. – 352 с.
37. *Габорац М.* Назви населених пунктів Івано-Франківщини. Етимологічний словник-довідник / М. Габорац. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. – 403 с.
38. *Габорац М.* Назви поселень Івано-Франківщини (Бойківщина, Гуцульщина та Опілля) : історико-етимол. слов. / М. Габорац. – Івано-Франківськ : ОІППО; Снятин : ПрутПринт, 2007. – 200 с.
39. *Габорац М.* Топонімія Галицької Гуцульщини : етимологічний слов.-довід. / М. Габорац. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 655 с.
40. *Габорац М.* Топонімія Покуття та деяких прилеглих територій. Етимологічний словник-довідник. – Івано-Франківськ, 2013. – 932 с.
41. *Гаврилюк С. В.* Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.) / С. В. Гаврилюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського університету ім. Лесі Українки, 2008. – 535 с.
42. *Галушка А.* Система оборони південно-східних земель Литовсько-Польської держави Ягеллонів від татарських наїздів. «Ukraina Inter Arma». – URL:

<http://www.ucrainarma.org/serednovichchya/systema-oborony-pivdenno-sxidnyx-zemel-derzhavy-yagelloniv.htm>.

43. Ганусевич Н. Історія та розвиток фортифікації Микулинецького замку, пам'ятки архітектури XVII ст. // Археологія і фортифікація середнього Подністров'я. III Всеукраїнська наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський : «Медобори-2006», 2013. – С. 133-137.

44. Ганусевич Н. Проблеми збереження, реставрації та музеєфікації Микулинецького замку // Археологія і фортифікація України. IV Всеукраїнська наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника присвячена 180-й річниці від дня народження Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834-1908). – Кам'янець-Подільський : «Медобори-2006», 2014. – С. 315-321.

45. *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії / 2-е вид., доопр. – Упор. та пер. з пол. Ю. Мицика; відп. ред. В. А. Смолій. – Київ : Видавничий дім «Києво-могилянська академія», 2009. – 1006 с.

46. *Годованюк О. М.* Троїцький монастир-фортеця та його місце в розвитку монументального зодчества України / О. М. Годованюк // Архітектурна спадщина України, 1995. – Вип. 2. – С. 62-78.

47. *Глушок О. В.* Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги / О. В. Глушок. – Київ : «Пульсари», 2009. – 124 с.

48. *Гладиш Р.* Садба графа Рея / Р. Гладиш // Галичина. – 2006. – 3-9 серп.

49. *Грабовецький В.* Гуцульщина XIII – XIX століть : історичний нарис / В. Грабовецький. – Львів: Вища Школа, 1982. – 151 с.

50. *Грабовецький В.* Замки і фортеці Галицької землі / В. Грабовецький // Прикарпатська правда. – 1991. – 22 бер.

51. *Грабовецький В.* Історія Калуша. З найдавніших часів до початку XX ст. / В. Грабовецький. – Дрогобич : «Відродження», 1997. – 223 с.

52. *Грабовецький В.* Історія Коломиї. З найдавніших часів до поч. XX ст. / В. Грабовецький. – Ч. I. – Коломия : Вік, 1996. – 172 с.

53. *Грабовецький В.* Історія Печеніжина / В. В. Грабовецький. – Коломия : «Світ», 1993. – 128 с.
54. *Грабовецький В.* Літопис Галицького замку та середньовічна фортифікація міста Галича / В. Грабовецький. – Івано-Франківуськ, 2009. – 67 с.
55. *Грабовецький В.* Нарис історії Галича. З найдавніших часів до початку ХХ ст. / В. Грабовецький. – Галич, 1997. – 240 с.
56. *Грабовецький В.* Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490-1492 рр. З історії спільної антифеодальної боротьби селян України і Молдавії / В. Грабовецький. – Львів : Вища Школа, 1979. – 124 с.
57. *Грабовецький В.* Селянський рух на Прикарпатті в другій половині ХVІІ – першій пол. ХVІІІ ст. / В. Грабовецький. – Київ : вид-во АН УРСР, 1962. – 212 с.
58. *Грабовецький В.* Скит Манявський // Галичина: проблеми середньовічної історії / В. Грабовецький. – Івано-Франківськ : «Плай», 2004. – С. 208-214.
59. *Грабовецький В.* Уторопи : сторінки історії. До 630-річчя першої письмової згадки / В. Грабовецький. – Івано-Франківськ : «Крок», 1997. – 224 с.
60. *Гриффен Л. А.* Теоретические основания памятниковедения. – Киев : Центр памятниковедения НАНУ и УООПИК, 2012. – 84 с.
61. *Грушевський М.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. – Т. IV : ХІV – ХV віки: Відносини політичні / М. Грушевський. – Київ : «Наукова думка», 1993. – 544 с.
62. *Гощинський А.* Повсякденне життя замку (Чернелицького) за Михайла Єжи Чарторийського / А. Гощинський // Пам'ятки України. – 2015. – №7 – 9 (липень-серпень). – С. 46-49.
63. *Губайдуллин А. М.* Фортификационный словарь. – Казань: Институт истории АН РТ, 2003. – 104 с.
64. *Гупало Н.* Замок як зразок шляхетського житла ХVІІ – ХVІІІ сторіч / Н. Гупало // Галицька брама. – 1997 (січень-лютий). – №1 – 2 (145 – 146). – С. 10-11.
65. ДАІФО, ф. 2с, оп. 8, спр. 564 (вставка на кальці: Rzut poziomy natury zamku «Kurapatwow w Pniowiu». Skala 1 : 200); спр. 567, арк. 6-10 (Відомості повітових дорожніх управлінь про наявність архітектурних цінностей у повітах Станіславівського воєводства у 1929-1930 рр.)

66. ДАІФО, ф. 2с, оп. 8, спр. 2399 (вставка на кальці: Plan miasta Halicza sporządzony w Magistracie dla celow pozarnicznych z oznaczeniem budynków. Halicz, dnia 16 maja 1935 r.).

67. ДАЛО, ф. 1, оп. 25, спр. 1508.

68. *Денисенко Г. Г.* Проблеми увічнення воєнної історії в пам'ятках / Г. Г. Денисенко // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / Відп. ред. В. О. Горбик. – Київ : Ін-т історії України НАН, 2009. – С. 153-164.

69. *Дністрянський М. С.* Кордони України. Територіально-адміністративний устрій / М. С. Дністрянський. – Львів : Світ, 1992. – 143 с.

70. *Добрянський В.* До питання побудови та реконструкції оборонних споруд південно-східного прясла Чортківського замку / В. Добрянський // Археологія і фортифікація середнього Подністров'я. III Всеукраїнська наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський : «Медобори-2006», 2013. – С. 152-156.

71. *Долинська М.* Теоретична реконструкція історичної топографії містечка (на прикладі смт. Кути) / М. Долинська. – Навчальний посібник. – Львів : вид-во Львівської політехніки, 2007. – 100 с.

72. *Досин Г.* Де знаходився Коршівський замок? / Г. Досин // Вільний голос. – №43. – 2009. – 23 червня.

73. Жерела до історії України-Руси. – Т. 1 : Описи королівщин в землях руських XVI віку. Люстрації земель Галицької і Перемишльської; під ред. М. Грушевського. – Львів, 1895. – 402 с.

74. Жерела до історії України-Руси. – Т. 4 : Матеріали до історії Галичини 1648-1649; зібрав і впорядкував С. Томашівський. – Львів, 1898. – 479 с.

75. Жерела до історії України-Руси. – Т. 5 : Матеріали до історії Галичини. – Акти з 1649-1651; зібрав і впорядкував С. Томашівський. – Львів, 1901. – 137 с.

76. Жерела до історії України-Руси. – Т. 6 : Матеріали до історії Галичини. Літописні пам'ятки з р. – 1648-1657; збір. і впорядк. С. Томашівський. – Львів, 1913. – 426 с.

77. Жерела до історії України-Руси. – Т. 7 : Матеріали до історії української козаччини до 1640 р.; під ред. М. Грушевського. – Львів, 1908. – 244 с.
78. Жукова О. В. Замкові комплекси XII – XVII ст. Хмельницької області на сучасному етапі: стан, проблеми збереження і використання : автореферат дис. на здоб. наук. ст. канд. іст. наук / О. В. Жукова; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2007. – 21 с.
79. Заленський С. Отці єзуїти у Станиславові / Упор. З. Федунків, серія «Мое місто» №29. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2011. – 71 с.
80. Замки Тернопілля // Галицька брама. – 2007 (травень-червень). – №5-6. – 48 с.
81. Замки України: дослідження, збереження, використання : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Галич, 3 листопада 2011 р.). – Галич, 2011. – 325 с.
82. Заремба С. З. Нариси з історії українського пам'яткознавства / С. З. Заремба. – Київ : «Аратта», 2002. – 204 с.
83. Заремба С. З. Пам'яткознавство України : історія і сучасність / С. З. Заремба // Праці Центру пам'яткознавства. – 1992. – Вип. 1. – С. 5-24.
84. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. – Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – 759 с.
85. Звіти Зеновія Федунківа про натурні обстеження оборонних комплексів Галицької землі за 2008-2015 рр. Див. додаток Е.01.7.
86. *Енгельс Ф.* О военном искусстве. – Москва, 2003. – С. 172-199.
87. Енциклопедія історії України : Т. 9. Прил – С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2012. – 944 с.
88. *Ієвлева В.* Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця XIX – першої третини XX століття / В. Ієвлева. – Київ : ПресКІТ, 2008. – 248 с.
89. Історія міст і сіл Української РСР : В 26 томах / Голов. ред. колегія: П. Т. Тронько (голова), М. П. Бажан [та ін.]. – Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР (Ин-т історії АН УРСР), 1971. – Т. : Івано-Франківська

область / Ред. колегія: О. О. Чернов (голова) [та ін.]. – 693 с. з іл. і карт.; 12 л. іл.

90. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах / Голов. ред. колегія: П. Т. Тронько (голова), М. П. Бажан [та ін.]. – Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР (Ін-т історії АН УРСР), 1973. – Т : Тернопільська область / Ред. колегія: С. П. Нечай (голова) [та ін.]. – 640 с. з іл. і карт.; 11 л. іл.

91. Історія української архітектури / Ю. Асєєв, В. Вечерський, О. Годованюк та ін. / За ред. В. Тимофієнка. – Київ : «Техніка», 2004. – 472 с.: іл.

92. Йосифінська (1785 – 1788) і Францисканська (1819 – 1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів. – Київ, 1965. – 354 с.

93. Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Корольов Б. І. та ін. Історичне джерелознавство : Підручник для студентів історичних спеціальностей ВНЗ / Я. С. Калакура. – Київ : Либідь, 2002. – 488 с.

94. Каплінська М. Архітектурно-містобудівні принципи регенерації ринкових площ історичних міст Західного регіону України : автореф. дис. на здоб. вч. ст. к. арх. / М. Каплінська. – Львів, 2016. – 24 с.

95. Качор І. Середньовічний Львів. Фортифікації / І. Качор, Л. Качор. – Львів, 2009. – 63 с.

96. Килимник Е. В. Архитектурная классификация замков средневековой Европы (X – XIV вв.) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. иск. / Е. В. Килимник. – Москва, 2000. – 27 с.

97. Килимник Е. В. Архитектура феодальных замков в Европе // «Naukowa mysl informacyjnej powieki – 2015» : materialy XI miedzynarodowej nauk.-prakt. konf. (7-15 marca 2015 roku). – Vol. 6. – Przemysl : Nauka i studia, 2015. – С. 42-45.

98. Килимник Е. В. Замковое зодчество Западной Украины XIII – XVII вв. / Е. В. Килимник // Образованието и науката на XXI век : материали за VIII Международна научна практична конференция (София, България, 17-25 октомври 2012). – София, 2012. – С. 64-71.

99. Килимник Е. В. Типология оборонных замков XIII – XVI вв. в землях тевтонского и ливонского орденов // Приволжский научный вестник (Екатеринбург). – 2014. – № 3 (31). – Ч. 1. – С. 125-128.

100. *Колосок Б. В.* Пам'ятки містобудування та їх охорона / Б. В. Колосок // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 3. – 2001. – С. 49-72.

101. *Кондель-Пермінова Н.* Збереження архітектурно-містобудівної спадщини України у контексті розвитку міст / Н. Кондель-Пермінова // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. – Київ, 2009. – № 6. – С. 92-116.

102. *Конопада Р.* Дослідження збереженості історичної архітектурно-планувальної системи та забудови міст і містечок Рогатинщини / Р. Конопада // Вісник НУ «Львівська політехніка». – 2004. – С. 251-255.

103. *Константинов В. О.* Об'єкт і предмет пам'яткознавства // Сіверщина в історії України : Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Київ-Глухів: ЦПНАНУ і УТОПК, 2015. – С. 13-16.

104. *Коритко Р.* Букачівці – Опільське містечко на берегах Свіржа / Р. Коритко, М. Мазур – Львів : «Тріада плюс», 2014. – 672 с.

105. *Коритко Р.* Стратин – село опільського краю / Р. Коритко. – Львів : «Тріада плюс», 2003. – 247 с.

106. *Коритко Р.* Чесники – давнє село Опільського краю / Р. Коритко, Д. Белей. – Львів : «Тріада плюс», 2005. – 388 с.

107. *Косточкин В.* Русское оборонное зодчество конца XIII – начала XVI веков / В. Косточкин. – Москва : изд-во Академии наук, 1962. – 279 с.

108. *Кот С. І.* Загальні питання висвітлення пам'яток / С. І. Кот // Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). – Київ, 1999. – 301 с.

109. *Кот С. І.* Теоретичні проблеми пам'яткознавства / С. І. Кот // Пам'яткознавчі студії в Україні : теорія і практика. – Київ, 2007. – С. 4-64.

110. *Кох В.* Энциклопедия архитектурных стилей. Классический труд по европейскому зодчеству от античности до современности / Пер. с нем. – Москва : ЗАО «БММ». – 2005. – 528 с., ил. (видання нім. мовою: *Koch W.* Baustilkunde. Das Standardwerk zur europäischen Baukunst von der Antike bis zur Gegenwart. – Munchen, 2005. – 528 s.)

111. *Кравцов С. Р.* Принципы регулярного градостроительства Галичины XIV – XVII веков: автореф. дис. на соиск. учен. степ. к. арх. / С. Р. Кравцов. – Москва, 1993. – 24 с.
112. *Крадин Н. П.* Русское деревянное оборонное зодчество / Н. П. Крадин. – Москва, 1988. – С. 23.
113. *Кривавич Д.* Українське мистецтво : у 3-х част. / Д. Кривавич, С. Черепанова, С. Овсійчук. – Ч. 2. – Львів : Світ, 2004. – 268 с.
114. *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел / М. Г. Крикун. – Київ : МП «Офорт», 1993. – 186 с.
115. *Крикун М. Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства в XV-XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України / М. Г. Крикун // Український археографічний щорічник. – Київ, 1992. – Вип. 1. – С. 157-169.
116. *Куза А. В.* Древнерусские городища XII-XIII вв. Свод археологических памятников / А. В. Куза. – Москва : Христианское издательство, 1996. – 270 с.
117. *Купчинський Б.* Вікно. Історія села / Б. Купчинський. – Івано-Франківськ : «Сіверсія», 2001. – 354 с.
118. *Купчинський Б.* Історія Тишківців в датах, подіях і фактах / Б. Купчинський. – Коломия : «Вік», 1994. – 253 с.
119. *Кучера М. П.* Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. – Київ, 1999. – 252 с. – С. 10-11.
120. *Ласковський Ф. Ф.* Матеріали для історії інженерного искусства вь Россіи. – Ч. I : Опыт изслѣдования инженерного дѣла вь Россіи до XVIII столѣтія / Ф. Ф. Ласковський. – Санктпетербургъ: Импер. Академія Наук, 1858. – 315 с.
121. *Левицький П.* Під захистом трьох фортець (історія Надвірної та її замків) / П. Левицький // Маловідомі і невідомі сторінки історії Надвірнянщини : зб. матер. IV районної красзн. конф. / упоряд. М. Винник. – Надвірна, 2015. – С. 5-21.
122. *Лесик О. В.* Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів : «Світ», 1993. – 173 с.

123. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 4, оп. 1, спр. 1611. Інвентар волості Тернопільської, міста і сіл, що до замку роботи виконують і осіб описаних на ґрунті, 1694 р., арк. 20-21 зв.

124. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 5. – Оп. 1. – 2836/III. – 278 с. Registratura Privilegiorum ac Dekretorum.

125. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4933. Люстрація Калуського староства, 1661 р.

126. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 5. – Оп. 1. – №4347/III. Akt lokacji miasta Mariampola przez króla Jana III 1693; Przywilej Jana Stanisława Jabłonowskiego wojewody ruskiego dla Mariampola 1703.

127. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 5, оп. 2 спр. 6757, арк. 37.

128. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 5, оп. 3 спр. 2836 Реєстр привілеїв і декретів на заснування, вільне самоврядування і вїтївство міст Галичини і Володимерїї за 1448-1772 роки.

129. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 26, оп. 1, спр. 28, арк. 551.

130. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 26, оп. 1, спр. 39, арк. 63-65.

131. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 26, оп. 1, спр. 42/2, арк. 71.

132. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 26, оп. 1, спр. 42/5, арк. 48.

133. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 26, оп. 1, спр. 50/2, арк. 25, 35.

134. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 54, №4933/II, арк. 1-5. Люстрація Калуського староства 1661 р.

135. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 103, спр. 26/1-д, П. 1830, арк. 1-3,

136. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 103, спр. 68, П. 162. №22.

137. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 129. Люстрація маєтностей й.к.м. і Речі Посполитої держави, села Новиця у воєводстві Руському землі Галицькій, 1772 р., арк. 1.-3.

138. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 141, оп. 1. спр. 448, арк. 1-8. Інвентарний опис Чернелицького замку 1759 р.

139. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 141, оп. 1. спр. 449, арк. 3-9. Інвентарний опис Чернелицького замку 1793 р.

140. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 141, оп. 1. спр. 451, арк. 5-6. Інвентарний опис Чортківського замку 1777 р.

141. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 452. Інвентар міста Гримайлів 1821 р., арк. 35-38.

142. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 453. Інвентарний опис містечка Горожанка 1788 р., арк. 3-7.

143. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 141, оп. 1. спр. 456, арк. 3-19. Інвентарний опис Маріямпільського замку 1839 р.

144. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 457. Інвентар міста Підгайці 1800 р., арк. 1-2.

145. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 141, оп. 1. спр. 458, арк. 1-52. Інвентарний опис Надвірнянського замку 1787 р.

146. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 464. Інвентар міста Завалів 1825 р., арк. 1-7.

147. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 465. Опис двірських будинків належних до ключа міста Завалова 1829 р., арк. 7-12 зв.

148. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 1003. Інвентар маєтностей Нижньої Липиці ХІХ ст., арк. 1-3.

149. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 3615, арк. 1-2.

150. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 141, оп. 3, спр. 583. Акт поділу майна між синами Миколи Станінського Миколою і Яном, 1629 р., арк. 185-186 зв.

151. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 144, оп. 1, спр. 2227, арк. 47-49. Інвентар маєтностей м. Букачівці за 1845 р.

152. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 144, оп. 3, спр. 1.

153. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 144, оп. 3, спр. 2.

154. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 144, оп. 3, спр. 2/2.

155. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 144, оп. 3, спр. 3.

156. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 144, оп. 3, спр. 4.

157. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 144, оп. 3, спр. 5.

158. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 144, оп. 3, спр. 6.

159. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 144, оп. 3, спр. 7.

160. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 144, оп. 3, спр. 8.

161. ЛНБ. Відділ рукописів, ф. 144, оп. 3, спр. 16.

162. *Логвин Г.* Українське барокко в контексті європейського мистецтва / Г. Логвин // Українське барокко та європейський контекст. – Київ, 1991. 255 с. – С. 10-22.

163. *Лонкевич Д.* Замки Тернопільської області / Д. Лонкевич, О. Бойко // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – 2000. – №11. – С. 59-88.

164. *Лукомська З. В.* Втілення принципів європейського містобудування XVI – XVII ст. при закладенні міста Івано-Франківська / З. В. Лукомська // Науковий вісник, Львівський державний лісотехнічний університет. – Вип. 14.4. – Львів, 2004. – С. 27-34.

165. *Лукомська З.* Розвиток розпланувально-композиційної структури середмістя Івано-Франківська у XVII–XX ст. : автореф. дис. на здоб. вч. ст. к. арх. / З. В. Лукомська – Львів, 2007. – 20 с.

166. *Лукомська З.* Історико-архітектурний розвиток міста Івано-Франківська / З. В. Лукомська // Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Серія «Мистецтвознавство». – Вип. VIII. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 3-9.

167. *Лукомська З.* Оборонна система міста Івано-Франківська. Існуючий стан / З. В. Лукомська // Проблемы теории и истории архитектуры Украины. – Сб. науч. тр. ОГАСА. Архитектурное наследие. – Одесса, 2005. – Вып. 6. – С. 75-79.

168. *Лукомський Ю.* Архітектурна спадщина давнього Галича / Ю. Лукомський. – Галич, 1991. – 38 с.

169. *Лукомський Ю. В.* Архітектурно-археологічні дослідження втрачених архітектурних об'єктів (на прикладі пам'яток Галича XII – XIII ст.) / Ю. В. Лукомський, В. М. Петрик // Вісник Національного університету Львівська Політехніка. – 2010. – С. 297-306.

170. *Лукомський Ю.* Звіт Галицької рятівної археологічно-архітектурної експедиції про результати польових досліджень на території Старостинського замку в місті Галичі у 1997 р. – Львів, 1998. – Кн. 1. – 86 с. ; Кн. II. – 64 с.

171. *Лукомський Ю.* Результати, проблеми і перспективи архітектурно-археологічних досліджень на терені княжого Галича // Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи. – Галич, 2004. – С. 121-127.

172. *Львовская русская летопись // Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей российских.* – Москва, 1839. – Т. III. – Кн. 3. – С. 233-267.

173. *Мельничук О.* Археологічні дослідження на території Галицького замку у 2004, 2006 р. // Замки України: дослідження, збереження, використання : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Галич, 3 листопада 2011 р.). – Галич, 2011. – С. 182-185.

174. *Максим'юк М.* Оборонні споруди Прикарпаття / М. Максим'юк // Краєзнавчий збірник на пошану Б. Гаврилів. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 65-71.

175. *Максим'юк М.* Пнівська твердиня. Вид. 2-е, доп. / М. Максим'юк. – Надвірна : ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2008. – 56 с.

176. *Максим'юк М.* Пнівська твердиня / М. Максим'юк. – Надвірна : ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 1997. – 42 с.

177. *Маланюк Т.* Пам'ятки оборонного значення Івано-Франківщини, як об'єкти туризму / Т. Маланюк // Краєзнавець Прикарпаття. – 2011. – № 17. – С. 42-44.

178. *Маркова С.* Сатанів: історія, міфи та легенди / С. Маркова. – Хмельницький, 2010. – 94 с.

179. *Масан О. М.* Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (3 давніх часів до середини ХХ ст.) [Кол. моногр.] / В. М. Ботушанський, С. М. Гакман, Ю. І. Макар та ін. За заг. ред. Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 35-36. – 744 с.

180. *Мацюк О.* Замки і фортеці Галицької землі / О. Мацюк // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції : міжнар. наук. конф. Тези доп. і повід. (19-21 серпня 1993 р., Галич). – Львів, 1993. – С. 73-74.

181. *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. – 2-ге вид., випр. і доп. / О. Мацюк. – Львів : «Центр Європи», 2009. – 200 с.
182. *Мацюк О.* Замки і фортеці Рогатинщини / О. Мацюк // Рогатинська земля. Історія та сучасність. – Львів-Рогатин, 1995. – С. 100-102.
183. *Мацюк О.* Замки і фортеці України від найдавніших часів до XVIII ст.: Проект каталога / О. Мацюк // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: тези до респ. наради. – Київ, 1988. – С. 225-227.
184. *Мацюк О.* Замки і фортеці України: стан та проблематика дослідження // Фортифікація України / О. Мацюк. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 3 (вкладка).
185. *Мацюк О.* Кам'яні фортеці / О. Мацюк // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1994. – Ч. 7-9. – С. 39-41.
186. *Мацюк О.* Оборонне зодчество України / О. Мацюк // Пам'ятки України. – К, 1990. – № 2. – С. 42-47.
187. *Мацюк О.* Пам'ятки оборонного будівництва Косівщини: замки і фортеці / О. Мацюк. // Старожитності Косівщини : історичні нариси. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – С. 83-128.
188. *Мацюк О.* Пізньосередньовічні міста-фортеці Галичини / О. Мацюк. // Книга міст Галичини : Міждисциплінарні дослідження у містознавстві. Вісн. Держ. ун-ту «Львівська політехніка». – Львів, 1999. – № 379 (Архітектура). – С. 53-59.
189. *Мацюк О.* Фортеці й замки України / О. Мацюк // Пам'ятки України. – 1991. – № 2. – С. 56-60.
190. *Мацюк О.* Твердині Рогатинщини / О. Мацюк // Зб. матер. конф. «Рогатинська Земля: історія та сучасність» (26-27 березня 1999 р, Рогатин). – Львів, 2001. – Т. 2. – С. 18-25.
191. *Машталір В. В.* Військово-історичні споруди XIX – XX ст. як об'єкти культурної спадщини України : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 26.00.05 / В. В. Машталір. – Київ, 2014. – 22 с.
192. *Мельник М.* До проблеми переносу міста Рогатина / М. Мельник // Рогатинська земля історія та сучасність : матеріали I наук. конф. (Рогатин, 24-25 березня 1995 р.). – Львів-Рогатин, 1995. – С. 80–83

193. *Мельничук Я.* Бурштинський замок / Я. Мельничук // Прикарпатська правда. – 1970. – 12 грудня.

194. Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. – Київ : Інститут історії АН України, 1993. – 112 с.

195. *Митчель В.* Фортифікація / Сокр. перев. с англ. А. Любарского / В. Митчель. – Москва : Военное изд-во Наркомата обороны Союза ССР, 1940. – 148 с.

196. *Михайловський В. М.* Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-і – 1394 рр.) : Соціальна структура князівського оточення / В. М. Михайловський // Український історичний журнал (Київ). – 2009. – № 5. – С. 46.

197. *Михайлишин О.* Містобудівні особливості локалізації палацово-паркових ансамблів Волині у другій половині 17 – першій половині 19 століття // Архітектурна спадщина України. Традиції та новаторство у містобудуванні України. / За ред. В. Тимофієнка та А. Пучкова. – Київ, 2002. – С. 247-269.

198. *Могитич І.* Оборонні вежі Галицької і Волинської земель XI – поч. XVI ст. // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 2000. – № 11. – С. 3-14.

199. *Могытыч И.* Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича / И. Могытыч // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1982. – Вып. 172. – С. 66.

200. *Могитич Р.* Архітектурно-археологічні дослідження міста Тереховлі Тернопільської області / Р. Могитич, З. Лагуш // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – 1997. – №6. – С. 19-22.

201. *Могитич Р.* До історії топографії Національного заповідника «Давній Галич» / Р. Могитич // Вісник Укрзахідпроектреставрація. – 2005. – Ч. 15. – С. 191-192.

202. *Могитич Р.* Історична топографія Тереховлі / Р. Могитич // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – 1999. – №10. – С. 27-37.

203. *Могитич Р.* Історична топографія Тереховлі / Р. Могитич // Тереховлянщина. – 2000. – Вип. 5. – С. 34-42.

204. *Могитич Р.* Рогатин у системі історичних шляхів / Р. Могитич // Вісник. Укрзахідпроектреставрація. – 1996. – Ч. 5. – С. 24-26.

205. *Могитич Р.* Підгайці : історико-містобудівельний нарис / Р. Могитич // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1993. – №1. – С. 17-22.
206. *Моє Місто. Хрестоматія з історії Івано-Франківська* / Упор. І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2012. – 670 с.
207. *Мороз В.* Замки і фортеці Тернопілля. – Тернопіль : видавництво «Підручники і посібники», 2011. – 160 с.
208. *Мороз В.* Замки Тернопілля / В. Мороз. – Тернопіль : «Підручники і посібники», 2009. – 175 с.
209. *Мохов Н. А.* Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX века) / Н. А. Мохов. – Кишинев: Штиинца, 1961. – 219 с. – С. 34-40.
210. *Нагірний В.* Початок і основні етапи будівництва замку (Чернелицького) / В. Нагірний // Пам'ятки України. – 2015. – №7-9. – С. 32-37.
211. *Нагірний В.* Інвентарний опис Чернелицького замку 1757 року / В. Нагірний // Галичина. – 2013. – Ч. 22-23. – С. 416-424.
212. *Нагірний В.* Інвентарний опис Чернелицького замку 1798 року / В. Нагірний // Вісник Прикарпатського університету. – 2013. – Вип. 23-24. – С. 21-26.
213. *Нагірний В.* Невідомий план Галицького замку Антонія Геєгерштайна // Галич: збірник наукових праць. – Вип. 1. / За ред. М. Волощука. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. – 216 с. – С. 148-154.
214. *Нагірний В.* Хто і коли збудував Чернелицький замок? / В. Нагірний // Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. – 2013. – Ч. 22-23. – С. 149-155.
215. *Нельговский Ю. А.* Некоторые особенности замков Подольских земель Украины XVI – нач. XVII вв. / Ю. А. Нельговський // Архитектурное наследство. – Вып. 27. – Москва, 1979. – С. 89-96.
216. *Нельговський Ю. А.* Каменные замки Западной Украины конца XVI – первой пол. XVII ст. / Ю. А. Нельговський, Е. М. Годованюк // Архитектурное наследство. – Вып. 34. – Москва : Стройиздат, 1986. – С. 125-133.

217. *Новачек С.* Основные принципы консервации и использования исторических руин (на примерах замков в ПНР). – Дисс. на соиск. уч. степени канд. арх. – Киев, 1982. – 213 с.

218. *Оконченко О. М.* Архітектура фортифікацій замків Західної України середини XVI – кінця XVII ст. : автореферат дис. на здоб. наук. ст. канд. архітектури / О. М. Оконченко; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2015. – 21 с.

218а. *Оконченко О. М.* Значення терміна «замок» при дослідженні оборонної архітектури Речі Посполитої / О. М. Оконченко // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я : Збірник матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. – (Кам'янець-Подільський, 2012). – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 181-183.

219. *Оконченко О. М.* Планувальна структура ранніх бастионних фортифікацій замків Західної України / О. М. Оконченко // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – 2011. – № 716. – С. 198-209.

220. *Омельчук Б. А.* Оборонні споруди Львівщини як пам'ятка військової історії (друга половина XIV-XVII ст.) : автореферат дис. на здоб. наук. ст. канд. іст. наук / Б. А. Омельчук; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2011. – 19 с.

221. *Оприск В.* Галицька твердиня над Дністром // Галицька брама. – 1998. – № 9. – С. 12–13.

222. Пам'яткознавство : посібник для початківців / укл. Л. О. Гріффен, О. М. Титова : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – 212 с.

223. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог : в 4-х т. – Т. 4 : Сумская, Тернопольская, Харьковская, Херсонская, Хмельницкая, Черкасская, Черниговская, Черновицкая области. – Київ : «Будівельник», 1986. – 375 с.

224. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог : в 4-х т. – Т. 2 : Винницкая, Волынская, Ворошиловградская, Днепропетровская, Донецкая, Житомирская, Закарпатская,

Запорожская, Ивано-Франковская, Кировоградская, Крымская области. – Київ : «Будівельник», 1986. – 337 с.

225. *Паньків Б.* Міста і містечка Галицької землі / Б. Паньків // Жовтень. – 1982. – № 9. – С. 95-104.

226. *Паньків М.* Оборонні споруди Прикарпаття XV-XVIII ст. // Замки України: дослідження, збереження, використання: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Галич, 3 листопада 2011 р.). – Галич, 2011. – С. 203-215.

227. *Параска П.* Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства / П. Ф. Параска. – Кишинев: Штиинца, 1981. – С. 27. – 176 с.

228. *Пастернак Я.* Коротка археологія Західно-Українських земель / Я. Пастернак // Богословія. – Львів. – Т. X. – Кн. 3. – 95 с.

229. *Пастернак Я.* На Тербовельському замку / Я. Пастернак // Діло. – Львів, 1931. – Ч. 202.

230. *Пастернак Я.* Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр. – 2-ге вид., вступ. ст. І. М. Ковалю / Я. Пастернак. Івано-Франківськ : «Плай», 1998. – 348 с.

231. *Петришин Г.* Карта Ф. фон Міга (1779-1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини / Г. Петришин. – Львів, 2006. – 291 с.

232. *Петришин Г. П.* та ін. Історичні архітектурно-містобудівні комплекси: наукові методи дослідження / Г. П. Петришин, У. І. Іваночко, Ю. В. Ідак, С. І. Топилко, Х. С. Бойко та ін. – Львів: вид-во «Львівська політехніка», 2006. – 212 с.

233. *Петришин Г.* Карта фон Міга як джерело до містознавства Галичини / Г. Петришин // Картографія та історія України: Зб. наук. пр. – Львів, Київ, Нью-Йорк: вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 54-79.

234. *Петрушевич А.* О соборной Богородичной Церкви в городе Галиче, происходящей изъ I половины XII ст. – Львовъ, 1899. – 447 с.

235. *Підгурний І.* Оборонна архітектура Поділля в іконографії / І. Підгурний // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація» (Львів). – № 15. – 2005. – С. 139-142.

236. *Підставка Р.* До питання спорудження замкового палацу Язловця: іконографічна ретроспектива / Р. Підставка // Археологія і фортифікація України. V

Всеукраїнська наук.-практ. конф. приурочена 125-й річниці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2015. – С. 188-192.

237. *Підставка Р.* Язловець – 640. Історія, архітектура, туризм. Матеріали історико-архітектурних досліджень / Р. Підставка, О. Рибчинський. – Збараж, 2013. – 128 с.

238. *Пламеницька Є. М.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку / Є. М. Пламеницька // Археологія. – 1975. – №16. – С. 14-29.

239. *Пламеницька О.* Барський замок / О. Пламеницька // Військово-історичний альманах. – 2002. – № 2(5). – С. 100-107.

240. *Пламеницька О.* Замок у Скалі-Подільській / О. Пламеницька // Пам'ятки України. – 2005. – № 2. – С. 43-53.

241. *Пламеницька О.* До питання історичної типології архітектури України (класиологічний аспект) / О. Пламеницька // Українська академія мистецтва. – 2014. – Вип. 22. – С. 103-117.

242. *Пламеницька О.* Деякі аспекти хронології та типології Бережанського замку в контексті формування урбаністичної системи міста / О. Пламеницька // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 18. – Київ, 2011. – С. 257-270.

243. *Пламеницька О.* Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі / О. Пламеницька // Архітектурна спадщина України. Маловивчені проблеми історії та містобудування / За ред. В. Тимофієнка. – Київ, 1994. – Вип 1. – 263 с. – С. 39-57. – С. 52.

244. *Пламеницька О.* Раковецький замок. XIV-XVII ст. / О. Пламеницька // Пам'ятки України. – 2002. – № 3-4. – С. 34-36.

245. *Пламеницька О.* Церква-донжон в Сутківцях (До питання типології середньовічного оборонного будівництва Поділля) / О. Пламеницька // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. – № 15. – Київ, 2008. – С. 155-169.

246. *Пламеницькая О.* Замок в Сутковцах / О. Пламеницькая // Архитектурное

наследство. – № 39. – Москва : 1992. – С. 148-155.

247. План Станиславівської фортеці, 1743 р. // Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького – Ф. 1. – №5194 (фотонегатив).

248. *Поліщук Л.* Місто-фортеця Богородчани / Л. Поліщук, А. Савчук // Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій. Збірник наукових праць. – Ч. 7. – Львів, 2015. – С. 221-232.

249. *Поліщук Л.* Об'ємно-планувальна характеристика Галицького замку за планом інженера А. Гегерштайна / Л. Поліщук // Замки України: дослідження, збереження, використання : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Галич, 3 листопада 2011 р.). – Галич, 2011. – С. 236-250.

250. *Поліщук Л., Лукомська З.* Генеза історичних містобудівних комплексів Івано-Франківської області XVII – XVIII ст. // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник / Відпов. ред. М. М. Дьомін. – Київ : КНУБА, 2016. – Вип. 43 : в 2-х частинах. – Ч. 2. – 436 с. – С. 159-171.

251. *Прибега Л.* Архітектурна спадщина України : пам'яткоохоронний аспект / Л. Прибега. – Київ : Інститут культурології НАМ України, 2015. – 194 с., 39 с., іл.

252. *Прибега Л. В.* Історико-типологічні особливості пам'яток оборонної архітектури України XIII-XVIII ст. / Л. В. Прибега // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Київ : «АртЕк», 2006. – Вип. 2. – С. 243-264.

253. *Прибега Л. В.* Кам'яне зодчество України : Охорона та реставрація / Л. В. Прибега. – Київ: «Будівельник», 1993. – 72 с., іл.

254. *Прибега Л. В.* Територіальна охорона об'єктів культурної спадщини : методологічний аспект / Л. В. Прибега // Праці центру пам'яткознавства. – 2004. – Вип. 6. – С. 3-15.

255. *Прибега Л.* До питання типологічної класифікації мурованих замків України / Л. В. Прибега // Замки України : дослідження, збереження, використання. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (3 листопада 2011 р., Галич). – Галич, 2011. – С. 35-39.

256. *Прибега Л. В.* Замки та фортеці / Л. В. Прибега. – Київ : «Мистецтво», 2007. – 352 с.

257. *Прибега Л.* Музеєфікація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини: (Методологічний аспект) / Л. В. Прибега // Українська академія мистецтва. – Вип. 19. – 2012. – С. 159-166.

258. *Пустиннікова І. С.* Середньовічні замки Європи. Ілюстрована енциклопедія / Пустиннікова І. С., Безпалова Н. Ю. – Харків : «Мікко-Сервіс», 2010. – 160 с.

259. *Пучков А. О.* Архітектурна практика України у пошуках перерваної традиції: 1991-2006 роки. Парадоксальні спостереження // Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст. / ІПСМ АМУ. – Київ : Інтертехнологія, 2007. – Кн. 2. – С. 482-557.

260. *Пшик В.* Оборонні споруди та палацове будівництво / В. Пшик // Старожитності Рогатинщини / упор. Я. Польовий. – Львів : «Тріада плюс», 2015. – 272 с. – С. 119-181.

261. *Пшик В.* Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII-XVIII ст. Каталог-інформатор / В. Пшик. – Львів, 2008. – 358 с.

262. *Раппопорт П. А.* Древние русские крепости / П. А. Раппопорт. – Москва : «Наука», 1965. – 88 с.

263. *Раппопорт П. А.* Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. / Раппопорт П. А. // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. – Т. 5. – Москва-Ленинград, 1956. – № 52. – 184 с.

264. *Раппопорт П. А.* Волынские башни / П. А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 31. – Москва, 1952. – С. 202-231.

265. *Раппопорт П.* О типологии древнерусских поселений / П. Раппопорт // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института археологии. – Москва, 1967. – С. 3-8.

266. *Раппопорт П., Косточкин В.* К вопросу о периодизации истории древнерусского военного зодчества / П. А. Раппопорт, В. В. Косточкин // Краткие

сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. – Москва, 1955. – С. 22-27.

267. *Рибчинський О.* Етапи розвитку міста Підгаєць / *О. Рибчинський* // Галицька Брама (Львів). – 2006. – №3-4 (135-136). – С. 14-15.

268. *Рибчинський О.* Особливості композиційно-планувальної структури містечка Чернелиця / *О. Рибчинський* // Пам'ятки України. – 2015. – №7-9 (липень-серпень). – С. 26-31.

269. *Рибчинський О.* Ринкові площі історичних міст України / *О. Рибчинський*. – Львів : вид-во «Старого Лева», 2016. – 776 с.

270. *Рибчинський О.* Язлівець – місто ренесансу / *О. Рибчинський* // Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці Комісії архітектури та містобудування. – Т. ССXLIX. – Дослідно-видавничий центр наукового товариства імені Шевченка у Львові. – Львів. – 2005. – С. 270-309.

271. *Ричков П.* Містобудівна еволюція Станіслава / *П. Ричков* // Станиславівська фортеця. Збірник статей. / Упор. І. Бондарев і З. Федунків. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 91-109.

272. *Ричков П.* Пояснювальна записка до макету «Місто Станіслав в середині 18 ст.». – Рівне, 1990. – 34 с. (машинопис).

273. *Романець В.* Дослідження Надвірнянського міського замку у 2009 р. / *В. Романець, М. Кугутяк, І. Кочкін* // Карпати : етнос, людина, цивілізація. – 2010. – Вип. 2. – С. 194-201.

274. *Рудницький С.* Руські землі Польської Корони при кінці XV в. Ворожі напади й організація пограничної оборони / *С. Рудницький* // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Р. VIII. – Львів, 1899. – С. 1-54.

275. *Рутинський М.* Польські першоджерела історичної географії Галичини XVII – першої половини XX ст. / *М. Рутинський* // Вісник Львівського університету. – Вип. 40. – Ч. 2. – С. 124-138.

276. *Рычков П.* Градостроительное искусство Западной Украины XV – XIX веков : автореферат дис. на соиск. уч. ст. док. арх. / *П. А. Рычков*. – Москва, 1992. – 22 с.

277. Ричков П. А. Місто-фортеця Броди – пам'ятка містобудівного мистецтва / П. А. Ричков // Тези доп. наук.-техн. конф., присвяченої 70-річчю Українського інституту інженерів водного господарства. – Рівне, 1992. – С. 58-59.

278. Сварник І. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство Польське ... / І. Сварник // Жовтень. – 1983. – № 9. – С. 84-100; № 10. – С. 89-105.

279. Сіреджук П. Городенківська фортеця / П. Сіреджук // Ямгорів (Городенка). – 2014. – № 24-25. – С. 162-167.

280. Сіреджук П. Джерела до вивчення історії виникнення міст Галицької землі в XV–XVIII ст. / П. Сіреджук // Архіви України. – 1986. – № 1. – С. 58-66.

281. Сіреджук П. До питання про генезис міст Галицької землі у XIV–XVIII ст. // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Вип. 2. – Львів, 1995. – С. 98-103.

282. Сіреджук П. Замок у Кутах / П. Сіреджук // Гражда. – 2009. – № 3. – С. 27-33.

283. Сіреджук П. Інвентар Лючі 1767 року / П. Сіреджук // Історико-культурна спадщина Прикарпаття: наук. зб. на пошану Петра Арсенича. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 452-458.

284. Сіреджук П. Містечка, яких немає / П. Сіреджук // Жовтень. – 1981. – № 3. – С. 106-109.

285. Сіреджук П. Надвірнянський замок / П. Сіреджук // Грегит. – 2014. – № 10. – С. 45-46.

286. Сіреджук П. Першовитоки Прикарпаття / П. Сіреджук // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гаврилів. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 41-50.

287. Сіреджук П. Тисменицький замок / П. Сіреджук // Тисмениця в минулому та сучасному: історія, економіка і культура : матеріали наук. краєзн. конф., присвяч. 950-річчю заснування м. Тисмениці (18 трав. 2012 р.). – Івано-Франківськ-Тисмениця. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2012. – 255 с., іл. – С. 10-13.

288. Сіреджук П. Фортифікації Галицької Гуцульщини / П. Сіреджук // Гуцульський край. – 2010. – 16 грудня.

289. *Сіреджук П.* Фортифікації Галицької Гуцульщини / П. Сіреджук // Карпати : Людина. Етнос. Цивілізація. – 2010. – № 2. – С. 197-204.
290. *Сенюк Б.* Гвіздець – місто. Історія Гвіздця і межівних сіл / Б. Сенюк. – Івано-Франківськ, 1997. – 192 с.
291. *Сеньків І.* Чешибіси-Єзупіль-Жовтень // Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини. – Нью-Йорк, Сідней, Торонто, Мюнхен, 1975. – Т. I. – С. 766.
292. *Слабий Б.* Містечко, що в низині (Літопис Обертину). – Івано-Франківськ, 1996. – 238 с.
293. *Слободян В.* Храми Рогатинщини / В. Слободян. – Львів, 2004. – 248 с.
294. *Смеречанський Р.* Городенківщина стежками століть / Р. Смеречанський, О. Каглян, В. Никифорок. – Івано-Франківськ, 2009. – 139 с.
295. *Соса Р.* Історія картографування території України. – Київ : Либідь, 2007. – 333 с.
296. Станиславівська фортеця. Зб. наук. ст. / Упор. І. Бондарев і З. Федунків, «Серія Моє місто» № 26. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2010. – 191 с.
297. *Стефюк В.* Косів – місто історичне / В. Стефюк. – Косів : «Писаний Камінь», 2002. – 116 с.
298. Сто двадцять фортець Тернопільщини / Зібрав І. Мельник. – Замки Тернопільлля // Галицька брама. – 2007. – №5-6 (травень-червень). – С. 9-36.
299. *Строцень Л.* Археологічні дослідження замків Тернопілля / Л. Строцень // Волино-Подільські археологічні студії. – Вип. III: Пам'яті Ю. М. Малєєва (1941-2006). – Луцьк, 2012. – С. 192-197.
300. *Строцень Л.* Замковий палац у Скалаті (спроба історичної реконструкції за матеріалами археологічних досліджень) / Л. Строцень, Б. Строцень // Археологія і фортифікація України : IV Всеукраїнська наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника присвячена 180-й річниці від дня народження Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834-1908). – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. – С. 248-253.

301. *Тарас Я.* Українська сакральна дерев'яна архітектура. Ілюстрований словник-довідник. – Львів : ІН НАНУ, 2006. – 584 с.
302. Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол. : Г. Яворський та ін. – Т. 1. – Тернопіль : Видавн.-поліграф. комбінат «Збруч», 2004. – 695 с.
303. Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол. : Г. Яворський та ін. – Т. 2. – Тернопіль : Видавн.-поліграф. комбінат «Збруч», 2005. – 706 с.
304. Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол. : Г. Яворський та ін. – Тернопіль : Видавн.-поліграф. комбінат «Збруч», 2008. – Т. 3. – 708 с.
305. Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол. : Г. Яворський та ін. – Тернопіль : Видавн.-поліграф. комбінат «Збруч», 2004. – Т. 4. – 695 с.
306. *Тимів І.* Хронологія перших татарських і турецьких набігів на землі Руського воєводства у XV ст. / І. Тимів // Чорноморський літопис. – 2013. – Вип. 7. – С. 60-71.
307. *Тимофієнко В.* Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття / В. Тимофієнко. – Київ: Інститут проблем сучасного мистецтва, 2002. – 472 с.
308. *Тимошук Б.* Дослідження давньоруської Теревовлі / Б. О. Тимошук // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 18-24.
309. *Тимошук Б.* Исследования в Теревовле / Б. Тимошук // Археологические открытия 1986 года. – Москва, 1988. – С. 341-342.
310. *Титова О. М.* Основні принципи охорони археологічної спадщини / О. М. Титова // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1993. – № 2. – С. 63-69.
311. *Толкачов Ю.* Меджибізький замок / Ю. Толкачов. – Київ, 2010. – 150 с.
312. *Томашівський С.* Хмельниччина в Галичині / С. Томашівський, В. Будзиновський. – Вінніпег : Українська видавнича спілка, 1917. – 61 с.
313. *Томенчук Б.* Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976-2006 рр. – Івано-Франківськ, 2008. – 695 с.
314. *Томенчук Б.* Городища і замки Галицької Гуцульщини. Матеріали досліджень 2006-2010 рр. / Б. Томенчук // Галичина. – 2010. – С. 29-56.

315. *Томенчук Б.* Результати археологічних досліджень давнього Галича у 2003-2007 роках / Б. Томенчук // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України : матеріали міжнар. наук. конф. (Галич, 10-11 жовтня 2008 р.). – Галич, 2008. – С. 50-53.

316. *Томенчук Б.* Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури : у 2 т. – Т. 2 : Городища, замки, осередки солевидобутку, давні транскарпатські шляхи / Б. Томенчук, М. Кугутяк, П. Сіреджук, І. Кочкін, М. Волощук. – Т. 2. – Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2011. – 267 с.

317. *Топилко С. І.* Архітектурно-планувальна структура містечок Галичини, закладених у другій половині XVI – XVII ст. : автореф. дис. на здоб. наук. ст. канд. архітектури / І. С. Топилко; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2003. – 22 с.

318. *Трегубова Т. О.* Реконструкція розпланування середньовічного Львова за письмовими джерелами / Т. О. Трегубова // Архітектурна спадщина України. – Київ, 1996. – Вип. 3. – Ч. 2. – С. 17-31.

319. *Троневиц П.* Луцький замок / П. Троневиц. – Луцьк : Діксон, 2003. – 198 с.

320. *Трубчанінов С.* Країна замків і фортець / С. Трубчанінов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – 54 с.

321. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах. Изд. 2-е. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. Под ред. Б. А. Ларина. – Москва : Прогресс, 1986. – Т. II. – 672 с.

322. *Федорів Т.* Чортківський замок та палац у контексті створення та діяльності Фондації ім. Ієроніма Садовського / Т. Федорів // Археологія і фортифікація України : V Всеукраїнська наук.-практ. конф. приурочена 125-й річниці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2015. – С. 222-225.

323. *Федорова Л. Д.* Пам'ятки історії у загальній системі культурної спадщини // Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Голова редкол. В. А. Смолій. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2015. – С. 188-207.

324. *Федункив З.* Эволюция оборонительных сооружений бастионных регулярных замков Западной Украины / З. Б. Федункив // Вопросы истории фортификации. – 2015. – № 5. – С. 15-28.

325. *Федунків З.* Адміністративно-територіальний устрій та територіальні межі Галицької землі Руського воєводства / З. Федунків // Краєзнавство. – 2015. – №3/4. – С. 187-198.

326. *Федунків З.* Більшівці. Міста і містечка довкілля Галича / З. Федунків // Дністрова хвиля. – 1999. – 17 груд.

327. *Федунків З.* Галицький замок / З. Федунків. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2013. – 183 с.

328. *Федунків З.* Галицький релігійний центр. Проблеми і факти / З. Федунків. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2001. – 287 с.

329. *Федунків З.* Замок та палац у Маріямполі / З. Федунків // Краєзнавець Прикарпаття. – 2005. – №5 (січень-червень). – С. 38-40.

330. *Федунків З.* Коштовний камінь Прикарпаття. Історичні нариси про минувшину й сучасність міста Бурштина / З. Федунків. – Івано-Франківськ. – 823 с. – С. 226-227.

331. *Федунків З., Боцюрко В., Тихонь М.* Маріямпіль – місто Марії / З. Федунків. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2003. – 143 с.

332. *Федунків З.* Замок і міські укріплення м. Калуша XVI – XVIII ст. в світлі історичних та картографічних джерел // Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій. Збірник наук. праць / За заг. ред. М. Бевза. – Львів : «Растр-7», 2015. – 408 с. – С. 297-305.

333. *Федунків З.* Локалізація замку і міських укріплень м. Калуш XVI–XVIII ст. за історичними та картографічними матеріалами // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць. – №27. – Київ, 2015. – С. 278-291.

334. *Федунків З.* Міські укріплення Галича / З. Федунків // Краєзнавець Прикарпаття. – 2013. – №21 (січень). – С. 14-17.

335. *Федунків З.* Оборонні об'єкти Богородчан : історія і фортифікаційно-планувальні особливості / З. Федунків // *Краєзнавець Прикарпаття*. – 2015. – № 25 (січень-червень). – С. 21-33.

336. *Федунків З.* Оборонні споруди Галича та його околиць / З. Федунків // *Старожитності (м. Київ)*. – 1995. – Ч. 1-2 (68-69). – С. 11-12.

337. *Федунків З.* Оборонні укріплення села Нижнева / З. Федунків // *Краєзнавець Прикарпаття*. – 2010. – №16. – С. 3-6.

338. *Федунків З.* Рожнятівський замок: історія та архітектурно-планувальна характеристика в світлі нових і нововиявлених джерел // *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. – Кам'янець-Подільський: «Рута», 2015. – 324 с. – С. 193-199.

339. *Федунків З.* Теоретична реконструкція Чернелицького замку / З. Федунків // *Пам'ятки України*. – 2015. – №7-9 (липень-серпень). – С. 26-31.

340. *Федунків З., Дуфенюк О.* Укріплене містечко Більшівці та проблеми його дослідження / З. Федунків, О. Дуфенюк // *Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій. Зб. наук. праць*. – Ч. 7. – Львів, 2015. – С. 306-316.

341. *Федунків З.* Фортеці, замки та інкастельовані споруди Прикарпаття на картах Гійома Левассера Боплана // *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної заочної конференції 5-6 червня 2014 р.* – Київ, 2014. – С. 69-75.

342. *Федунків З.* Фортифікаційні об'єкти Тлумача : датування, реконструкції, локалізація / З. Федунків // *Тлумач: історія та сучасність : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 800-річчю заснування м. Тлумача (Тлумач, 24 жовтня 2013 р.)*. / Упор. А. Білас. – Івано-Франківськ-Тлумач : Злагода, 2014. – 248 с. – С. 58-62.

343. *Федунків З.* Хотимир. Укріплений монастир і місто-фортеця / З. Федунків // *Краєзнавець Прикарпаття*. – 2009. – №14. – С. 8-11.

344. *Харитон В.* Замки Галицької землі. З історії фортифікаційного будівництва на Прикарпатті в XIV – XVIII ст. / В. Харитон. – Івано-Франківськ, 1998. – 56 с.

345. *Харитон В.* Снятин над Прутом / В. Харитон, М. Тимофійчук. – Ч. I. – Снятин : Прут-Принт, 2003. – 222 с.

346. *Харитон В.* Фортифікаційні прикмети Снятина у давньоруський час і в епоху середньовіччя / В. Харитон // Краєзнавець Прикарпаття. – 2013. – №21 (січень). – С. 18-22.

347. ЦДІА у Львові, ф. 3, оп. 1, спр. 4, арк. 698-705.

348. ЦДІА у Львові, ф. 3, оп. 1, спр. 19, арк. 768-770. 412

349. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 5, арк. 155.

350. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 91, арк. 3163.

351. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 101, арк. 607.

352. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 103, арк. 1406.

353. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 120, арк. 164-165.

354. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 130, арк. 646.

355. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 134, арк. 402.

356. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 135, арк. 846.

357. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 139, арк. 1450.

358. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 142, арк. 526-529.

359. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 143, арк. 1103, 1447-1448.

360. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 152, арк. 848.

361. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 197, арк. 2005-2006.

362. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 199, арк. 1220-1250.

363. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 222, арк. 1590.

364. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 230, арк. 1523-1526.

365. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 260, арк. 420.

366. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 289, арк. 20.

367. ЦДІА у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 304, арк. 1267.

368. ЦДІА у Львові, ф. 6, оп. 1, спр. 1, арк. 39.

369. ЦДІА у Львові, ф. 6, оп. 1, спр. 10, арк. 657-658.

370. ЦДІА у Львові, ф. 6, оп. 1, спр. 16, арк. 23.

371. ЦДІА у Львові, ф. 6, оп. 1, спр. 198, арк. 604.

372. ЦДІА у Львові, ф. 6, оп. 1, спр. 56, арк. 442.

373. ЦДІА у Львові, ф. 6, оп. 1, спр. 58, арк. 1164.

374. ЦДІА у Львові, ф. 7, оп. 1, спр. 81, арк. 1644-1647.

375. ЦДІА у Львові, ф. 17, оп. 1, спр. 100, арк. 498.

376. ЦДІА у Львові, ф. 17, оп. 2, спр. 1, арк. 396.

377. ЦДІА у м. Львові, ф. 42, оп. 1, спр. 4. Книги вйтівсько-лавничого уряду Рогатина (1688-1728).

378. ЦДІА у м. Львові, ф. 46, оп. 1, спр. 3. Книга ради і вйтівського уряду Тернополя (1730-1748); документи про продаж спиртних напоїв (1794-1803).

379. ЦДІА у м. Львові, ф. 47, оп. 1, спр. 16. Книги лави, ради (1563-1580), ландвйтівського уряду Теревовлі (1631-1769), магістрату (1770-1787); витяги з теревовлянських, львівських, кам'янецьких гродських і земських книг (1679-1783); документи про фінансові і господарські справи міста (1809-1813).

380. ЦДІА у м. Львові, ф. 96, оп. 1, спр. 4. Книги запису привілеїв наданих містам Станиславову і Лисцю (1766-1822).

381. ЦДІА у м. Львові, ф. 126, оп. 1, спр. 4. Королівські привілеї (1742-1754); інвентар міста Фірлеєва (1786).

382. ЦДІА у м. Львові, ф. 186, оп. 4, спр. 227. Кадастрова карта м. Калуш, 1848 р., 25 арк.

383. ЦДІА у м. Львові, ф. 186, оп. 4, спр. 238. Кадастрова карта м. Княгиничі, 1846 р., – 4 арк.

384. *Целевич Ю.* Історія Скиту Манявського від його основання аж до замкнення (1611-1785). – Львів, 1887. – 136 с.

385. Центр міської історії Центрально-Східної Європи [Електронний ресурс] : Web-сайт. – Рукописний план Галича та його околиць станом на 1795 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lvivcenter.org/uk/umd/mapdetails/halicz-situations-plan-1795/>

386. Центральний державний історичний архів України, м. Львів : путівник / автори-упорядники: О. Гневишева, У. Єдлінська, Д. Пельц, Г. Сварник, І. Сварник. / Ред. Д. Пельц, Г. Сварник. – Львів-Київ, 2001. – 387 с.

387. *Чантурия В. А.* История архитектуры Белоруссии. – Минск, 1977. – 295 с.

388. *Чачковський Л.* Княжий Галич / Л. Чачковський, Я. Хмілевський. – Станиславів, 1938. – 79 с. (2-е вид. – Чикаго : Видання Українського музею в Чикаго, 1959. – 102 с.).

389. *Чачковський Л.* Княжий город Теробовля / Л. Чачковський // Життя і знання. – 1932. – С. 257-359.

390. *Чень Л.* Оборонні храми Галичини / Л. Чень, Р. Гнідець, І. Знак // Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій. Збірник наукових праць. – Ч. 7. – Львів, 2015. – 408 с. – С. 335-352.

391. *Чень Л.* Особливості оборонних церков Галичини / Л. Чень // Будівництво України : наук.-виробн. журн. – 2015. – № 5. – С. 2-11.

392. Чернелицький замок. Будівництво. Функціонування. Реконструкція // Пам'ятки України. – 2015. – №7-9. – 83 с.

393. *Чопіта Я.* Історія Чорткова / Я. Чопіта. – Тернопіль, 2002. – 75 с.

394. *Чорноус В.* Розвідкові роботи в Теробовлі та Микулинцях Тернопільської області // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 101-102.

395. *Шарловський А.* Станиславів і Станиславівський повіт з погляду історичного та географічно-статистичного / А. Шарловський. – 2-е вид. – Івано-Франківськ, 2009. – 175 с.

396. *Шевченко В.* Фортифікаційні ідеї Альбрехта Дюрера в Україні / В. Шевченко // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – №7. – 1997. – С. 43-45.

397. *Шевченко В.* Фортифікаційні ідеї Альбрехта Дюрера : втілення в Україні / В. Шевченко // Пам'ятки України. – 1998. – №3-4. – С. 84-87.

398. *Шлапак М. Е.* Бастионное укрепление города Хотин / М. Е. Шлапак // Проблемы теории и истории архитектуры Украины. Сборник научных трудов. – Вып. 7. – Одесса, 2007. – С. 68-74.

399. Ягодинська М. Археологічні дослідження в м. Тереховля Тернопільської області та його околиці в 2002 році / М. Ягодинська, Л. Виногородська // Археологічні відкриття України 2001-2002 рр. – Київ, 2003. – С. 299-302.

400. Ягодинська М. Літописна Тереховля : етапи заселення / М. Ягодинська // Волино-Подільські археологічні студії. – 2012. – Вип. 3. – С. 76-85.

401. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньої модерної України / Н. Яковенко. – Київ : «Критика», 2005 – 584 с., с. 114.

402. Яковлев В. В. История крепостей. – Москва : ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. – 400 с., ил.

403. Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia Ab Anno 1507 Usque Ad Annum 1795. – Volumen II. Acta Joannis Sobieski / Edidit F. Kluczycki. – T. I. – Pars. II. – Cracoviae, 1881. – 1666 s. – S. 1005.

404. Adamczyk J. L. Fortyfikacje stale na polskim przedmurzu od polowy XV do konca 495XVII wieku / J. L. Adamczyk. – Seria: Monografie, studia rozprawy №48. – Kielce: Politechnika Świętokrzyska, 2004. – 249 s.

405. Administrativ Karte von den Konigreichen Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau und den Herzogthumern Auschwitz, Zator und Bukowina im 60 Blattern. Seiner kaiserlichen Hoheit dem durchlauchstigen Erzherzog Carl Ludwig in tiefster Ehrfurcht gewidmet von Carl Kummerer Ritter von Kummersberg k. k. Hauptmann. – Wien, 1855.

406. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo ruskie. Ziemia Halicka i Lwowska. / R. Aftanazy. – T. 7. – Wrocław, 1995. – 694 s.

407. Akt lokacji miasta Mariampola przez króla Jana III 1693 i przywilej Jana Jabłonowskiego wojewody ruskiego dla Mariampola 1703 [Електронний ресурс] : Веб-сайт. – Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa. Główny plik publikacji (publication main file) : /rl_f5_d1_rkps_4347_0001.djvu. – Режим доступу: [http : //www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=4351](http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=4351). – Назва з екрану.

408. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – T. 2. – Lwów, 1870 – 285 s.

409. Akta grodzkie i ziemskie ... – T. 3. – Lwów, 1872. – 313 s.

410. Akta grodzkie i ziemskie ... – T. 4. – Lwów, 1873. – 303 s.

411. Akta grodzkie i ziemskie ... – T. 5. – Lwów, 1875. – 293 s.

412. Akta grodzkie i ziemskie ... – T. 6. – Lwów, 1886. – 302 s.

413. Akta grodzkie i ziemskie ... – T. 7 – Lwów, 1878. – 325 s.

414. Akta grodzkie i ziemskie ... – T. 12. – Lwów, 1887. – 551 s.

415. Akta grodzkie i ziemskie ... – T. 14. – Lwów, 1889. – 634 s.

416. Akta grodzkie i ziemskie ... – T. 15. – Lwów, 1891. – 720 s.

417. Akta grodzkie i ziemskie ... – T. 19. – Lwów, 1906. – 852 s.

418. Akta grodzkie i ziemskie ... – T. 24. – Lwów, 1931. – 580 s.

419. Akta grodzkie i ziemskie ... – T. 25. *Lauda Sejmikowe Halickie 1696-1772* / Wydał Wojciech Hejnosz. – Lwów: Tow. Naukowe: z zasiłkiem Funduszu Kultury Narodowej, 1935.– 760 s.

420. *Balaban M.* Spis Żydów i Karaitów Ziemi Halickiej i powiatów Trembowelskiego i Kołomyjskiego w roku 1765 / *M. Balaban M.* // Archiwum Komisji Historycznej. – T. 11. – Kraków: Akademia Umiejętności w Krakowie. Komisja Historyczna, 1909-1911. – S. 11-32.

421. *Balińskie M.* Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana – T. II. – Cz. 2 / *M. Balińskie, T. Lipińskie.* – Warszawa, 1845. – 1431 s.

422. *Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629 / *B. Baranowski.* – Łódź: Wydawnictwa Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, 1948. – 134 s.

423. *Barański K.* Przemienili zagonczycy, chliborobi, chasydzi / *K. Barański.* – London, 1965. – 480 s. (друге видання: London: Panda Press, 1988. – 301 s.)

424. *Barącz S.* Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce / *S. Barącz.* – Lwów, 1891. – 307 s.

425. *Barącz S.* Dzieje Tyśmienicy / *S. Barącz* // Pamiętnik dziejów polskich: z aktów urzędowych lwowskich i rękopismów. – Lwow, 1855. – S. 225-251.

426. *Barącz S.* Jan Tarnowski: szkic biograficzny / *S. Barącz*. – Poznań, 1888. – 20 s.

427. *Barącz S.* Pamiątki Buczackie / *S. Barącz*. – Lwów : Drukarnia «Gazety narodowej», 1882. – 168 s.

428. *Barącz S.* Pamiątki jazłowieckie / *S. Barącz*. – Lwów : Drukarnia «Zakładu narodowego im. Ossolińskich», 1862. – 230 s.

429. *Barącz S.* Pamiątki miasta Stanisławowa / *S. Barącz*. – Lwów : Drukarnia Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1858. – 191 s.

430. *Barwinski E.* Repertoryum znajdujących się w Bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie aktów zajęcia i sprzedaży dóbr królewskich i kościelnych / *E. Barwinski* // Teka konserwatorska: rocznik Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej. – T. III. – Z. 1. – Lwów, 1904. – S. 1-50.

431. *Bayger A.* Powiat Trembowelski : szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny / *A. Bayger* – Lwów : z Drukarni «Słowa Polskiego» pod zarządem Z. Hałacińskiego, 1899. – 319 s.

432. *Bagier T.* Historia rozwoju m. Stanisławowa / *T. Bagier, J. Piotrowski, M. Chudio* // Młody krajoznawca (Stanisławow). – 1937. – №1. – S. 11-12.

433. *Beauplan G., Blau J.* Ukrainae pars novae, Pokutia vulgo dicitur per Guil. Le Vasseur de Beauplan SRM Poloniae archit. militarem etc. – Amsterdam, 1662.

434. *Betlej A.* Sibi, deo, posteritati. Jablonowscy a sztuka w XVIII wieku / *A. Betlej*. – Krakow, 2010. – S. 50-52.

435. *Bielowski A.* Królestwo Galicyi / *A. Bielowski* // Biblioteka Ossolińskich. – 1862. – T. I. – S. 1-155.

436. *Bielowski A.* Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana / *A. Bielowski*. – Lwów, 1861. – 628 s.

437. *Bielowski A.* Pokucie / *A. Bielowski* // Czas. Dodatek miesięczny do gasety. – R. II. – T. VI. – Kraków, 1856. – S. 653-734.

438. *Bielowski A.* Ustęp o wojnie tureckiej i oblężenie Lwowa w roce 1672 aż do traktatu buczackiego czyli : Wtargnienie Muhameda IV do Polski / *A. Bielowski* //

Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. – 1858. – №45. – S. 206-208; №46. – S. 212-214; №48. – S. 223-225.

439. *Biesiadecki F.* Inwentarz starostwa Rohatyńskiego z r. 1616 / F. Biesiadecki // Kronika powiatu Rohatyńskiego. – 1933. – № 2-3. – S. 7-19.

440. *Biesiadecki F.* Powiat rohatyński / F. Biesiadecki // Kronika Powiatu Rohatyńskiego (Lwów). – 1931. – №2. – S. 1-9.

441. *Biskup K.* Wpływ istniejących założeń bastejowych na formę wczesnych bastionów w XVII wieku // Konserwacja fortyfikacji nowożytnej. Materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 26-27 listopada 1981. – Warszawa – Zamość, 1981. – Cz. 2. – S. 26-35.

442. *Bogdanowski J.* Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte / J. Bogdanowski. – Warszawa-Kraków 1996. – 611 s.

443. *Bogdanowski J.* Barbakan krakowski jako «dzieło kluczowe» miasta / J. Bogdanowski // Teka Komisji Urbanistyki i Architektury. – T. 9. – 1975. – S. 5-24.

444. *Bogdanowski J.* Krajobraz i ruiny zamków / J. Bogdanowski // Teka Komisji Urbanistyki i Architektury. – T. I. – 1967. – S. 91-105.

445. *Bogdanowski J.* Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce / J. Bogdanowski, Z. Holcer, M. Kornecki, A. Swaryczewski // Teka Komisji Urbanistyki i Architektury. – T. 8. – 1974. – S. 1-24; T. 9. – 1975. – S. 25-44; T. 10. – 1976. – S. 45-60; T. 11. – 1977. – S. 61-72.

446. *Bogdanowski J.* Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce / J. Bogdanowski. – Kraków : Politechnika Krakowska, 1986. – 126 s.

447. *Bogdanowski J.* O podstawach systematyki zamków średniowiecznych uwagi kilka / J. Bogdanowski // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki: teoria i historia. – T. 40/1. – 1995. – S. 5-16.

448. *Bogdanowski J.* Fortyfikacje łańcuckie na tle małopolskiej sztuki obronnej. – Łańcut, 1976. – 299 s.

449. *Bogdanowski J.* Systemy obronne w dziejach fortyfikacji / J. Bogdanowski // Teka Komisji Urbanistyki i Architektury. – T. III. – 1969. – S. 135-144.

450. *Bogdanowski J.* Wpływ szkoły staroholenderskiej na uformowanie się «polskiej maniery» w sztuce obronnej XVII w. / *J. Bogdanowski* // *Niderlandyzm w sztuce polskiej: materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Toruń, grudzień 1992.* – Warszawa, 1995. – S. 337-359.

451. *Boniecki A.* Herbarz polski / *A. Boniecki.* – T. 1-16. – Warszawa, 1899-1913.

452. *Bostel F.* Żydzi ziemi lwowskiej i powiatu zydaczowskiego w r. 1765 / *F. Bostel* // *Archiwum Komisji Historycznej.* – T. 6. – Kraków: Akademia Umiejętności w Krakowie, 1891. – S. 357-378.

453. *Büsching A. F.* Geografia Królestwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, tudzież innych Prowincyi do nich należących / Przełożył na polski *A. E. Kuropatnicki* / *A. F. Büsching.* – Lipsk, Drezno, 1768. – 224 s.

454. *Chirowski D.* Dzieje miasta Tyśmienicy / *D. Chirowski.* – Lwów, 1938. – 73 s.

455. *Chowaniec Cz.* Stanisławów w 1676 roku / *Cz. Chowaniec* // *Kurjer Stanisławowski.* – 1926. – № 321. – 26.IX.

456. *Chowaniec Cz.* Wyprawa Sobieskiego do Moldawji w 1686 r. / *Cz. Chowaniec* // *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* – 1931. – T. 4. – Z. 1. – S. 305-329.

457. *Czołowski A.* Bitwa pod Obertynem 22 sierpnia 1531 / *A. Czołowski.* – Lwów, 1918. – 47 s.

458. *Czołowski A.* Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / *A. Czołowski* // *Teka konserwatorska.* – Lwów, 1892. – 132 s.

459. *Czołowski A.* Dwa dyaryusze najazdów tatarskich na Ruś z r. 1618 i 1624 / *A. Czołowski* // *Kwartalnik historyczny.* – Lwów, 1892. – S. 93-99.

460. *Czołowski A.* Ikonografia wojenna Jana III / *A. Czołowski* // *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* – 1930. – T. 2. – Z. 2. – S. 199-237.

461. *Czołowski A.* Łzy krola Jana III / *A. Czołowski* // *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera.* – T. 1. – Lwów, 1925. – S. 163-182.

462. *Czołowski A.* O położeniu starego Halicza / *A. Czołowski* // *Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie.* – 1. Referaty. – Lwów, 1890. – S. 1-20.

463. *Czołowski A.* Przeszość i zabytki województwa Tarnopolskiego / A. Czołowski, B. Janusz. – Tarnopol : nakładem powiatowej organizacji narodowej, 1926. – 198 s., 160 il. 1 kartą zabytków.

464. *Czołowski A.* Tatarzy w Karpatach w 1594 r. : Epizod z najazdów tatarskich na Polskę / A. Czołowski // *Złoty Szlak* : kwartalnik poświęcony kulturze Ziemi Halickiej. – R. 1. – Z. 4. – 1939. – S. 6-24.

465. *Czołowski A.* Wojna polsko-turecka 1675 r. / A. Czołowski. – Lwów, 1894. – 34 s.

466. *Czołowski A.* Z dziejów chmielniczyzny na Podkarpaciu. Odbitka z księgi pamiątkowej ku czci prof. Abrahama / A. Czołowski. – Lwów : Pierwsza Związkowa Drukarnia, 1931. – S. 1-14.

467. *Czołowski A.* Z przeszłości Jezupola i okolicy / A. Czołowski // *Przewodnik Naukowy i Literacki*. Dodatek do «Gazety Lwowskiej». – 1890. – R. 17. – № 9, 10, 11, 12.

468. *Czołowski A.* Złoty szlak / A. Czołowski // *Złoty Szlak* : kwartalnik poświęcony kulturze Ziemi Halickiej. – R. 1. – Z. 1. – 1938. – S. 7-15.

469. *Czołowski A., Janusz B.* Przeszość i zabytki województwa Tarnopolskiego / A. Czołowski, B. Janusz. – Tarnopol : nakładem powiatowej organizacji narodowej, 1926. – 196 s., 78 il. tabl. VII-LXXVIII, karta.

470. *Dąbkowski Pz.* Podział administracyjny województwa Ruskiego i Bełzkiego w XV wieku / Pz. Dąbkowski. – Lwów : Towarzystwo naukowe, 1939. – 337 s.

471. *Dąbkowski Pz.* Szkice średniowieczne / Pz. Dąbkowski. // *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*. – T. I. – Lwów : księgarnia Gubrynowicza i syna, 1930. – S. 141-179.

472. *Dąbkowski Pz.* Wędrowki Rodzin Szlacheckich / Pz. Dąbkowski. // *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*. – T. 1. – Lwów, 1925. – 354 s.

473. *Djarjusz Mich.* Paca z r. 1676 // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. – T. II. – Warszawa, 1930. – S. 152-156.

474. *Dubaś B.* Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku / B. Dubaś. – Toruń, 1998. – 436 s.

475. *Dunin-Borkowski J.* Almanach błękitny. Genealogia żyjących rodów polskich /

J. Dunin-Borkowski. – T. I. – Lwów: nakł. Księgarni H. Altenberga, 1908. – 578 s.

476. *Dunin-Borkowski J.* Genealogie żyjących utytułowanych rodów polskich / J. Dunin-Borkowski. – Lwów: Nakładem księgarni Seyfartha i Czajkowskiego czcionkami «Drukarni Polskiej», 1895. – 767 s.

477. *Dzieduszycki M.* Kronika domowa Dzieduszyckich / M. Dzieduszycki. – Lwów, 1865. – 475 s.

478. *Fedunkiv Z.* A fortress town of Michalche / Z. Fedunkiv, L. Polishchuk // Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Collection of scientific articles / Edited by Z. Gardzinski, M. Bevz. – Chelm-Lviv, 2016. – 351 c. – C. 42-48.

479. *Finkel L.* St. Jablonowskiego dyaryusz napadu tatarskiego r. 1692 / L. Finkel // Kwartalnik historyczny. – R. IV. – Lwów, 1890. – S. 286-294.

480. *Fisher W.* Ruiny zamku w Pniowie / W. Fisher // Ziemia. Miesięcznik Krajoznawczy Ilustrowany. – 1922. – R. 7. – № 8-9. – S. 281-283.

481. Fototeka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego (dalej – FIHS) [web-сайт]. – Dział: Architektura. – Elektronnyj dostup: <http://www.fototeka.ihs.uj.edu.pl/navigart/select/taxonomy/14?tid=14&vt=list>.

482. *Fournier G.* Traité des fortifications ou architecture militaire, tiré des places les plus estimées de ce temps, pour les fortifications. – Paris, 1668. – 106 s.

483. *Fridrich A.* Historye cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce / Fridrich A. – T. 2. – Kraków, 1904. – 504 s.

484. *Freitag A.* Architectura militaris nova et aucta, oder neue vermehrte Fortification, von Regular Vestungen, von Irregular Vestungen und Aussen wercken, von praxi offensiva und defensiva. – Leyden, 1631. – 194 s.

485. *Gloger Z.* Geografia historyczna ziem dawnej Polski / Z. Gloger. – Kraków : Spółka wydawnicza Polska, 1900. – 387 s.

486. *Goldman Nikiolas.* La Nouvelle Fortification. – Leide, 1645. – 224 s.

487. *Górka O.* Kronika czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego / O. Górka // Archiwum Komisji Historycznej. – Seria 2. – T. III. – Kraków, 1939. – S. 1-122.

488. *Górski K.* Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turcją w latach 1672 i 1673 / K. Górski. – Warszawa, 1890. – 65 s., karta.

489. *Grabowski A.* Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawniej Polski, diariusze, relacje, pamiętniki i.t.p. służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimiérza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego. – Kraków, 1845. – T. 2. – №46. – S. 183.

490. *Großmann G. U.* Die Welt der Burgen. Geschichte, Architektur, Kultur. – München : CH Beck, 2013. – 304 s.

491. *Gruszecki A.* Bastionowe zamki w Małopolsce / A. Gruszecki. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1962. – 309 s., mapy, il., fot.

492. *Guerquin B.* Zamek Jazłowiecki / B. Guerquin. – Warszawa, 1967. – 152 s.

493. *Guerquin B.* Problematyka architektury polskich zamków średniowiecznych // Kwartalnik architektury i urbanistyki / B. Guerquin. – T. 4. – 1959. – S. 73-74.

494. *Guerquin B.* Zamek Jazłowiecki / B. Guerquin // Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960. – 164 s.

495. *Guerquin B.* Zamek w Jazłowcu / B. Guerquin // Biuletyn historii sztuki i kultury. – 1948. – T. 8.

496. *Guerquin B.* Zamki w Polsce / B. Guerquin. – Warszawa : Arkady, 1974. – 322 s.

497. *Guerquin B.* Zamki w Polsce / B. Guerquin. – Warszawa, 1984. – 347 s.

498. *Gwagnin A.* Z kroniki sarmacyi europejskiej: opisanie Polski, W. Ks. Litewskiego, ziemie ruskiej, ziemie pruskiej, ziemie inflantskiej, ziemie żmudzkiej. – Kraków, 1860. – S. 412-413. (Видана вперше у 1578 р., перевидавалася у 1582, 1611, 1860, 2007, 2009 pp.)

499. *Heleniusz E.* Wizerunek Rzeczypospolitej Polskiej / Heleniusz E. – T. 1. – Kraków, 1890. – 485 s.

500. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep[omucena] Bobrowicza / K. Niesiecki. – T. 8. – Lipsk, 1841. – 652 s.

501. Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584 / B. Paprockie, wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Krakow, 1858. – 963 s., skorowidz, prawki, dodatki CLXII.

502. *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 / M. Horn // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* – T. 8 – 1962. – Cz. 1. – S. 3-71.

503. *Horn M.* Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej do końca XV w. / M. Horn // *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych.* – 1974. – T. 35. – S. 49-75.

504. *Horn M.* Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501-1648 / M. Horn // *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu.* – Opole, 1975. – Seria A : Historia. – T. XIII. – S. 30-49.

505. *Horn M.* Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwona / M. Horn. – Wrocław, Warszawa – Kraków, 1964. – 209 s.

506. *Horn M.* Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600-1648. – Cz. 1. – Zbiegostwo i zbójnictwo karpackie / M. Horn. – Opole, 1974. – 96 s.

507. *Hornowa E.* Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi halickiej w latach 1590-1648 / E. Hornowa. – Opole, 1963. – 283 s.

508. *Hupert W.* Historia wojenna Polska w zarysie / W. Hupert. – Lwów, 1919. – 292 s., 20 kart, 16 rys.

509. *Jabłonowski A.* Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany z zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. "Ziemie Ruskie" Rzeczypospolitej / A. Jabłonowski. – Warszawa-Wiedeń, 1899-1904. M: 1 : 300 000.

510. *Jabłonowski A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T. 7. – Cz. 1 : Ziemie ruskie. Ruś Czerwona / A. Jabłonowski // *Źródła dziejowe.* – T. 18. – Warszawa, 1902. – 402 s.

511. *Jabłonowski A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T. 7. – Cz. 2 : Ziemie ruskie. Ruś Czerwona / A. Jabłonowski // *Źródła dziejowe.* – T. 18. – Warszawa, 1903. – 491s.

512. *Jan Długosz Annales czyli «Historia Polonica»* : Libri XII. – Frankfurt, 1711. – S. 239, 240, 246, 262, 300, 323-325, 330, 336.

513. *Janczykowski J. Zamek w Łańcucie – fortyfikacje a muzeum // Zamki. Miasta warowne. Ogrody* / pod red. J. Bogdanowskiego i M. Holewińskiego. – Kraków, 2002. – S. 105-111.

514. *Janusz B. Zabytki Przedhistoryczne Galicyi Wschodniej* / B. Janusz. – Lwow, 1918. – 310 s.

515. *Jawor G. Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu* / G. Jawor. – Lublin, 2000. – 224 s.

516. *Kajzer L. Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X – XVIII wieku* / L. Kajzer. – Łódź, 1993. – 267 s.

517. Karte des Koenigreichs Galizien und Lodomerien, 1779-1782. – 1 : 28 000 / F. Mig // Австрійський військовий архів у Відні. – Sygn. B IXa. 390. – Wien, 1779–1782. Historical Maps of the Habsburg [Електронний ресурс] : Web-сайт. – First Military Survey (1763-1787). – Режим доступу: [http // mapire.eu/en/](http://mapire.eu/en/).

518. Karte des Österreichischen Reiches, 1806-1869. – 1 : 28 000. – Wien, 1806-1869. Historical Maps of the Habsburg [Електронний ресурс] : Web-сайт. – Second Military Survey (1806-1869). – Режим доступу: [http // mapire.eu/en/](http://mapire.eu/en/).

519. *Kirkor A. Pokucie pod względem Archeologicznym. Badania* / A. Kirkor. – Kraków, 1876. – 107 s. (*Kirkor A. Г. Покуття з археологічного погляду* / 2-е вид., А. Г. Кіркор. – Коломия: Вік, 2009. – 80 с.)

520. *Kiryk F. Odrowąż Piotr ze Sprowy* / F. Kiryk // *Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978. – T. XXIII/3. – Z. 98. – S. 551-555.

521. *Koehoorn Menno van. Nouvelle fortification, tant pour un terrain bas et humide que sec et élevé, représentée en trois manières sur le contenu intérieur de l'exagone à la françoise, où l'on fait voir quelle est la force des fossez secs modernes, et de ceux qui sont pleins d'eau*. – La Haye: Henry van Bulderen, 1706.

522. *Kolankowski L. Rycerstwo obertyńskie 1531 rok* / L. Kolankowski // *Ziemia Czerwińska*. – Lwow, 1938. – R. IV. – Z.1. – C. 48-85.

523. *Korzon T.* Dzieje wojen w Polsce / T. Korzon. – T. 1 – Lwow–Warszawa–Kraków, 1923. – 387 s.

524. *Korzon T.* Dzieje wojen w Polsce / T. Korzon. – T. 2. – Lwow–Warszawa–Kraków, 1923. – 522 s.

525. *Korzon T.* Dzieje wojen w Polsce / T. Korzon. – T. 3. – Lwow–Warszawa–Kraków, 1923. – 466 s.

526. *Krawcow S.* Stanisławów w XVII – XVIII w. Układ przestrzenny i jego symbolika // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – T. 38. – Z. 1. – 1993. – S. 3-20.

527. Kronika czynności Kola c.k. Konserwatorów i Korespondentów Galicyi Wschodniej // Teka konserwatorska. – Cz. 1. – Lwów, 1892. – S. 148-163, 156-157.

528. Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Tom. I. – Ks. 1-3. – 699 s.

529. Kronika Janka z Czarnkowa. – Lwow, 1907. – S. 3-5.

529a. *Książek M.* Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce. – Kraków : Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kosciuszki. – 1988. – 248 c.

530. *Kukiel M.* Zarys historii wojskowości w Polsce / M. Kukiel. – Warszawa, 1929. – 200 s.

531. *Kuropatnicki E.* Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi / E. Kuropatnicki. – Przemyśl : w drukarni Antoniego Matyaszowskiego, 1786. – 188 s.

532. *Kuśnierz K.* Brzeżany. Zarys rozwoju przestrzennego miasta w XVI oraz XVII wieku / K. Kuśnierz // Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. – T. XVII. – 1983. – S. 99-106.

533. *Kuśnierz K.* Miejskie ośrodki gospodarcze wielkich latyfundiów południowej Polski w XVI oraz XVII wieku / K. Kuśnierz. – Kraków, 1989. – 204 s.

534. *Kuśnierz K.* Problemy rewaloryzacji małego miasta w Małopolsce na przełomie stuleci / K. Kuśnierz // Dziedzictwo kulturowe fundamentem rozwoju cywilizacji : międzynarodowa Konferencja Konserwatorska «Kraków 2000», praca zb. red. nauk. A. Kadłuczka. – Kraków, 2001. – S. 523-525.

535. *Kuśnierz K.* Rynek prywatnego miasta w Małopolsce w XVI-XVII wieku. Rozwiązania przestrzenne i funkcjonalne ośrodków gospodarczych // Kwartalnik Historii

Kultury Materialnej / K. Kuśnierz. – Warszawa, 1993. – Rok XL. – №. 2. – S. 293-301.

536. *Kuśnierz K. Sieniawa* / K. Kuśnierz. – Rzeszów : KAW, 1984. – 245 s.

537. *Kuśnierz K. Wybrane zagadnienia formowania placów miejskich w południowej Małopolsce w XVI wieku // Ojczyzna Bliższa i Dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin.* – Kraków, 1993. – S. 189-204.

538. *Kuśnierz-Krupa D. Sokal nad Bugiem w świetle mapy Miega // Wiadomości Konserwatorskie.* – 2013. – № 33. – S. 86-90.

539. *Kutrzeba S. Historia stroju Polski w zarysie: T. 1 : Korona.* / S. Kutrzeba.– Lwów: nakł. Księgarni Polskiej Bernarda Połonieckiego, 1917. – 292 s.

540. *Liske X. Cudzoziemcy w Polsce : L. Naker 1497.* – S. 3-36; *U. Werdum 1670-1672* – S. 37-197 // X. Liske. – Lwow : z drukarni E. Winiarza, 1876. – 340 s.

541. *Lelewel J. Geografja. Opisanie krajów polskich / J. Lelewel.* – Poznań, 1859. – S. 53.

542. *Lukomska Z. Disclosure of the value of urban heritage in the Western Ukraine as a way to its preservation / Z. Lukomska, L. Polishchuk, H. Lukomska // Czasopismo techniczne. Architektura.* – Zesz. 7a – R. 2015 (112). – Krakow, 2015. – S. 39-50.

543. *Lustracje dóbr królewskich XVI-XVIII wieku. Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego : 1564-1565. Cz. 1.* / Wyd. Krzysztof Chłapowski i Helena Żytkowicz; red. nauk. Leonid Żytkowicz. – Warszawa-Lodz: Wydaw. Naukowe PWN, 1992. – 284 s.

544. *Lustracja województwa ruskiego : 1661-1665.* – Cz. 3. – *Ziemie halicka i chełmska* / wyd. Emilia i Kazimierz Arłamowscy i Wanda Kaput. – Wrocław–Warszawa–Krakow–Gdansk, 1976. –303 s., [2] k. map.

545. *Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku / W. Łoziński.* – T. I-II. – Warszawa, 2005. – 764 s. (попереднє видання: *Łozinski W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku / W. Łoziński.* – Krakow, 1960. – T. 1-2. – 336 + 396 s.)

546. *Łoziński W. Życie polskie w dawnych wiekach (wiek XVI-XVIII) / W. Łoziński.* – Lwow-Warszawa, 1907. – 232 s.

547. *Łubieński W.* Świat we wszystkich częściach Większych y Mnieyszych : To Iest W Europie, Azyi, Affryce y Ameryce, W Monarchiach, Krolestwach, Xięstwach, Prowincyach, Wyspach, y Miastach. Geograficznie, Chronologicznie y Historycznie Okryslony Opisanem Religii, Rządow, Rewolucyi, Praw [...] / W. Łubieński. – Wrocław, 1740. – 656 s., index.

548. *Majewski R.* Cecora, rok 1620 / R. Majewski. – Warszawa, 1970. – 256 s.

549. *Maleczyński K., Mańkowski T., Pohorecki F., Tyrowicz M.* Lwow i ziemia Czerwieńska. – Lwow, ok. 1938. – S. 72-73.

550. *Markowski F.* Fortalicium w Perehińsku: zabytek staropolskiego budownictwa na Pokuciu // *Złoty szlak*. – Stanisławow : Chowaniec drukarnia i litografia, 1938. – Z. 3. – 62 s.

551. *Marolois S.* Fortification ou Architecture militaire tant offensive que défensive. – Hague, 1615.

552. *Mańkowski T.* Plany dawnych zamków Halicza i Przemyśla // *Biuletyn historii Sztuki i Kultury*. – 1934. – T. 2. – №4. – S. 288-292.

553. Materiały do dziejow sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospoliciej. Redakcja naukowa: Jan K. Ostrowski. – Cz. I: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – T. 10. – Kraków, 2002. – 450 s., 379 il.

554. Materiały do dziejow sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospoliciej. Redakcja naukowa: Jan K. Ostrowski. – Cz. I : Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – T. 14. – Kraków, 2006. – 582 s., 866 il.

555. Materiały do dziejow sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospoliciej. Redakcja naukowa: Jan K. Ostrowski. – Cz. I : Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – T. 17. – Cz. I. – Kraków : «Antykwa», 2009. – 508 s.

556. Materiały do dziejow sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospoliciej. Redakcja naukowa: Jan K. Ostrowski. – Cz. I: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – T. 18. – Kraków : «Antykwa»,

2006. – 386 s., 509 il.

557. *Miłobędzki A.* Zarys dziejów architektury w Polsce / A. Miłobędzki. – Warszawa, 1968. – 366 s.

558. *Mokłowski T.* Skit w Maniawe na podstawie badań dokonanych latem w roku 1911 / T. Mokłowski // Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. – 1915. – T. 9. – Z. 1-4. – S. 433-450.

559. *Molski P.* Rola samorządów i organizacji pozarządowych w ochronie zespołów pofortecznych. Wprowadzenie / P. Molski // Lokalne programy ochrony i zagospodarowania zabytkowych zespołów obronnych. – Giżycko, 1999. – S. 5-9.

560. *Motak M.* Współczesne działania na rzecz prezentacji utraconego dziedzictwa urbanistycznego w przestrzeni publicznej miasta, na przykładzie Krakowa w latach 1985-2015 / M. Motak // Czasopismo techniczne. Architektura. – Z. 6 – A (9). – R. 2015 (112). – S. 109-120.

561. *Motak M.* Elementy nowatorskie i tradycyjne w kompozycji urbanistycznej wybranych renesansowych założen miejsko-rezydencjonalnych w Polsce / M. Motak // Studia z historii architektury i urbanistyki. – Kraków, 1999. – S. 196-215.

562. Narodowe Archiwum Cyfrowe (NAC). – Archiwum Ilustracji. – Elektronний доступ: <https://audiovis.nac.gov.pl/haslo/504:1>.

563. *Naronowicz-Naroński J.* Architectura militaris to iest budownictwo wojenne albo obwarowanie zamków, miast i miejsc różnych także o dobywaniu i bronieniu się z nich a to wszytkiemii jej żywiołami i regułami. – Kraków, 1659.

564. *Naronowicz-Naroński J.* Krótka nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba y zwyczaiu polskiego. – Kraków, 1659. – 30 s.

565. *Niedźwiecki M.* Powiat Podhajecki pod względem geograficznym, statystycznym i historycznym z dołączeniem mapy / M. Niedźwiedzki. – Stanisławów, 1896. – 192 s., mapa.

566. *Niedźwiedzki M.* Z walk tatarskich / M. Niedźwiedzki. – Kraków, 1910. – 79 s. (Biblioteka Macierzy Polskiej. – №52).

567. *Niesiecki K.* Herbarz Polski. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych / K. Niesiecki. – T. I–IX. – Lipsk : Nakładem i drukiem

Breitkopfa i Haertela, 1839-1846: T. I. – 580 s.; T. II : A - B. – 390 s.; T. III : C – D. – 476 s.; T. IV : E - J. – 518 s.; T. V : K. – 475 s.; T. VI : L - N. – 588 s.; T. VII : O - P. – 582 s.; T. VIII : R - S. – 650 s.; T. IX : T - W. – 468 s.

568. *Niesiecki K.* Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Swiątobliwością Ozdobiona / K. Niesiecki – T. 1. – Lwow, 1728. – S. 149-150.

569. *Niesiecki K.* Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Swiątobliwością Ozdobiona / K. Niesiecki. – T. 4. – Lwów, 1743. – 820 s.

570. *Nowak T. M.* O wpływie walk z Turcją i Tatarami na rozwój polskiej techniki wojskowej XVI-XVII w. / T. M. Nowak // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. – 1983. – №28/3-4. – S. 589-614.

571. *Nowak T. M.* O zawodyie inżyniera wojskowego w polsce w XVII wieku // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. – T. XXI. – 1976. – №3. – S. 475-479.

572. *Nowak T. M.* Z problematyki staropolskiego piśmiennictwa wojskowego // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – T. XXIX. – 1967. – S. 60.

573. *Nowicki M.* Opis powiatu Tarnopolskiego / M. Nowicki. – Tarnopol, 1872. – 158 s.

574. O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne przez x. Wacława z Sulgostowa / W. Sulgostowski. – Kraków, 1902. – 846 s.

575. Obertyn. R. 1553 // Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. – 1851. – №15. – S. 60-61.

576. Obertyn. R. 1746 i 1747 // Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. – 1851. – №41. – S. 163-164.

577. *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV – XVI wieku / J. Ochmański // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – T. 5. – 1960. – S. 349-398.

578. *Offmanski M.* Słownik miejscowości w których znajdują się jeszcze zabytki czasów Piastowskich i Jagiellońskich : (963-1572). Królestwo Polskie, Litwa i Cesarstwo, Galicja, W. Ks. Krakowskie, W. Ks. Poznańskie, Śląsk, Spiż i Bukowina / M. Offmanski. – Warszawa, 1906. – 208 s.

579. *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim / M. Orłowicz. – Lwow, 1919. – 510 s.

580. *Orłowicz M.* po Wschodni Karpaty : przewodnik ilustrowany, Galicyi, Bukowinie i Węgier / M. Orłowicz. – Lwów, 1914. – 80 s.

581. *Ossolińskie Z.* Pamiętnik Zbigniewa Ossolińskiego wojewody sandomierskiego / Z. Ossolińskie. – Lwow: S. Zakład Nar. im. Ossolińskich, 1879.– 133 s.

582. *Pagan Blaise Francois.* Les fortifications du comte de Pagan. Paris: Besogne, 1645. – 225 s.

583. *Pilarczyk Z.* Fortyfikacje na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w XVII wieku / Z. Pilarczyk. – Poznan: Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, 1997. – 368 s.

584. Plan Srodmiesia Kalusza. Podziałka 1 : 3 000. Поч. 20 ст. // Краєзнавчий музей Калущини. Експозиція.

585. *Plewczyński M.* Obertyn 1531 / M. Plewczyński. – Warszawa : w-wo Bellona, 1994. – 235 s.

586. *Podhorodecki L.* Chanat Krymski w XV-XVIII w. / L. Podhorodecki. – Warszawa, 1987. – 317 s., il. S. 124.

587. *Podhorodecki L.* Kampania chocimską 1621 roku / L. Podhorodecki // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – T. 10. – 1964. – cz. 2. – S. 88-43; T. 11. – 1965. – Cz. 1. – S. 37-68.

588. *Podhorodecki L.* Wojna polsko-turecka 1633-1634 r. / L. Podhorodecki // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – T. 20. – 1976. – S. 27-72.

589. *Polak T.* Zamki na kresach : Białoruś, Litwa, Ukraina. / T. Polak. – Warszawa : Pagina, 1997. – 223 s.

590. Polska w krajobrazie i zabytkach. – T. 2. – Cz. II. – Warszawa : wydawnictwo Dra Tadeusza Złotnickiego, 1930. – 138 s. (Fotografie : Bułhak J., H. Gąsiorowski,

Jaroszyński J., Marcinkowski Z., Poddębski H., Radomski S., Zebrał i ułożył Wł. Dzwonkowski).

591. *Prochaska A.* Hetman Stanisław Żółkiewski / A. Prochaska. – Warszawa, 1927. – 419 s.

592. *Prochaska A.* Materjale archiwalne, wyjęte glownie z metryki litewskiej od r. 1348-1607 / A. Prochaska. – Lwów, 1890.

593. *Prochaska A.* Samorząd województwa ruskiego w walce z opryszkami / A. Prochaska // Rozprawy Wydziału Akademii Umiejętności. Wydział Filozoficzno-Historyczny. – Ser. 2. – T. 24. – Kraków, 1907. – S. 269-336.

594. *Prochaska A.* Zamki kresowe i kresowa szlachta / A. Prochaska // Przewodnik Naukowy i Literacki : dodatek do Gazety Lwowskiej. – 1918. – Z. 12. – S. 1057-1083.

595. Przewodnik ilustrowany po województwie Stanisławowskiem. – Stanisławow, 1930. – 175 s.

596. Przewodnik po Polsce w 4 tomach. – T. 2. – Polska południowo-wschodnia. – Warszawa, 1937. – 540 s., 19 map, 8 planow miast.

597. *Przyłeski S.* Pamiętniki o Koniecpolskich: przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / S. Przyłeski, nakł. L. Rzewuskiego / S. Przyłeski. – Lwów : druk. K. Pillera, 1842. – 452 s.

598. *Rąkowski G.* Przewodnik po Ukrainie Zachodniej / G. Rąkowski – Cz. II : Podole. – Pruszkow : «Rewasz», 2006. – 443 s.

599. Relacje arcybiskupów lwowskich 1595-1794 / wyd. Teofil Długosz. – Lwow, 1937. – 208 s.

600. *Rimpler G.* Ein dreyfacher Tractat von den Festungen (1671, publiziert 1673).

601. *Rimpler G.* Festung, Artillerie und Infanterie mit drei Treffen in Bataille gestellt. – Franckfurt, 1674.

602. *Rizzi Zannoni J. A. B.* Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts construite par J. A. B. Rizzi Zannoni 1772. – 1 : 692 000. – Paris, 1772.

603. *Rybchynsky O.* Western Ukraine defensive monasteries of the 17-18th senturies. the factors of their fortifications formation and planning / O. Rybchynsky, M. Khokhon //

Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Collection of scientific articles / Edited by Z. Gardzinski, M. Bevz. – Chelm-Lviv, 2016. – 351 с. – С. 207-213.

604. *Schneider A.* Miasta i miasteczka Galicji. Baworów // Dziennik Literacki. – 1864. – S. 595-598, 660-661, 676-678, 692-694, 710-711, 726-728, 740-741, 755-757, 770-771.

605. *Schneider A.* Statystyka miast i miasteczek powiatowych według nowej organizacji kraju / A. Schneider // Haliczanin. Kalendarz powszechny. – R. XV. – Kraków, 1866. – Cz. 1. – S. 33-63; Kraków, 1866. – Cz. 2. (нумерація сторінок відсутня).

606. *Schnür-Peplowski S.* Cudzozemcy w Galicyi (1787-1841) / S. Schnür-Peplowski. – Kraków, 1902. – S. 206-247.

607. *Schnür-Peplowski S.* Galiciana 1778-1812 / S. Schnür-Peplowski – Lwów : z drukarni Władysława Lozinskiego, 1896. – 165 s.

608. *Semkowicz W.* Ród Awdańców w wiekach średnich / W. Semkowicz // Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego. – T. 45. – Poznań, 1919. – S. 163-314.

609. *Siemianczuk H.* Z problematyki Wschodnioeuropejskiego zamku w średniowieczu // Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku. Pod red. Jacka Wiesiołowskiego. – Poznań, 2001. Інтернет ресурс: камунікат – Білоруська Інтернет-бібліотека. Режим доступу: <http://kamunikat.fon...strum/index.htm>.

610. *Siarczyński F.* Słownik historyczno-statystyczno-geograficzny królestwa Galicyi : w 3 t. – T. II / F. Siarczyński. – Lwów, 1826-1829. [Електронний ресурс] // Дольношляська електронна бібліотека [веб-сайт]. – Sygnatura oryginału: 1827/III. – Режим доступу: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=5309&from=publication>.

611. *Siarczyński F.* Słownik historyczno-statystyczno-geograficzny królestwa Galicyi : w 3 t. – T. III (miejsowości lit. N-Z) / F. Siarczyński. – Lwów, 1826-1829. [Електронний ресурс] // Дольношляська електронна бібліотека [веб-сайт]. – Sygnatura oryginału: 1827/III. – Режим доступу: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=5233&from=publication>.

612. *Skrzyńska A.* Przykłady społecznych inicjatyw w rewitalizacji dawnych obiektów i systemów obronnych dla celów współczesnej turystyki / *A. Skrzyńska // Ochrona Zabytków.* – № 3/4. – Warszawa, 2004. – S. 189-198.

613. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego. – T. I-XIV, XV: cz. 1-2. – Warszawa, 1882-1902. – 960 s.

614. *Sobeiski J.* Diaryusz kampanji w Wołoskiej Ziemi 1686 r. / *J. Sobeiski // Przegląd Historyczno-Wojskowy.* – 1931. – T. 4. – Z. 2. – S. 314-324.

615. *Sobeiski J.* Dziennik pogromu Tatarów przez Jana Sobieskiego, marszałka i hetmana wielkiego koronnego w roku 1672. List jegomości marszałka i hetmana wielkiego koronnego do króla jegomości, z obozu pod Kalusze dnia 12 a 14 octobris 1672 / *J. Sobeiski // Biblioteka Ossolińskich.* – 1866. – T. 8. – S. 312-326.

616. *Speckle D.* Architectura Von Vestungen, Wie die zu unsern zeiten mögen erbawen werden. – Strabourg, 1589. – 112 s.

617. *Spierski Z.* Pierwsze najazdy Turkyw na Polskę / *Z. Spierski // Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* – T. 9. – 1963. – Cz. 1. – S. 45-58.

618. *Spierski Z.* Z dziejow wojen Polsko-moldawskich / *Z. Spierski // Studia i Materiały do historii wojskowości.* – T. XI. – Cz. II. – Warszawa, 1965. – S. 62-121.

619. Stanisława Łaskego wojewody sieradzkiego Prace naukowe i dyplomatyczne. Wydane z rękopisów Muzeum Wileńskiego z przedmową Mikołaja Malinowskiego oraz z dodatkiem dzieł Jana Tarnowskiego z jedynego exemplarza Biblioteki Kórnickiej. – Wilno, 1864. – 315 s.

620. Starowolskiego opisanie królestwa Polskiego / Przełożył na polski Wincenty Gołębiowski. – Wilno, 1765. – 137 s. (Видана у 1632 р., перевидавалася у 1652, 1656, 1662, 1733, 1734, 1765, 1976 рр. У деяких виданнях назву змінено).

621. Starowolski Sz. Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego w kolonii u Henryka Krithiusa roku 1632. – Kraków, 1976. – S. 80-81.

622. *Stęczyński M. B.* Okolice Galicyi / *M. B. Stęczyński.* – Lwów: nakładem Kajetana Jabłońskiego, 1847. – 232 s.

623. *Stupnicki H.* Galicya pod względem geograficzno-topograficzno-historycznym / H. Stupnicki – Lwów, 1869. – 175 s.
624. *Stupnicki H.* Geograficzno-statystyczny opis królestwa Galicyi i Lodomeryi / H. Stupnicki. – Lwów, 1864. – 131 s.
625. *Szajnocha K.* Zwycięstwo r. 1675 pode Lwowem / K. Szajnocha // Szkice historyczne. – T. 2. – Lwów, 1857. – S. 149-165.
626. *Szaraniewicz I.* Rys wewnętrznych stosunków Galicyi Wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku / I. Szaraniewicz. – Lwów, 1869. – 124 s.
627. *Szarłowski A.* Stanisławów i powiat Stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym / A. Szarłowski. – Stanisławów : Nakładem Księgarni Wł. Doboszyńskiego, 1887. – 355 s.; tabl.
628. *Szatko S.* Firlejów. Monografia historyczna / S. Szatko. – Lwów, 1937. – 119 s.
629. *Szczepanek Z.* Zamki na Kresach. – Pelplin: Bernardinum, 2008. – 352 s.
630. *Szczygiel R.* Lokacje miast w Polsce XVI wieku / R. Szczygiel. – Lublin : UMCS, 1989. – 358 s.
631. *Święckie T.* Opis Starożytnej Polski / T. Święckie // Biblioteka Polska. Serya na Rok 1861. – T. II – Z. 35-37. – Kraków : nakładem i czcionkami «Czasu», 1861.–214 s.
632. *Tatomir L.* Geografja ogólna i statystyczna dawnej Polski / L. Tatomir. – Kraków 1868. – 399 s.
633. *Tatomir L.* Podręcznik Geografii Galicyi na podstawie prac monograficznych i urzędowych źródeł / L. Tatomir. – 2-e wyd. – Lwów, 1876. – 173 s.
634. *Tatomir L.* Ślady króla Jana III w kraju naszym / L. Tatomir. – Lwów, 1883. – 112 s.
635. *Teodorowicz-Czerepińska J.* Ochrona fortyfikacji miejskich w planach zagospodarowania przestrennego na przykładzie Lublina / J. Teodorowicz-Czerepińska, G. Michalska, L. Michalski // Lokalne programy ochrony i zagospodarowania zabytkowych zespołów obronnych. – Giżycko, 1999. – S. 120-135.
636. The Geshher Galicia Map Room [Електронний ресурс] : Web-сайт. – Bołszowce Town Cadastral Map 1846. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/bilshivtsi-bolszowce-1846/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/bilshivtsi-bolszowce-1846/).

637. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Bohorodczany Town Cadastral Map 1851/1878 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/bohorodchany-bohorodczany-1878/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/bohorodchany-bohorodczany-1878/).

638. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Bukaczowce Center Feldskizze 1848 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/bukachivtsi-bukaczowce-1848/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/bukachivtsi-bukaczowce-1848/).

639. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Bukaczowce Town Feldskizze 1853 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/bukachivtsi-bukaczowce-1853/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/bukachivtsi-bukaczowce-1853/).

640. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Czortków Center Cadastral Map 1859 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/czortkow-chortkiv-1861/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/czortkow-chortkiv-1861/).

641. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Delatyn Center Cadastral Feldskizzen 1847 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/delatyn-deliatyn-1847/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/delatyn-deliatyn-1847/).

642. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Grzymałów 1828 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/hrymailiv-grzymalow-1828/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/hrymailiv-grzymalow-1828/).

643. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Grzymałów Center Cadastral Map 1861 (Revised). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/hrymailiv-grzymalow-1861-rev/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/hrymailiv-grzymalow-1861-rev/).

644. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Grzymałów Center Cadastral Map 1875 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/hrymailiv-grzymalow-1875/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/hrymailiv-grzymalow-1875/).

645. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Grzymałów Center Cadastral Map undated ca. 1900 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/hrymailiv-grzymalow-nd/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/hrymailiv-grzymalow-nd/).

646. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Kałusz Town Center Feldskizzen (undated) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/kalush-kalusz-nd/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/kalush-kalusz-nd/).

647. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Kniyhynicze Cadastral Map 1876 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/kniyhynicze-knyahynychi-1876/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/kniyhynicze-knyahynychi-1876/).

648. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Коручыўце Center Cadastral Map 1828 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/коручыўцы-коручыўце-1828/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/коручыўцы-коручыўце-1828/).

649. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Коручыўце Center Cadastral Map (undated ca. 1859) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/коручыўцы-коручыўце-1859/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/коручыўцы-коручыўце-1859/).

650. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Mikulińce Town Cadastral Map 1861 with Neighboring Villages [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/mykulyntsi-mikulince-1861](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/mykulyntsi-mikulince-1861).

651. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Monasterzyska Cadastral Map, 1847 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/monasterzyska-monastyryska-1847/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/monasterzyska-monastyryska-1847/).

652. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Nadwórna Center Feldskizzen 1847 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/nadvirna-nadworna-1847/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/nadvirna-nadworna-1847/).

653. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Obertin Town Feldskizzen 1825 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/obertyn-obertin-1825/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/obertyn-obertin-1825/).

654. The Gesher Galicia Map Room [Электронный ресурс] : Web-сайт. – Obertin Town Feldskizzen 1877 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/obertyn-obertin-1877/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/obertyn-obertin-1877/).

655. The Gesher Galicia Map Room [Електронний ресурс] : Web-сайт. – Rohatyn Town Cadastral Map 1846 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 1846 [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/rohatyn-rogatin-1846/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/rohatyn-rogatin-1846/).

656. The Gesher Galicia Map Room [Електронний ресурс] : Web-сайт. – Ternopol Center-North Cadastral Map 1829 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/ternopil-ternopol-1829/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/ternopil-ternopol-1829/).

657. The Gesher Galicia Map Room [Електронний ресурс] : Web-сайт. – Ternopol Center-South Cadastral Map 1829/1862 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/ternopil-ternopol-1862/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/ternopil-ternopol-1862/).

658. The Gesher Galicia Map Room [Електронний ресурс] : Web-сайт. – Tluste Center Cadastral Map 1858 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/tovste-tluste-1858/1862](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/tovste-tluste-1858/1862/).

659. The Gesher Galicia Map Room [Електронний ресурс] : Web-сайт. – Uściczko Center Cadastral Map 1826/1860 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http : //maps.geshergalicia.org/cadastral/ustechko-uscieczko-1860/](http://maps.geshergalicia.org/cadastral/ustechko-uscieczko-1860/).

660. *Tyszkiewicz E.* Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuki, rzemiosł i. t. d. w dawniej Litwie i Rusi Litewskiej / E. Tyszkiewicz. – Wilno, 1850. – 91 s.

661. *Urban W.* Obraz Matki Boskiej Mariampolskiej we Wrocławiu / W. Urban. – Wrocław : Zgromadzenie Sioistr siw. Elżbiety, 1981. – 95 s.

662. *Wajgl L.* Rys miasta Kołomyi / L. Wajgl. – Kołomyja : drukiem H. Zademb-skiego i spółki, 1877. – 114 s.

663. *Walawender A.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450 – 1586. – Cz. II. – Zniszczenia wojenne i pożary / A. Walawender. – Lwyw, 1935. – 112+299+2 s.

664. *Wapowski B.* Dzieje korony Polskiej : w 3 tomach / B. Wapowski. – Wilno, 1847-1848. – T. I. – 491 s.; T. II. – 513 s.; – T. III. – 511 s.

665. *Wąsowicz M.* Rohatyn miasto królewskie / M. Wąsowicz. – Kraków, 1869. – 14 s.

666. *Wereszczynski J.* Sposob Osady Nowego Kijowa y ochrony niegdy Stolice Księstwa Kijowskiego od niebeśpieczeństwa wszelkiego [...] Ich Panom Posłom na

Seymie Krakowskim przysłym podany Przez [...] Jozepha Wereszczynskiego [...]. – Kraków, 1585. URL: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=4222>.

667. *Wierzbowski T.* Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codocibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski / T. Wierzbowski. – P. 3 : Alexandri regis tempora complectens (1501-1506). – Varsoviae, MCMVIII. – 302 s.

668. *Wierzbowski T.* Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codocibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski / T. Wierzbowski. – P. IV : Sigismundi I regis tempora complectens (1507-1548). – Vol. 3 : Acta vicecancellariorum, 1533-1548. – Varsoviae, MCMXV. – 439 s.

669. *Wierzbowski T.* Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codocibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski / T. Wierzbowski – P. V : Sigismundi Augusti regis tempora complectens (1548-1572). – Vol. 1 : Acta cancellariorum (1548-1572). – Varsoviae, MCMXIX. – 253 s.

670. *Wojtasik J.* Ostatnia rozprawa zbrojna z Turkami i Tatarami w 1698 r. / J. Wojtasik // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – T. 13. – 1967. – Cz. 1. – S. 63-127; Cz. 2. – S. 111-183.

671. *Wojtasik J.* Podhajce 1698 / J. Wojtasik. – Warszawa: wydawnictwo Bellona, 1990. – 183 s.

672. *Woliński J.* Oblężenie Kamieńca w 1672 roku / J. Woliński // Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej. – № 14(44). – 1966. – S. 177-196.

673. *Woliński J.* Po Chocimie 1673/1674 / J. Woliński // Przegląd Historyczny. – T. 37. – 1948. – S. 288-306.

674. *Woliński J.* Relacja Dymitra Wisniowieckiego z kampanji 1676 // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – T. II. – Z. I. – Warszawa, 1930. – S. 299. Ibid. – Z. 2. – S. 296-297, 299.

675. *Woliński J.* Żurawno / J. Woliński // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1930. – T. 2. – S. 45-61.

676. *Wrublewska G.* Kilka uwag w sprawie lokowania miast / G. Wrublewska // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa. 1972. – T. XVII. – Z. 4. – S. 249-264.

677. *Wrublewska G.* Ukształtowanie przestrzenne nowożytnych miast Wielkopolski od roku 1500 do rozbioryw / G. Wrublewska // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa. 1965. – T. X. – Z. 2. – S. 87-98.

678. Zabytki województwa stanisławowskiego : wykaz z lat 1920-1929 (opracowany przez pracowników lwowskiego okręgu konserwatorskiego). – Warszawa, 1998. – 138 s., fot., mapka.

679. Zamek Rakowiecki // Przyjaciół Ludu (Leszno). – R. III. – 1837. – №39. – S. 305-306.

680. *Zielinski H.* Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie / H. Zielinski // Przegląd historyczno-wojskowy. – Warszawa, 1930. – T. 2. – Z. 1. – S. 1-38.

681. *Zubrzycki J.* Rogatyn miasto królewskie / J. Zubrzycki // Sprawozdania Komisji do Badania historii sztuki w Polsce. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1915. – T. 9. – Z. 1-4. – S. 377-398.